

1989 12 І СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА ФІЛОСОФСЬКА

ЧИТАЙТЕ В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

- Теоретична експертиза концепцій і практичної політики перебудови
- Депутат — це насамперед яскрава особистість і бажає страждати (до проблем совісті в психологізації)
- Час жити і час помирати
- Е. Гоулдер: новий гуманітарний журнал в соціології
- «Человек» — новий політичний журнал в 30—50-х рр.: спогади очевидця
- Трактат Ареопліта фізики на Україні

ФІЛОСОФСЬКА І СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА

1989.12

«ЛОГОС»

Ленінградські міжнародні читання з філософії культури

● Мета нового щорічного видання з філософських проблем культури — сприяти осмисленню і розвитку спільності духовних пошуків у сучасній філософії, науці, мистецтві, релігії, буденній свідомості. Воно розраховане на всіх, хто цікавиться філософією і розвитком духовної культури.

● У статтях, есе, афоризмах радянських, європейських, американських філософів, гуманітаріїв, представників «другої культури» і «російського зарубіжжя» розглядаються філософські проблеми культури; традиції духовності; природа творчості; інновації і девіації у культурі; етнічне, національне, загальнолюдське в духовному досвіді; пошуки гідного життєвого шляху та інші світоглядні проблеми.

● Періодичність видання — 1—2 книги на рік по 25 друкованих аркушів. Є попередні домовленості про публікації паралельного англomовного видання в США. Протягом 1990—1991 рр. виходять:

● Книга I. Традиції. Розум. Духовність. Розглядаються традиції духовної культури, різні види раціональності як осмислення дійсності, природа творчої свідомості, різноманітність стилів мислення, творчості, життя. Використано також матеріали I Міжнародної літньої школи з проблем сучасної культури (Ленінград, 1989 р.);

● Книга II. Російський і радянський духовний досвід: послання до людства. Розглядаються традиції російської духовної культури, її діалог з світовою філософською думкою, особливості радянського періоду, ідеологія і міфотворчість сталінізму, перспективи розвитку і значення російського і радянського історичного духовного досвіду.

● Надалі передбачається видати:

● Книга III. «Зло і Жак». «Шлях і Щастя»;

● «Книга IV. Філософія. Культура. Релігія»;

● «Книга V. Сміх: культура і особистість».

● Приймаються матеріали обсягом близько 2-х друкованих аркушів, у 2-х примірниках.

● Поштова адреса міжнародної редколегії:

193015, Ленінград, С — 15, абон. скринь. № 23;

Телекс: 121378

193015, Ленінград, С — 15, абон. скринь. № 23; Телекс: 121378

Ленінградське відділення Радянського фонду культури

Видавництво Лендержуніверситету.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

М. О. БУЛАТОВ
В. І. ВОЛОВИЧ
Є. І. ГОЛОВАХА
А. Т. ГОРДІЄНКО
В. С. ГОРСЬКИЙ
К. К. ГРИЩЕНКО
В. І. ДАНИЛЕНКО
В. П. ІВАНОВ
А. Т. ІШМУРАТОВ
С. О. КОШАРНИЙ

С. Б. КРИМСЬКИЙ
В. І. КУЦЕНКО
Б. О. ЛОБОВИК
В. І. МАЗЕПА
М. І. МИХАЛЬЧЕНКО
М. М. МОКЛЯК
В. М. НІЧИК
О. С. ОНИЩЕНКО
В. Л. ОССОВСЬКИЙ
В. С. ПАЗЕНОК

В. І. ПАНОТТО
Ю. М. ПАХОМОВ
М. В. ПОПОВИЧ
Ю. Д. ПРИЛЮК
М. Ф. ТАРАСЕНКО
В. Є. ХМЕЛЬКО
М. М. ЧУРИЛОВ
В. І. ШИНКАРУК
М. О. ШУЛЬГА

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Ю. А. БАУМАН
І. В. БУРОВ
Є. К. БИСТРИЦЬКИЙ
Н. Б. ВЯТКІНА

Д. Г. ВИДРИН
К. С. МАЛЄЄВ
В. С. НЕБОЖЕНКО
В. П. ОМЕЛЬЯНИК

Н. В. ПАНІНА
К. Б. СІГОВ
Л. К. ФІНБЕРГ
О. К. ШЕВЧЕНКО

Редакція журналу

Головний редактор — Ю. Д. Прилюк

Заступники головного редактора: С. О. Кошарний, Є. І. Головаха (позаштатно)

Відповідальний секретар — Я. Б. Попова

Завідуючі відділами

І. В. Бойченко — історичний матеріалізм
(позаштатно)
В. О. Звіглянич — діалектичний матеріалізм, методологія науки
(позаштатно)
С. М. Іващенко — логіка, філософські питання природознавства, етика, естетика
С. Л. Лавриченко — теоретична соціологія, аналіз соціальних проблем
В. П. Недашківський — аналіз суспільно-політичних проблем, соціальна психологія, атеїзм, етика
О. Я. Прилипко — історія філософії, релігієзнавство, сучасна зарубіжна філософія

Наукові редактори:

І. В. Бойченко, С. О. Васильєв, Н. Б. Вяткіна, В. О. Звіглянич (всі — позаштатні)

Старші редактори: Т. С. Громова, Л. Г. Малишевська

Редактори: В. В. Барішполь, В. І. Гломозда, Л. І. Машовець

Телефони: 228-39-78; 228-48-55

Адреса редакції: 252001, Київ 1, Героїв Революції, 4.

Художній редактор О. В. Пенькова

Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Н. С. Тонконоз

Здано до набору 12.10.89. Підп. до друку 19.12.89. Формат 70x108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-в.дб. 11,9. Обл.-вид. арк. 13,06. Тираж 2330 пр. Зам. 09-128. Ціна 75 к.
Надруковано в Київській книжковій друкарні наукової книги з матриць Дніпропетровської обласної книжкової друкарні. 252030, Київ 30, Леніна, 19.
ФІЛОСОФСЬКА І СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА, № 12, ДЕКАБРЬ, 1989. Інститут філософії АН УРСР.
Республіканський науково-теоретичний журнал. Основан в лютому 1927 г. Виходить один раз в місяць.
(На українському і руському мові). Головний редактор Ю. Д. Прилюк, видавство «Наукова думка».
Адрес редакції: 252001, Київ 1, Героїв Революції, 4. Напечатано в Київській книжковій друкарні наукової книги з матриць Дніпропетровської обласної книжкової друкарні. 252030, Київ 30, ул. Леніна, 19.

ФІЛОСОФСЬКА І СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

12.1989

Інститут філософії
АН УРСР

Київ
„НАУКОВА ДУМКА“

Заснований
в січні 1927 року

ЗМІСТ

Теоретичні і практичні проблеми перебудови

● РАКИТСЬКИЙ Б. В. (Москва), РАКИТСЬКА Г. Я. (Москва). Перебудова: теоретична експертиза концепції і практичної політики 3

● БУТКЕВИЧ В. Г. Права людини в радянському суспільстві. Стаття друга 19

Соціологічний репортаж

● БЕБИК В. М., ОБОЗОВ М. М. (Ленінград), ТАРАСЕНКО М. Ф., ЯКО-БЮК Р. В. Протистояння? 35

● УКРАЇНЕЦЬ В. М. Що заважає сучасному Лівіш? 37

Соціальна статистика

● ПРИБИТКОВА І. М. Час жити і час помирати 41, 55

Філософське розуміння людини

БОРОДАЙ Ю. М. (Москва). Проблема совісті в психоаналізі 45

Сучасна зарубіжна соціологія

ТАНЧЕР В. В. Е. Гоулднер: політичний радикал у соціології («Оновлення та критика» в американській соціології) 60

Актуальні інтерв'ю

● «Человек» — це має пролунати гордо! Інтерв'ю з Б. Г. Юдіним 71

Філософські проблеми історії культури

□ ВІВІХІН В. В. (Москва). Перипетії історизму. (До витлумачення історії філософії на Заході) 73

Rostra nostra

□ КОНДРАТЬЄВ В. М. Проблема свідомості: мислення і судження 87

Першодруки

□ БИЧКОВ В. В. (Москва). З історії візантійської гносеології 92

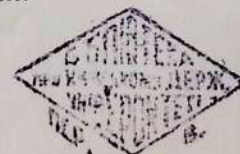
ПСЕВДО-ДІОНІСІЙ АРЕОПАГІТ. Про божественні імена (Фрагмент) 96

Ретроспектива

Спогади

ТОЛПИГО К. Б. (Донецьк). Дійові особи і виконавці. (Академік С. І. Пекар в дискусіях 30—50-х років з філософських проблем фізики) 103

© Інститут філософії, 1989

ГАЛІН І. А. Привабливість наукової діяльності і задоволеність працею у сфері науки	110
--	-----

Наукове життя

● ПАРНЮК М. О., ШЕСТОПАЛ О. Б., АЛЕКСЕЄВА Т. О. Людина суспільство, особистість	115
---	-----

Показник статей, розміщених у журналі «Філософська і соціологічна думка» 1989 року	121
--	-----

В. І. Губенко	126
---------------	-----

Резюме англійською мовою	127
--------------------------	-----

- Рекомендуємо для пропагандистів і слухачів системи партійного навчання
- Для керівників і слухачів методологічних семінарів

CONTENTS

THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS OF PERESTROIKA. *Rakitsky B. V.* (Moscow), *Rakitskaya G. Ya.* (Moscow). Perestroika: Theoretical Examination of the Concept and Practical Policy, p. 3. *Butkevich V. G.* Human Rights in the Soviet Society. The Second Article, p. 19. Sociological reporting. *Bebik V. M., Obozov M. M., Tarasenko N. F., Yakobyuk R. V.* Opposition? p. 35. *Ukrainets V. M.* What Hinders Modern «Levsha»? p. 37. PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF MAN. *Borodai Yu. M.* (Moscow). Problem of Conscience in Psychoanalysis p. 45. SOCIOLOGICAL STATISTICS. *Pribytkova I. M.* Time to Live and Time to Die, p. 41, 55. MODERN FOREIGN SOCIOLOGY. *Tancher V. V. E. Goldner:* Political Radical in Sociology / «Renewal and Criticism» in American Sociology), p. 60. URGENT INTERVIEW «Man» — It Must Sound Proudly. Interview with B. G. Yudin, p. 71. PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF HISTORY OF CULTURE. *Bibikhin V. V.* (Moscow). Peripetia of Historism. (Approaches to History of Philosophy in the West), p. 73. ROSTRA NOSTRA. *Kondratiev V. M.* Problem of Consciousness: Thinking and Judgement, p. 87. FIRST PUBLISHED. *Bychkov V. V.* (Moscow). From the History of Byzantine Gnostology, p. 92. Pseudo-Dionysius the Areopagite. On Divine Names, p. 96. RETROSPECTIVE. MEMOIRS. *Tolpygo K. B.* Characters and Performers (Academician S. I. Pekar in Discussions of 30s-50s on Philosophical Problems of Physics), p. 103. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Galini I. A.* Attractiveness of Scientific Activity and Contentment of Labour in the Sphere of Science, p. 110. Scientific Life. *Parnyuk M. A., Shestopal E. B., Alekseev T. A.* Man, Society, Personality, p. 115. Index of Articles in the Journal «Philosophical & Sociological Thought», in 1989, p. 121. Information for Propagandists and Students of Seminars of the Party Education System. Information for Heads and Students of Methodological Seminars. ABSTRACTS IN ENGLISH, 127.

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕБУДОВИ

Б. В. Ракитський, Г. Я. Ракитська

ПЕРЕБУДОВА: ТЕОРЕТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА КОНЦЕПЦІЇ І ПРАКТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ *

Лінія на демократизацію та соціалістичне оновлення проторює собі шлях за умов, що примусили звичайних радянських людей неодноразово запитати себе: чи не відмовилося керівництво від політики перебудови, чи не перемогли остаточно сили гальмування та реакції? Небезпека такого розгортання подій, підстави до такої тривоги, звичайно ж, є. Але загалом революційний процес розгортається, прогресивні сили поживаються, міцніють, починають консолідуватися і діяти незалежно від позиції (а часом і всупереч позиції) вищого керівництва та партійно-державного апарату.

Ситуація ж така, що водночас із політикою перебудови «згори» почали позначатися і частково вже реалізовуватися стратегія і тактика революції «знизу». Конститування та зіткнення цих двох різних стратегій і тактик (за умов протидії їм обом з боку консервативних, неосталіністських сил) формують реальну історію перебудови.

Перша її стадія (квітень 1985 р.—січень 1987 р.) — *визрівання політичного курсу перебудови.*

За цього першого періоду майже всі, так би мовити, «по один бік барикад» — необхідність змін усвідомлюється більшістю народу та урядуючого апарату, та оскільки суть їхню остаточно не з'ясовано, немає ані істотної опору, ані істотної підтримки лінії керівництва.

Вичікувальна позиція панує у всіх прошарках населення. Громадська думка хоча і поживалася, але загалом ще мало радикальна, ще обертається у рамках старих стереотипів та дискусій. Критична переоцінка минулого і теперішнього хоча й розпочалася, але ще не перейшла до центру уваги громадськості, не стала чинником розмежування соціальних сил. Водночас виразно виникає й починає наростати потреба політичних узагальнень, чіткої і розгорненої платформи та програми перебудови.

Друга стадія (січень 1987 р.—початок 1988 р.) — *визрівання передреволюційної ситуації.*

Започаткував цю якісно нову стадію перебудови січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС. Оглядаючи перейдений шлях, можна вирізнити у межах січня 1987 р.—початку 1988 р. два періоди.

Один із них тривав приблизно до осені 1987 р. Це — період загальної активізації настроїв та дій народу на підтримку перебудови. Другий (із осені 1987 р.) — початок розмежування соціальних сил, визрівання умов до виникнення масових демократичних рухів.

Відразу ж по січневому Пленумі підтримка перебудови була у свідомості дуже й дуже багатьох синонімом активної співпраці із партійно-державним апаратом, якому, як видавалося, допомога народу та

* Закінчення. Початок див. у № 10, № 11 за 1989 р.

опертя на народ потрібні для найшвидшої реалізації «лінії Горбачова». Всупереч затримці справді радикальних реформ, неадекватності більшості прийнятих 1986—1987 рр. нормативних актів щодо масштабів завдань демократизації та соціалістичної нормалізації, у найрізноманітніших верствах населення склалася стійка симпатія до акцій вищого політичного керівництва, виникла атмосфера довіри його планам та обіцянкам.

На цьому тлі розпочалося пробудження активності трудящих, з'явилися спроби ініціативної соціальної поведінки, відповідної духові проголошеної політичної лінії. За умов посилення гласності та послаблення заборон на свободу слова ставало все більше очевидним, що соціальна апатія, політична пасивність (одні найважливіші ознаки деформації соціалізму) були для багатьох формою неприйнятності накиненої згори казарменної ідеології та моралі, своєрідним протестом проти командно-карального способу урядування. 1987 рік увійшов до історії перебудови як рік зародження в СРСР нових демократичних суспільно-політичних рухів.

Поряд із першопочатковою формою пожвавлення суспільного життя — пожвавленням преси — дуже швидко у багатьох містах почали з'являтися дискусійні клуби, самодіяльні об'єднання та ініціативні групи, що їм переважно належало задовольнити потреби посполитой інтелігенції та студіюючої молоді на вільне політичне спілкування і на активну суспільно-корисну діяльність. Їхня поява була цілком закономірна за обставин, коли трудові колективи, первинні профспілкові, комсомольські та партійні організації виявилися малоприсадибними сферами до активізації трудящих. Три причини: неприйняття керівництвом трудових колективів активної, сміливої, нової позиції; нерівномірність активізації (особливо політичної активізації) трудящих у колективах; непристосованість старих громадських організацій до ініціативної громадянської діяльності — відіграли головну роль у конституюванні нових об'єднань — як міжпрофесійних, міжколективних, так і міжтериторіальних.

Виникнувши, громадські ініціативні рухи почали швидко політизуватися. До того ж ніщо так не сприяло їхній політизації, як негнучкість, недемократичність місцевого партійного, радянського та господарського апарату, як їхня нездатність працювати із активізованою масою, їхнє вороже ставлення до будь-якої ініціативи, командно-каральні інстинкти. 1987 рік був роком відчайдушної, нерівної боротьби нових громадських та суспільно-політичних об'єднань, клубів, груп із властями за офіційне визнання їхнього права на існування. Аж до сьогодні, однак, це право не визнано законом, не гарантовано; на об'єднання, клуби, та інші самодіяльні організації чіпко наліплено назву «неформальні».

Головні досягнення неформального суспільно-політичного руху 1987 року — сміливіша, ніж у офіційній пресі та у офіційних усних дискусіях, соціальна опозиція казарменому порядку, сваволі, беззаконню, безгосподарності; створення розгалуженої самодіяльної преси, не скаліченої цензурою, відродження забутого народами СРСР вільного політичного мітингу; привертання уваги громадськості, а іноді й вищого керівництва до актуальних завдань демократичної законотворчості, до проблеми створення реальних гарантій політичних прав і свобод — свободи слова, організацій і таких форм організованого протесту (волевиявлення), як мітинги, збори, демонстрації.

На кінець 1987 р. самодіяльні суспільно-політичні рухи, незважаючи на їхню нечисленність, стали реальним чинником соціального життя, почали осмислюватися суспільною свідомістю як щось не лише реальне, але й закономірне. Рухи впритул підійшли до завдання свого розширення, поглиблення, об'єднання окремих клубів та груп. З'ясувалося обмеженість клубових форм роботи, почала усвідомлюватися потреба вирацювання довготермінової стратегії демократичного руху й такої його організації, яка б дозволила ефективно діяти у межах загальної стратегії.

Проблема масовості суспільно-політичного руху (на неформальній чи на іншій соціальній базі) на початок 1988 р. постала на повний зріст як центральна проблема рушійних сил революційного процесу. Осінь 1987 р. — початок 1988 р. — оце якраз той другий період стадії визрівання передреволюційної ситуації, який став початком розмежування соціальних сил і наготування умов до виникнення масових демократичних рухів.

Третя стадія у розвитку взаємовідносин соціальних сил (початок 1988 р. — літо 1988 р.) — виникнення широким демократичних рухів, початок формування ідейних платформ.

Схоже, на кінець 1987 року остаточно розвіялися ілюзії щодо всезагальної підтримки політики демократизації та радикального економічного реформування, щодо морально-політичної єдності партії, партії та всього народу. Навіть у офіційних партійних матеріалах формула «ми усі по один бік барикад», придатна раніше як відображення загального усвідомлення кризового характеру ситуації в країні та необхідності хоч щось та робити, поступилася місцем констатаціям обставин боротьби за перебудову, констатаціям наявності поряд із підтримкою нового курсу імітацій його підтримки і його саботажу. Проблема, — хто є прихильник перебудови, а хто — супротивник, — стала предметом пильної уваги публіцистики, розпочалися її наукове вивчення, опити громадської думки та ін.

Наприкінці 1987 р. видавався реалістичним прогноз масового робітничого руху за самоуправління на виробництві, а також здавалося цілком можливим виникнення масового стихійного і навіть організованого протесту робітників у зв'язку із передбачуванним загостренням насутих для них економічних проблем. «Неформальний» рух за цих умов був зосереджений на завданні налагоджування контактів із активною частиною робітництва, із прихильниками демократизації на виробництві.

Прогнози ці не виправдалися. На початок 1988 р. серед робітників (та ІТП на виробництві) виникли лише окремі вогнища активізації. При цьому загальні умови на підприємствах та поза ними ніяк не сприяли зміцненню та розширенню цих вогнищ. Навпаки, актуалізувалася проблема соціального захисту робітничих лідерів, активістів-одинаків, «правдолюбців» за умов сваволі з боку адміністрації, за умов фактичної бездіяльності або угодовської позиції профспілок та щойностворених рад трудових колективів.

А все ж масові демократичні рухи з'явилися саме 1988 року. І зовсім з інших, ніж прогнозувалося, причин, із іншими завданнями та соціальною базою. Перебудова «знизу» почала розвиватися за сценарієм саме антиказарменної (тобто передусім загальнодемократичної) революції.

До виникнення масового народного руху потрібні, безумовно, цегментуючі, консолідуючі ідеї, причому такі, аби їх розуміла маса, аби зацікавили вони її найглибші інтереси, і саме тому маса здатна тривалий час утримувати високу активність у боротьбі за їхнє здійснення. Однією із таких консолідуючих ідей стала ідея національного відродження та національного (республіканського) суверенітету. Не деталізуючи конкретних безпосередніх причин виникнення масових народних рухів саме у Вірменії та у Прибалтиці (передусім в Естонії), зазначимо, що рухи ці дуже швидко, за якісь два-три місяці почали переростати із національно-національно-визвольних у народно-демократичні. Інакше кажучи, нашостворившись на перепони у вирішенні національних проблем, рухи почали освоювати таку логіку боротьби, за якої захищеність інтересів корінної нації та всього народу республіки стає наслідком зміни характеру урядово-управлінських відносин, наслідком реалізації права народів бути верховним суб'єктом влади.

В середовищі учасників «неформального» демократичного руху протягом усього 1988 року постійно обговорювалося одне й те ж питання: чому Росія та Україна так помітно відстали за масовістю руху від лі-

приструнчити пресу, угамувати «неформалів» та ін. По конференції до цього додалося посилення заходів, спрямованих проти відроджуваних форм вільного волевиявлення трудящих (митингів, демонстрацій, страйків та ін.), поміж них активізувалася нормотворча діяльність, що підносить деформовані, казармені порядки до рангу законних порядків. Гасло правової держави усе виразніше почало втілюватися у життя як законоподібне оформлення командно-каральних методів управління. Обіцяна реформа політичної системи вилилася у модернізацію колишньої системи. Демократизація згори не відбулася.

Небезпека неосталіністського демаршу кастово-паразитичної частини апарату, що не бажає демократизації, перетворилася на не просто реально можливу, а почала реалізуватися під гаслами боротьби ніби-то із стихією, анархією, масовими заворушеннями, екстремізмом. Антиапаратні позиції й акції почали прямо ототожнювати із антисупільними, із антирадянськими, антисоціалістичними, із націоналізмом. Певна розгубленість правлячої касты, що спостерігалася 1986—1987 рр., 1988 р. змінилася на тенденцію до набуття певності щодо непохитності монополії на владу. Реформа виборчої системи дала нові форми збереження та закріплення цієї монополії. Але саме тим апарат ніби розписувався у своїй нездатності керувати перебудовою, працювати із активізованою масою, у своєму небажанні і неспроможності урядувати по-новому.

Тимчасом масові рухи в країні вже розпочалися. Щоправда, не скрізь, нерівномірно за регіонами, але почалися. Завдання боротьби із монополією апарату на владу, заміни цієї монополії на народовладдя, перетворення Рад на органи народовладдя проникли до масової свідомості. У деяких республіках розпочалися національно-визвольні рухи, які переросли у народно-демократичні революції. Це вже створює шанси незворотності перебудови. Виникли перші програми демократичних перетворень, запропоновані рухами. Справа дійшла до діалогу народних рухів із властями. До того ж нерівномірність активізації мас та виникнення широких демократичних рухів зробили будь-які судження про перебудову в СРСР взагалі недосить чіткими, недосить конкретними та практичними.

Кампанія перед виборами народних депутатів СРСР дала, як і гадалося, нові імпульси та нові форми демократичного руху. Головне, що сталося в час передвиборчої кампанії, — це втягнення у власне політичну діяльність таких верств населення, які раніше не виявляли щодо неї жодного зацікавлення, а також залучення до активних форм політичної діяльності трудових колективів. За передвиборчої кампанії у регіонах, що відстали у розвитку демократичного руху від Прибалтики та Вірменії, почали формуватися, апробуватися на практиці способи спільних дій людей, котрі знаходяться на різних щаблях суспільної ієрархії (прості службовці, студенти, робітники, номенклатурна інтелігенція) та в різних за ідеологічними уявленнями частинах антиказарменого руху. Практична робота почала виконувати реальну побудову дій, відсунувши на другий план ідейні розбіжності та особисті амбіції. Звичайно, не скрізь однаково глибоко, однаково міцно. Але ж неминучість саме боротьби за кардинальне, демократичне перевлаштування суспільства почала, нарешті-таки, усвідомлюватися. Отже на осінь 1988 р. означилася революційна ситуація, а тому питання про засоби та методи здійснення антиказарменої революції стало актуальним для народу, стало питанням його практичної діяльності.

Ефективні способи цієї діяльності продемонстрували прибалтійські народи, демократичні рухи котрих на осінь 1988 р. сягли за розмахом, завданнями та результатами рівня народно-демократичних революцій. Найважливіший чинник політичної зрілості прибалтійського (передусім естонського) руху, що дозволив висунути справді революційні цілі та приступити до їхнього здійснення, — лідерова роль у цьому рухові висококваліфікованої гуманітарної інтелігенції. Завдяки її зусиллям революції одержали чіткі, виражені, глибоко гуманістичні та професій-

но грамотні програми радикального комплексного перевлаштування суспільного життя. Було знайдено також і найбільш, певне, доцільні конкретно-історичні форми залучення найрізноманітніших верств населення до демократичної революції — відкритий усім рух, що не накладає будь-яких формальних обмежень на участь у ньому членів офіційних політичних організацій.

Закінчуючи розгляд стадій розвитку взаємодії соціальних сил 1985—1988 рр., ми вважаємо необхідним підкреслити, що одна із найбільших заслуг (і навіть, можливо, найголовніша заслуга) «квітневого курсу» — стриманість щодо застосування репресійного апарату проти народу. Ця стриманість дозволила сформуватися зачаткам громадських рухів, і зокрема демократичних.

Перший З'їзд народних депутатів СРСР (травень — червень 1989 р.) відіграв величезну роль у формуванні політичної самосвідомості народних мас. На самому З'їзді добре було репрезентовано варіантність ідеології перебудови: від мілітаристсько-сталіністських та імперських до радикальних революційних уявлень про перспективу нашої країни. Відповідно ж при екранах телевізорів та на майданах пожвавлювалися і зіштовхувалися настільки ж різноманітні уявлення. Головний підсумок з'їзду — перехід масової свідомості від стану плюралізму думок до стану ідеологічного плюралізму і до зачатків плюралізму політичного. Від висловлювання різноманітних оцін та уявлень ми перейшли тепер до етапу засвоєння їх масовою свідомістю. Це і є новим, до того ж істотно новим. Порівняно обтічні формули керівництва про оновлення суспільного ладу сприяють відносно вільній політичній активізації. І хоча процес цей перебігає безперешкодно (у сталіністських, реакційних сил часто виявляються розв'язаними руки), але він має й свої переваги, оскільки сили демократизації знизу накопичують досвід, вчаться самостійності та формуються як ідеологічно незалежні, політично стійкі течії. Для демократичних сил З'їзд народних депутатів СРСР став приводом до консолідації та контакту із масами.

Засоби та методи здійснення революційних перетворень. Необхідність адекватності засобів та методів цілям суспільних перетворень доведено не лише теоретично, але й усім досвідом людства. Засоби повинні принципово за своїм характером відповідати цілям. Інакше цілі не досягаються, одержуються результати, якісно відмінні від цілей.

Проблема, що зараз висунулася на перший план, є така: яким чином за умов глибокої та все очевиднішої протиставленості народу й командно-бюрократичного апарату забезпечити мирне розгортання революційного процесу? Мирний перебіг революційних перетворень — найгостріша потреба народів країни, виразно зафіксована суспільною свідомістю у 1988 р.

Центральним моментом у реалізації стратегії революційної перебудови, як вже зазначалося, є послідовні радикальні реформи політичної системи, суттю яких є створення механізму демократичного урядування. Це завдання не можна замінити нічим, не можна відкладати на майбутнє. Реформаторське крило у вищих ешелонах влади та управління перебуває, проте, у стані постійного тиску з боку консервативних та реакційних кіл, які висувають на перший план актуальніші, на їхню точку зору, завдання. До того ж цими завданнями виявляються саме такі, що виправдовують використання недемократичних методів та засобів у ході перебудови, а це принципово розходиться із головним змістом її як антиказарменої, демократичної революції, із її цілями.

Один із провідних, усе наполегливіше повторюваних аргументів на користь застосування недемократичних методів — надзвичайність конкретно-історичної ситуації, що склалася в країні. Поза сумнівом, ситуація справді надзвичайна, адже зволікання із революційною перебудовою наближає країну до катастрофи. Але усвідомити надзвичайність

ситуації і застосовувати для виходу із неї будь-які, серед них і недемократичні надзвичайні заходи, — речі цілковито відмінні.

Не можна забувати, що апелювання до надзвичайних обставин для виправдання надзвичайних недемократичних, негуманістичних засобів та методів — специфічна особливість казарменої деформації соціалізму. Надзвичайними обставинами виправдовувалися і досі виправдовуються практично всі антилюдські акції сталінського режиму. Радянським історикам ще належить розкрити мотиви, що спонукали Сталіна та сталінський апарат відійти від ленінської нової економічної політики і зробити ставку на форсовану колективізацію та форсовану індустріалізацію. Проте принциповий розрив із ленінізмом полягав не у переході до так званого «урізаного госпрозрахунку», який, можливо, якраз і був виправданий необхідністю швидкої структурної перебудови господарства. Принциповий розрив із ленінізмом полягав у заміні демократичних засобів та методів керівництва життєдіяльністю трудових колективів, соціальних груп, усього суспільства на методи неконституційні, примусові. Виправдати це не можна, на це не було об'єктивних причин (і ніколи не може бути).

Важливо подолати широко розповсюджене, по суті, пануюче переконання щодо історичної виправданості сталінських методів надзвичайними обставинами. Важливо тому, що соціальні сили, об'єктивно не зацікавлені у демократизації усталеної системи владових та управлінських відносин, обов'язково будуть наполювати на надзвичайності внутрішнього та зовнішнього становища СРСР і, можливо, навіть будуть провокувати виникнення справді надзвичайних нових обставин.

Ситуація, що склалася в країні, вимагає невідкладних дій до виконання перерахованих нами вузлових соціально-політичних завдань. При цьому першочерговим завданням є загальнодемократична реформа політичної системи. Немає жодного іншого важливішого, пріоритетнішого завдання.

Дужим спонукальним мотивом, що підштовхує до застосування колишніх, недемократичних методів впливу кожного рівня управління на підлеглих (у кінцевому рахунку — на робітників, колгоспників, простих службовців) може стати бажання виставити перед радянським народом та перед усім світом свідчення ефективності політики перебудови. Конкретні вияви такої тактики форсування (покваплювання) можуть бути найрізноманітніші. Вкажемо на дві найтиповіші, з нашого погляду, її особливості.

Перша — вимога швидких відчутних позитивних результатів до того, як створено усі необхідні передумови до їхнього одержання. Однак ці вимоги не можуть бути із належною глибиною виконані до того, як проведено радикальну реформу управління економікою. За цих умов тактика покваплювання може призвести лише до появи нових, модифікованих форм командно-карального типу управління.

Друга — пріоритет швидкості дій над законністю дій. Відродження та зміцнення сили закону — це таке завдання, що ним не можна офірувати попри будь-які міркування. Численні питання перебудови розв'язуються нині на підставі рекомендацій вищих та місцевих партійних органів, тобто побажань, які не мають статусу закону. Відбувається протиставлення авторитету партійних організацій і авторитету закону, що є цілковито неприпустиме, оскільки відтворює стару практику, не сприяє підвищенню рівня правосвідомості та зміцненню правопорядку. Пріоритет швидкості дій над законністю призводить, як правда до кампанійщини, до ігнорування місцевих особливостей (тобто до стандартизації), до порушення демократичного принципу добровільності переходу населення до нових форм життєдіяльності. За умов перебудови такі методи не можна застосовувати в жодному разі. Тактика покваплювання може відтворити недемократичну практику та атмосферу кампанійщини, оскільки спонукує відомчий та місцевий апарат звітувати перед керівництвом про вжиті заходи та досягнення. Демократичні сили повинні протиставити таким методам послідов-

ну, безкомпромісову боротьбу за створення демократичної правової держави, де апарат втратив би можливість свавільно командувати, підганяти та карати.

Ще один спонукальний мотив, що об'єктивно підштовхує реформаторське крило керівництва до вжиття недемократичних методів задля досягнення кінцевих цілей перебудови, — прагнення заспокоїти, нейтралізувати її реальних супротивників, аби не спровокувати гвалтівне придушення розпочатих процесів із їхнього боку. Тактика таких поступок реакційним силам не може привести до успіху мирного перебігу перебудови, якщо вона стосується принципових питань, відкладає демократизацію на кращі часи. Вона, навпаки, викликає зараз не лише антиапаратні настрої й акції, але й зміцнює у громадській думці переконання щодо неадекватності ініціаторів перебудови очолити вихід країни із кризи. Що ж стосується реакційних прошарків, то тактичні прийоми їхнього заспокоювання не можуть зробити їх прихильниками революції, дезорієнтувати. Тактика поступок лише допомагає реакційним прошаркам зібратися на силі, консолідуватися, розколоти визріваючу спілку усіх зацікавлених у радикальних перетвореннях та відновити колишні казармені порядки.

Помилкові тактичні поступок-компромісів належить протиставити тактиці, яка б вимусила командно-репресивний апарат до компромісу із демократичними суспільними рухами на умовах, що відповідали б інтересам народу у послідовній демократизації. Такий вимушений компроміс передбачає щонайменше рівновагу соціальних сил, що протистоять одна одній. А тому тактика мирної революції — це ініціювання політичної активності народу (а не її стримування), посилення організованості та згуртованості демократичних рухів (а не їхнє роз'єднання через окремі розбіжності), радикальність та рішучість щодо громадського тиску на владові структури.

У своїй класичній праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» В. І. Ленін, аналізуючи скликання таких Установчих зборів, які б виражали волю народу, відстоював необхідність постійного тиску на тимчасовий революційний уряд з боку озброєного та керованого пролетарською партією народу¹⁴. Сучасна ж антиказармена революція в СРСР не робить ставки на збройне повстання. Її методи — це організація широкого руху на підтримку перебудови та опору силам реакції, руху за послідовне оздоровлення старих та створення нових демократичних владових структур, за створення таких соціальних механізмів, за яких встановлення, правове закріплення та захист особистої свободи та рівноправ'я громадян будуть передумовою реалізації влади та управління як волі народу, як справжнього народовладдя.

Народно-демократична революція може перемогти, якщо не буде втрачено певність щодо переваги сил, що об'єднали народ, над силами реакції, неосталінізму, шовінізму. Вирішальна роль у здобутті народами цієї певності належить сьогодні інтелігенції. На першій стадії перебудови, початкової активізації трудящих, визрівання передреволюційної ситуації інтелігенція (до того ж переважно гуманітарно-ліберальна інтелігенція) своєю літературно-публіцистичною діяльністю виконала винятково важливу роботу з осмислення історії та завдань країни, з відродження політичної самосвідомості народу. На стадії революційної ситуації та початку демократичних революцій народам потрібен інтелектуальний авангард усередині самого руху, потрібна практична спілка із своєю інтелігенцією. Таку функцію може і повинна виконати нині радикальна демократична інтелігенція.

Ситуаційний аналіз подій перебудови

Коли суспільство прокидається до руху, для всього суспільствознавства настає справжнє свято. Накопичені за роки впертої праці наукові підходи та висновки, ідеологічні уявлення, які склалися під впливом

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 11. — С. 9, 10, 11 та ін.

завжди неповторних конкретних обставин, офіційні установки, побуючі суспільні міфи та стереотипи мислення,— усе це постає перед «верховним судом» живої суспільної практики.

На першому етапі перебудови уявлення змінюються навіть швидше, ніж сама матеріальна практика. Інтелігенція стає раптом незвичайно потрібною усім — і урядові, і народові. Так і мусить бути: адже суспільна функція інтелігенції у тім і полягає, аби відображувати, виявляти сутність потреби змін та самих змін, орієнтувати суспільство у тому, що відбувається, та у майбутньому — в їхньому взаємозв'язку із минулим. Незайве підкреслити, що сама ця функція не може не виконуватися ніби у двох взаємодоповнюваних режимах. Із одного боку, це неквапне, фундаментальне узагальнення, мудра відстороненість від емоцій та ретельне проникнення у все те стає, живуче, у все, що визначає обличчя майбутнього. З іншого, — це оперативне інтелектуальне реагування на перебіг подій, фіксація та наукове осмислення істотних змін у ситуації. Такий аналіз «на ходу» має свою цінність — він дозволяє науково обслуговувати соціальні сили, що беруть участь у перебудові, допомагати їм своєчасно коригувати практичні політичні дії. Нагадуємо, що аналізуємо ми практику перебудови 1985—1989 рр.

Перебудова політичної системи. Головним підсумком перших п'яти років перебудови ми вважаємо усвідомлення радянським суспільством необхідності радикальної реформи усталеної політичної системи, за якої народ відлучено, відчужено від влади. Поряд з тим у масах зберігається тверда впевненість більшості, що радянським суспільством керують друзі народу, віддані народові люди. Звідси сподівання того, що прилучення народу до влади відбудеться за допомогою реформи. І хоча М. С. Горбачов говорить про соціальну революцію, більшість не відносить це на кошт політичної системи. Незважаючи на те, що М. С. Горбачов визнає наявність супротивників перебудови і говорить про їхній опір, більшість все ж схиляється до такого собі сподівання на те, що керівництво саме спинить оцих супротивників, поставить їх на місце, когось поступово замінить, а когось поступово перевиконає. Загалом суспільна більшість формує своє ставлення до перебудови політичної системи на мотивах лібералізації, поступового просування до бажаного, модернізації існуючої політичної системи.

Досить характерно це підтверджує те, що більш-менш помітну активність громадськості викликали і викликають окремі події, а не увесь перебіг їх. Наприклад, порядок виборів делегатів на партконференцію, а не її тези чи рішення; липневі (1988 р.) укази про мітинги, демонстрації та про повноваження військ спеціального призначення¹⁵, а не стан захисту прав людини загалом; обмеження передплати на газети і журнали 1988 р., а не стан гласності та свободи слова; недемократичне застосування нового порядку виборів, а не сама загальна недемократичність цього порядку та ін.

Підтвердженням висновку про властиве більшості ліберально-компромісове ставлення до перебудови політичної системи є ставлення народу до КПРС. Ідея багатопартійності, невідомо ким і як занесена до офіційної преси, відкидається керівництвом КПРС рішуче, але без особливої контраргументації. Переважно при цьому фігурує посилення на те, що однопартійна система в СРСР склалася історично і що багатопартійність, як показує досвід буржуазних країн, демократії не гарантує. Керівна і спрямовуюча роль КПРС для суспільства стала такою звичною, вирішення будь-яких питань через партком чи райком, скарги до ЦК як верховної державної інстанції — стали такою природною справою, що КПРС, як на звичайну людину, а також радянська

¹⁵ Маємо на увазі Укази Верховної Ради Союзу РСР «Про порядок організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів та демонстрацій в СРСР» та «Про обов'язки і права внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ СРСР при охороні громадського порядку» від 28 липня 1988 р.

політична система, радянська влада — цілковиті синоніми. Ми гадаємо, що саме цю обставину мав на увазі М. С. Горбачов, коли 1986 р. висунув положення, яке потім було розвинено: партія сама мусить перебудуватися, перебудову треба розпочинати з партії.

Останні роки підтверджують, що доля перебудови радянської політичної системи — це водночас і доля партії.

Не будемо повторювати критичних зауважень, висловлених на адресу низових, регіональних та вищих органів КПРС на XXVII з'їзді та Пленумах ЦК КПРС, у пресі. Стиль і методи роботи, способи підходу до маси, що склалися на середину 80-х років, не відповідають завданням перебудови, якщо її розуміти як революцію. 1985—1987 рр. у партійному апараті, у парторганізаціях розпочався процес усвідомлення ситуації, необхідності змін. Частина апарату парторганів (на жаль, менша) більш-менш чітко усвідомила свої функції у перебудові. Значна ж частина апарату (особливо у райкомах та обкомах) опинилася тоді ніби у розгубленості. Вище керівництво висунуло загальні установки і підвищені вимоги, очікувало швидкої віддачі і вже наклало стягнення за повільність перебудови; та як конкретно її робити — не пояснювало. Центральне керівництво розраховувало на ініціативу, самостійність, на контакт із активізованою масою трудящих як на реальний резерв покращень у роботі. Але саме цей резерв, як правило, і не вдається задіяти райкомам та обкомам, бо ж їхній апарат сформувався якраз як апарат перепинення ініціативи та самостійності, який традиційно тримав себе віддалено щодо маси трудящих та боявся контакту із нею навіть за пори її пасивності. Багато хто з партапаратників (особливо, на жаль, поміж людей молодших) засвоїли манеру контактувати з масою трудящих та низовими парторганізаціями або у командно-натисковому, або в патерналістському стилі. Обидва стилі застосовують і зараз, але зросла ймовірність відсічі. Ось чому багато хто із працівників райкомів та обкомів на кінець 1987 — початок 1988 рр. дійшли висновку, що маса стає некерованою, а тому всього-навсього почали її боятися.

Поза тим, немає жодного іншого способу демократизувати роботу парторганів, наблизити їх до мас і завдань демократизації, як висунути на партійну роботу людей «із маси». І зробити це належить не за заведенням 70—80-х рр. принципом підвищеної виконавчості, пристрасності до акуратних звітів та рапортів, до писання резолюцій, особистої відданості, а за принципом переконаності щодо необхідності радикальної перебудови, щирого бажання реальних, живих діл, уміння працювати з масою як рівня, ставитися до неї з повагою.

Життя партії, перебудова її роботи пішли, однак, не так прямо. З одного боку, XIX Всесоюзна конференція КПРС прийняла резолюцію «Про демократизацію радянського суспільства та реформу політичної системи», визначила шляхи демократизації партії. З іншого боку, партійні органи, подолавши деяку розгубленість, взяли на відновлювати традиції свого командно-натискового керівництва. Бажання перебувати над законом, керувати, свавільно трактувати закон, у яскравій формі деякі партійні органи відверто продемонстрували за виборчої кампанії з виборів народних депутатів СРСР.

Сутність процесів, що протікали у партії та у всій радянській політичній системі, відтінили події у Вірменії та Прибалтиці. Високий рівень активізації цілих народів породив 1988 р. реальне двовладдя у деяких республіках. У Прибалтиці «співочі революції» привели до важливих кроків у бік демократизації; у Вірменії, навпаки, народний рух спонукав владу зайняти жорстку позицію, і справа зайшла до введення особливого стану. Події у цих республіках є підставою до фундаментального висновку: *перебудова пішла нерівномірно*.

Перебудова пішла нерівномірно, а «заходи реформи політичної системи» продовжують підготовлюватися і провадитися так, ніби скрізь і повсюди процеси йдуть за графіком, складеним у центрі. До того ж, усе частіше у виступах керівників почав повторюватися мотив: ті чи

інші претензії до керівних органів є необґрунтовані, бо саме керівництво партії виступило як ініціатор перебудови. Все більше і більше число дій знизу сприймається як тиск, забігання уперед, бажання ви-передити «графік» політичної реформи.

Суть цієї справи зрозуміла. Керівництво, справді, володіє зовнішнім пріоритетом у розгортанні перебудови. Але, певне, керується воно концепцією перебудови як революції «згори», тобто виключно реформаторськими уявленнями. Хоча керівництво закликає до активізації, в тому числі і до політичної активізації, але, схоже, уявляє образ активного народу за взірцем активності та ентузіазму сталінської епохи, тобто як активність слухняних виконавців рішень та резолюцій верхів. Але народ (його соціальні групи) серйозно поставився до закликів діяти активно, реалізувати живу творчість, яку ніяк не можна було передбачити заздалегідь, а надто в деталях, із визначеними термінами та черговістю.

Наштовхнувшись на ці нові обставини, партійні та інші керівні органи сприйняли їх як непередбачене, недозволене, несанкціоноване, дочасне і опинилися вочевидь невідповідними до продуктивної співпраці з масами.

Чи можна було уникнути ситуації, що склалася, за якої керівництво, котре закликало маси активізуватися, опинилося під тиском знизу?

У самій цій «зміні вітру» немає нічого парадоксального. Наростання активності містить у собі чимало стихійності, на поверхні політичного життя з'являються різноманітні устремління, на умонастрої людей впливають різноманітні чинники. Тому треба бути готовими до розвитку активності не лише у бажаному напрямкові. Коли у вітрила перетиск належало б долати через активізацію прихильників перебудови. Не гадаємо, що стосовно цього 1987—1988 рр. усе склалося вдало. Візьмімо хоча б шовіністичні, імперські настрої у рухах на зразок «інтерфронтів» у прибалтійських республіках. Вони явно гальмували перебудову, провокували зсув народно-демократичних рухів у бік посилення відцентрових замірів. У той же час російське населення було як би заізолюване від подій у Прибалтиці. Лише російські демократичні сили здатні були пригальмувати та помірковувати антиперебудовну активність так званих інтеррухів у Прибалтиці. Але урухомити цю перевагу центральне керівництво чи то не зуміло, чи то не забажало. Як наслідок — посилення напруженості, аж ніяк не потрібне перебудові.

Другий наслідок «зміни вітру» — активізація прихильників перебудови та їхній доволі дужий «подух» у вітрила перебудови. Все більше людей, збагнувши суть програми перебудови, взялися до її здійснення. Але доданий ними приплив енергії налякав багатьох керівників, так що вони і цей масовий рух сприйняли як небажаний тиск, що вже було серйозним прорахунком. Ось цього треба було уникнути, треба було наготуватися до припливу активності прибічників перебудови.

Як це належало зробити? Принципова відповідь одна. Належало серйозно, глибоко продумати, до яких меж можна й треба відступати, які звичні ідейні, організаційні, кадрові, політичні, економічні позиції треба буде полишити за успішного перебігу перебудови. Належало бути у авангарді переходу із цих позицій на нові, демократичні. Замість цього апарат різних рівнів заходився коло захисту звичних рубежів. Наприклад, втрачено чимало часу у перебудові таких масових громадських організацій, як ВЛКСМ та профспілки. Пройшли з'їзди цих орґанізацій, так і не давши жодних змін ані форм, ані методів їхньої роботи. Лише на початок 1989 р. ВЛКСМ спромоглася випрацювати більш-менш сучасну програму дій та модернізовану концепцію комсомолу. Менше того, що і комсомол, і профспілки не зуміли швидко відреагувати на потреби життя, але вони ще багато місяців активно боролися із прихильниками нового, протистояли «тискові» демокра-

Приблизно за тією ж схемою склалася й доля виборчої системи. На XXVII з'їзді КПРС (1986 р.) було обіцяно ввести необхідні корективи до радянської виборчої практики. Але ж потрібні були не корективи, а перехід від призначення депутатів партійними органами до власне виборів. Це давно розуміли всі. І ось корективи — вибори як експеримент у багатомандатних округах. Переважна більшість народу й досі не розуміє, у чому суть оцієї новизни і що експериментально перевірялося. Не можуть збагнути люди навіть очевидне. Багато хто погоджується на тім, що організовуючи попередні вибори до місцевих рад консервативні сили загальмували давно назрілі реформи і виграла кілька років, не підпустивши до влади прихильників перебудови, не давши їм налагодити контакт із народом у процесі демократичної виборчої кампанії.

Якби на ту пору почався перехід до демократичних виборів, до перебудови підтяглися б мільйони нових людей, кандидати на депутатів навчилися б працювати з масою. Ми мали б зараз живі, а не формальні місцеві ради. Ми скористалися б із досвіду демократичних виборів, обираючи 1989 р. народних депутатів на з'їзд. Але час змарновано. Вітрила перебудови звисли на ту пору через те, що свіжий вітер народної активності було «відвернено» апаратниками.

Виборча кампанія 1989 р. показала, який сильний потяг народу до демократизації, які величезні потенції залишаються у резерві. Є багато за що критикувати й новий Закон про вибори, та й проведення самої кампанії. Але за всіх недоліків демократія зробила крок уперед, а можливо, вирішальний крок. Люди хочуть і можуть бути політично активними — ось головний висновок. І він живить надію.

Економічна реформа. По червневім (1987 рр.) Пленумі ЦК КПРС можна вважати, що визначено загальом правильні й досить радикальні напрями економічних перетворень. Щоправда, закони, прийняті на розв'язок рішень пленуму, могли б бути куди кращими як саме закони. А все ж вони створюють і певні правові підстави до активних дій у потрібному напрямі.

Здійснювані з 1988 р. заходи господарчої реформи не дають, однак, належного ефекту. Причин тут декілька. Та головна, з якої витікають численні інші, — проведення економічних перетворень поза відповідних політичних. Політична система не демократизується, і це нагромаджує силу-силенну неподоланих перепон перед економічною реформою. Ось кілька конкретних прикладів.

Проблема реформування цін та ціноутворення. З економічної точки зору потреба реформи цін та ціноутворення незаперечна. Можна сперечатися лише щодо варіантів реформи. Наприклад, про те, чи починати із запровадження рівноважних цін, чи поставити під перегляд всю сукупність цін або лише ціни по деяких групах товарів, застосовувати компенсації чи ні, чи доцільне компенсування за перегляду цін на всі товари та ін. Це все спеціальні економічні питання, кожне з них може бути обговорене з притягненням повного кола аргументів та контраргументів.

Але реформа цін заторкує інтереси широких мас. Вона неминуче стає об'єктом політичних відносин. І ось тут і не спрацьовує усталена система управління країною та господарством. Реформу готують потайки від народу («під ковдрою», як сказав один із кандидатів на народні депутати СРСР). Спроби обговорювати пов'язані з реформою цін проблеми, скажімо, в пресі було припинено на вимогу відомства цін. Недовіра народу стрибкоподібно зростає. Довелося «оголосити зупинку», публічно обіцяти не змінювати ціни. Недемократичність підготовки важливої, у повному розумінні слова, невідкладної реформи зірвала її, продовживши дію негативних чинників, що виникли із перекосів у цінах.

Держприймання. Суть його — спосіб зовнішнього контролю, спосіб підвищення вимогливості через саме зовнішній вплив. Зрозуміла річ, держприймання запроваджено тому, що колишні, звичайні методи контролю вже почали втрачати на ефективності, виявляючи нікудишню організацію виробництва. Так само ж і 1983 р. було запроваджено методи зміцнення дисципліни, розраховані на реалізацію їх через спец. апарат, а не через тих, хто мав би робити те безпосередньо.

Досі не з'ясувалося, як керівництво ставиться до держприймання та до подібних йому заходів до зміцнення дисципліни 1983 р. Чи вважаються такі методи зовнішнього контролю та нагляду за адекватні ідеології перебудови, чи це тимчасові заходи надзвичайного характеру, які згодом буде скасовано? Якщо вони адекватні перебудові, то у наслідку СРСР перетвориться на суспільство, де одні працюють, а інші наглядають. Це й задорого, й неефективно, і розходиться із ідеалами соціалізму. Якщо ж вони тимчасові, то про це потрібно було б сказати відверто.

Лише наприкінці 1988 р. почули ми зізнання, що держприймання не дає помітного ефекту і що, виявляється, його із самісінького початку розглядали як паліатив.

Поквапившись із держприйманням, керівництво водночас не квапилося із таким демократичним заходом, як дозвіл товариств споживачів, здатних здійснювати об'єктивну оцінку якості товарів, пропонувавши до продажу, і які б публікували результати такої оцінки. Досі до боротьби із виготовлювачами продукції, виробленої із відхиленнями від правил та стандартів, слабо залучені суди та прокуратура.

Інакше кажучи, боротьбу із порушниками провадять методами системи, що породила ці порушення. Це не перебудова, це не революція, це ремонт розладнаної казарменої системи відносин. Звичайно, коли у казармі лад, це виглядає пристойно. Але казармою вона бути не перестає.

Прийнятий закон СРСР по державне підприємство всього-навсього не працює. Його застосування наштотується на таку перепону, як збереження практично незміненої системи вищих органів. Саме ці органи видають документи, що визначають порядок діяльності підприємств на основі нового Закону про підприємство. Багато що за цього виявляється утягнутим. Судового захисту господарчих прав підприємств практично немає, оскільки сам стан трудового колективу у суспільстві все ще не такий, аби була можлива демократична процедура захисту прав та свобод. Характерним є, що із незахищеністю зіштовхуються й нові форми господарювання — орендні колективи, кооперативи, підрядні ланки та ін. Виходить, що недемократичність суспільних відносин блокує демократизацію та поживлення господарських взаємин.

До затримки процесів економічної демократизації долучається невміле керівництво господарством. Саме через це 1988 р. помітно зростає інфляція. Повсюди можна спостерегти, що робітники бояться господарювання, налаштовані супроти реформ. Це вкрай неприємна та й навіть небезпечна тенденція. Це новий тур відчуження трудівників від суспільного виробництва. Виходить, що створюються умови не подолання, а поглиблення кризової ситуації у господарстві.

Останнім часом виношуються і висловлюються ідеї проведення надзвичайних господарських заходів з причин, мовляв, небувало складного економічного становища. Ідеї ці, з нашого погляду, цілком небезпечні. Апарат може скористатися заклик до надзвичайних та особливих заходів для згортання розпочатої демократизації. Він спробує інтенсифікації праці, продовження робочого дня, нових порушень трудових прав та ін.

Вихід, як ми вважаємо, лише один — подвоїти, потроїти зусилля, націлені до демократизації господарського життя, розкрити активність та ініціативу колективів підприємств, примушувати центральні органи керівництва господарством працювати на реформу, а не проти неї.

Проблематика «республіканського госпрозрахунку» у контексті перебудови національно-політичних відносин. Проблеми економічної самостійності союзних республік постали нині, щільно переплівшись із проблемами національно-визвольних рухів. Їхній розгляд дозволяє виявити власне ще один важливий соціально-економічний та соціально-політичний вузол перебудови. А може, один із найважливіших її вузлів.

Конституція СРСР (1977 р.) статтями 10, 11, 16 та 73 закріпила розуміння економіки СРСР як єдиного народногосподарського комплексу. Наголос при цьому зроблено не на внутрішню економічну узгодженість процесів господарювання (поділ праці та кооперація, реальне усупільнення виробництва), а саме на зосередженні функцій керування господарством у компетенції союзного центру. Поняття «єдиний народногосподарський комплекс», закріплене конституційно, стало ланкою законодавчого оформлення за «років застою» тих порядків, що їх сформувала практика сталінської епохи. Деякі інші ланки правового оформлення сталінських порядків за умов перебудови змінені чи модернізовані. Але ці зміни робилися за ініціативи згори. Питання про зміну порядків, пов'язаних із «єдиним народногосподарським комплексом», порушується знизу. У цьому його принципова новизна.

Три позиції щодо горезвісного «єдиного народногосподарського комплексу» окреслилися достатньо чітко:

перша — наполягання на корисності та необхідності зосередження у руках «центру» практично всього керівництва господарством СРСР, відчуження від цього керівництва народів союзних республік. Будь-які спроби налагодити єдність народногосподарського комплексу на інших, хоча б трішки демократичніших засадах при цьому категорично відкидаються та кваліфікуються як сепаратистські, відокремлюванські, націоналістичні та ін.;

друга — не заперечує ані єдності, ані комплексності народного господарства СРСР, та ставить питання про запровадження точного обліку економічних взаємовідносин поміж республікою та позосталим «комплексом», до цього ж бажано на еквівалентній основі, але з акцентом на умовленому вирахунку на загальносоюзні функції;

третя — ставить питання про перегляд зафіксованих у Конституції СРСР уявлень про єдиний народногосподарський комплекс, вважаючи їх за такі, що зводять нанівець інше конституційне положення — про те, що союзна республіка є суверенна радянська соціалістична держава (ст. 76). Ця позиція ставить питання про госпрозрахунок республіки у зв'язку із проблемами її суверенітету.

Духові перебудови як соціальної революції щонайбільше відповідає третя позиція.

Сталінський і марксистсько-ленінський підхід до суверенітету виразно протиставляються при формуванні принципового ставлення до ініціативи госпрозрахунку республіки. Сталінізм вбачає у цій ініціативі націоналізм та сепаратизм, змову на відділення від СРСР. Інтернаціоналізм сприймає ту ж ініціативу як вияв історичної відповідальності кожної нації за перебіг перебудови в економічній галузі, як прояв політичної зрілості народу, котрий готовий взяти на свої плечі усю повноту відповідальності за ефективне ведення господарства, за примноження свого внеску до вирішення загальносоюзних проблем.

Принципове ставлення, як бачимо, прямо протилежне і заледве чи примирне. Але таке ж протистояння й з усіх без винятку корінних питань перебудови. Республіканський госпрозрахунок — всього лише одне із таких питань.

Ключова проблема народно-демократичних революцій у багатонаціональній державі «казармено-соціалістичного» типу — це суверенітет, наповнення оцього декларованого поняття реальним змістом. Госпрозрахунок республіки є проблема переходу від механізму (моделі) господарювання суверенної союзної республіки до механізму (моделі) господарювання реально суверенної республіки. Цей перехід передбачає корінну реформу союзних взаємин у межах СРСР.

Поставимо питання так: чи доцільно, чи реально ставити питання про республіканський госпрозрахунок, про економічний суверенітет до корінної реформи союзних взаємин? Відповідь наша така: так, доцільно, необхідно, правомірно з будь-якої точки зору.

Широко розповсюдилася думка, що політичні перетворення мусять йти по економічних. Ми не поділяємо такий погляд, тому що він виходить із економічного детермінізму. На жаль, його сповідують багато хто, сприйнявши такі механістичні уявлення про зв'язок причин та наслідків через наше вузівське викладання суспільних наук.

Але якщо навіть дивитися на речі інакше, вважаючи, що політичні перетворення мусять відбуватися раніше або хоча б водночас із економічними, то й у цьому випадкові правомірне поставлення питання про запровадження республіканського госпрозрахунку до реформи (не очікуючи реформи) союзних взаємин. То чому ж правомірна?

По-перше, тому, що нерівномірна політична активізація широких верств народу виявляється, зокрема, у неодноразовому початку народно-демократичних революцій. Там, де такі революції розпочинаються, створюється активний політичний чинник реформи союзних взаємин. Активна маса не може бути не зайнятою історичною творчістю. Коли на таку творчість немає достатніх умов, вона створює їх. Рационалізація народного господарства республіки та його зв'язків із народним господарством союзу — прекрасна нива для істинної творчості народно-демократичних революцій у тих республіках, де такі революції розпочалися раніше, ніж у інших.

По-друге, введення республіканського госпрозрахунку, не чекаючи реформи союзних взаємин, цілком правомірне й тому, що народно-демократична революція висунула чітку прогресивну мету реформи союзних взаємин — перехід від сталіністської (імперської) концепції Союзу РСР до ленінської його концепції (на основі союзного договору суверенних республік). Поклавши в основу політичної концепції суверенітету ленінські ідеї союзного договору, можна сміливо розробляти концепції регіонального госпрозрахунку.

Головне протиріччя проблеми госпрозрахунку республіки — протиріччя між імперським центром та народом, котрий відстоює свій суверенітет. Основні аргументи сторін відповідні. Основний аргумент проти госпрозрахунку республік з боку захисників імперських взаємин полягає на тім, що госпрозрахунок республік несумісний з імперським управлінням. Спростувати його не можна. Можна лише умовляти перейти до компромісових, ліберальніших варіантів імперського управління. Але такий компроміс передбачає якщо не відмову від суверенітету, то принаймні відстрочку його вимагання та реалізації на практиці. Антагонізм може набувати пом'якшеної форми, не перестаючи бути антагонізмом. Імперський тип управління можна зламати лише революцією, народно-демократичним рухом.

Економіка — справа політична. Десятиріччями цю істину повторювано як тільки завгодно, але вона не зачіпала свідомості мас. Перший серйозний успіх перебудови — активізація масової свідомості, її демократизація. І вдалося це не скрізь. Та вже перші три республіки, котрі сягли рівня народно-демократичного руху, висунули як одну із головних — проблему рационалізації господарювання. Чи ж це не доказ творчих потенцій та намірів демократичної революції!

Результат зробленого нами аналізу ідеологічних та лише почасти практичних аспектів перебудови в СРСР зводиться до того, що надання оцій перебудові характеру соціальної революції ще тільки попереду. Зроблене ж — лише підготовка народної свідомості до об'єктивного розуміння ситуації, що склалася, до розуміння історичної відповідальності нинішніх поколінь за долю СРСР, необхідності вибору типу майбутнього соціального обличчя країни. Радянський народ у більшості своїй усе ще вважає, що сталінська епоха та «реальний соціалізм» — це і є той же соціалізм, за який був В. І. Ленін. Спотворене уявлення

про соціалізм стало підвалинами помітного розколу щодо уявлень про минуле, теперішнє та майбутнє країни. Одна частина народу схильна не бачити негативні явища та вважати усталену систему відносин за прийнятну. Інша, критичніше налаштована маса, не може миритися із казарменними деформаціями і цілком безпідставно покладає відповідальність за них на марксизм-ленінізм.

Позбутися, розвіяти ці помилкові думки — отже повернути народові і справжню ідеологію, і реальний зв'язок із революційним минулим — зв'язок, перерваний сталінською контрреволюцією, казарменою деформацією соціалізму. Лише так можна сьогодні наситити народні сили живою водою гуманізму, солідарності та рішучості, викликати ланцюгову реакцію творчої революційної енергії. Карл Маркс якось сказав: «Треба вимусити народ жахнутися себе самого, аби вселити у нього відвагу». Яка б не була жахлива правда про сталінську епоху та «реальний соціалізм», народові її треба знати. Власне кажучи, він давно знає її. Але як може він відважитися на революцію під проводом людей, котрі не можуть ані розвіяти сумніви, ані сказати правду? І виходить, що керівники бояться сказати всю правду, щоб народ не втратив віри у соціалізм, а народ боїться активно включитися до перебудови тому, що не бажає повторення «соціалізму» взірця 30—40-х років.

Революція — це історичний вибір народу. І такого вибору народ не буде робити, не знаючи всієї правди і лише правди.

Чи готовий народ до сприйняття всієї правди, чи готовий він зробити активний вибір, активно взятися до революційної перебудови? До сприйняття всієї історичної правди народ готовий завжди, це його, народу, властива особливість за всіх часів. Щодо ж участі у революційній перебудові, то, на наш погляд, період 1985—1989 рр. дає підстави на оптимістичний висновок. Попри всі перераховані тут особливості цього періоду, народ у більшості своїй швидко поновлює здатність та інтерес до суспільно-політичних справ. До того ж відбувається це за умов, коли заклики «згори» напрямлено переважно на активізацію у господарській сфері, а демократизація суспільно-політичного життя помітно відстає, буксує, гальмується. Оцей перекис перебудови належить виправити, а тоді й можна сподіватися на різку активізацію трудящих.

Без революційної перебудови у радянського народу не може бути ані демократичного, ані соціалістичного майбутнього. Як важко не було б готувати революцію за нинішніх умов в СРСР, як складно не було б крок у крок розгортати її, яким би не був дужим опір їй, як не важко було б нарощувати рішучість сил соціального поступу, а все ж — немає жодної іншої, шляхетнішої справи, ніж участь у революції.

В. Г. Буткевич

ПРАВА ЛЮДИНИ В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття друга. Радянське законодавство і права людини: уроки застою і помилки перебудови

Кризові проблеми в економіці, внутрішній політиці, ідеології, міжнародних відносинах, правовій надбудові та в інших галузях суспільної життєдіяльності спантеличили частину населення: а чи потрібна нам перебудова, коли вона виявила таку силу труднощів, суперечностей, а часом і трагедій? Таке запитання аж ніяк не риторичне. Відповіді народу на нього залежить наша доля, наше майбутнє. Хоча для зачинателів перебудови таке питання не стоїть. В одному із своїх

перших публічних виступів у ранзі Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачов визначив першочергове завдання країни так: «Якщо ми з вами в плани на найближчі роки не закладемо і не здійснимо серйозну, глибоку перебудову всього нашого народного господарства на основі науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, у нас не буде необхідних темпів, не буде можливості для належного вирішення... проблем»¹. У цьому ж виступі він, обґрунтовуючи свою позицію, відзначив: «Сам час показав, що ми йдемо правильним, ленінським шляхом, що, реалізуючи заповіді Леніна, ми на кожному історичному етапі в принципі правильно визначаємо основні напрями нашої політики»².

Посилання на В. І. Леніна у визначенні своєї позиції для нас рідке нове. Попередні лідери свого часу також починали з цитування В. І. Леніна. Так, по закінченні приблизно такого ж строку по обранні Генеральним секретарем ЦК КПРС і також в одному із своїх перших виступів перед громадськістю Л. І. Брежнев зробив таку заяву: «У свій час В. І. Ленін вказував: «У нас страшенно багато охочих перебудувати на всякий спосіб, і від цих перебудов виходить таке лихо, що я більшого лиха в своєму житті і не знав. (Оплески)... Центральний Комітет КПРС і Радянський уряд бачать свій обов'язок в тому, щоб здійснювати необхідні заходи по удосконаленню керівництва народним господарством, роблячи це обачно, без метушні і поспішності. (Оплески.)»³.

Отже, обидва оратори говорять про одне й те саме. Обидва посилюються на В. І. Леніна. Відмінність у тім, що перший наполягає на негайній реалізації своєї програми, протилежна ж позиція другого потребувала реалізації повільної, «обачної». І якщо слова М. С. Горбачова було вислухано мовчки, то слова його історичного «опонента» — з оплесками.

Чого сягне перебудова — то питання майбутнього. Куди ж завела антиперебудова — реалії сьогодення. Проте й гіркий досвід має бути наукою. На що ми спромоглися «без метушні і поспішності», розглянемо на прикладах розвитку радянського законодавства в галузі прав людини.

У процитованому вище виступі Брежнев, висловивши звичне гасло «Наш лад гарантує трудящим широкі права і політичні свободи», далі зводить усі права людини до громадянського обов'язку «дбати про інтереси... держави як про свої власні, суворо додержувати державної і громадської дисципліни, виявляти високе почуття відповідальності»⁴. Попри цитування Леніна, він, у супереч заповідям основоположника Радянської держави, в класичному буржуазному стилі визнає головним суб'єктом соціальних відносин державу, а людині віддає другорядну роль. І знову держава — мета, людина — засіб. Держава видає закони, а громадянин мусить їх виконувати, а не обговорювати. Для тих, хто цього не розуміє, хто згадує про демократію, робиться спеціальне пояснення: «вимога безумовного виконання законів і правил, прийнятих у соціалістичному суспільстві, не тільки не суперечить демократичним основам радянського ладу, а, навпаки, зумовлює розвиток, розширення радянського соціалістичного демократизму»⁵. Коли виключити надто спрощене розуміння демократії (виконувати закон, а не ухвалювати його або хоча б обговорювати до ухвалення), коли заплосити очі на загадкові «правила, прийняті в соціалістичному суспільстві» (адже злопам'ятливі можуть пригадати, що Ягода, Єжов або Берія також формулювали ці правила, що часом були сильніші за конституцію),

¹ Горбачов М. С. Вибр. промови і статті. — К., 1988. — Т. 2. — С. 164.

² Там же. — С. 161.

³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. — К., 1971. — Т. 1. — С. 19.

⁴ Там же. — С. 22.

⁵ Там же. — С. 347.

то думку треба визнати не новою⁶. Проте у таких випадках дозволено запитати: а який закон? А справді, що ж нам правило за закон і що за ті самі «правила» у застійні часи?

Насамперед треба відзначити, що у своїй основі це був старий закон, тобто зберігала чинність переважна кількість правових актів, прийнятих у сталінські часи. Право, мабуть, більшою мірою, ніж інші надбудовні інститути, уособлювало прямий зв'язок застою із сталінським беззаконням. І тут ідеться аж ніяк не про обачність або повільність. Сутність старих правових актів стала в пригоді тодішньому новому лідерові. Так, приміром, прийнятий 19 серпня 1938 року закон «Про громадянство СРСР» функціонував сорок років. Фактично він мало допоміг радянським громадянам у демократизації їхнього статусу. Скажімо, нащо було вмішувати у Закон про громадянство статтю 2: «Громадянами СРСР є... б) особи, котрі набули радянського громадянства у встановлений законом спосіб»⁷. Відслання до безіменного закону торувало стежку й до численних порушень. Водночас у законі не розв'язано ряд проблем, що зачіпають інтереси радянських й іноземних громадян, союзних республік та ін. Не визначено повноваження союзних республік у радянському громадянстві, більше того, будь-які права у цій галузі за ними не визнавалися взагалі. Лише у статті 3 побіжно сказано, що «іноземці, незалежно від їхніх національності й раси, приймаються до громадянства СРСР за їхнім ходатайством Президією Верховної Ради СРСР або Президією Верховної Ради союзної республіки, в межах якої вони проживають»⁸. Коли ж іноземець у республіці не жив, то вона неспроможна була вирішувати й ці питання.

Закон не припускав можливості проживання радянських людей за кордоном, бо не лише мовчав про їхнє громадянство, а й ігнорував необхідність захисту їхніх інтересів. Питань громадянства дітей для закону нібито не існувало. Вихід із громадянства СРСР могла дозволити лише Президія Верховної Ради СРСР, вона ж позбавляла громадянства. Закон мовчав про можливість поновлення у громадянстві СРСР, про порядок прийому до громадянства та ін.

1978 року, нарешті, було прийнято новий закон СРСР «Про громадянство СРСР»⁹, у якому вирішено низку згаданих питань. Водночас новий закон поставив перед радянськими громадянами нові проблеми. Зокрема, в ньому надто широко вирішено питання про підстави втрати громадянства СРСР (статті 16—19). Такий підхід увіч не відповідає статті 15 Загальної декларації прав людини, у якій сказано: «1. Кожна людина має право на громадянство. 2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого громадянства і права змінити своє громадянство»¹⁰.

Слід відзначити, що у міжнародному праві є угода, що припускає можливість позбавлення громадянства, — це Конвенція про скорочення безгромадянства (набула чинності 13 грудня 1975 року). У статті 8 Конвенції записано: «1. Договірна держава не позбавляє особу її громадянства, якщо таке позбавлення громадянства робить її апатридом»¹¹ (усі ж радянські особи, позбавлені громадянства, автоматично ставали апатридами, бо жодна з них до цього не мала статусу дво-громадянства).

⁶ Нині подибуємо твердження, ніби Брежнев розпочинав у ранзі генсека як демократ і скромний партійний працівник, котрий прагнув поновити ленінські принципи управління Гадаю, тут бажане править за дійсне. Затишшя після експериментів Хрущова було спричинено невпевненістю Брежнева у міцності його влади. Лишень він переконався, що його позиція міцна, як досить рвучко повернув кермо політичного керівництва за сталінським компасом.

⁷ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938—1975. — М., 1975. — Т. 1. — С. 117.

⁸ Там же.

⁹ Днев. Ведомости Верховного Совета СССР. — 1979. — № 25. — С. 436.

¹⁰ Права человека. Сборник международных документов. — М., 1986. — С. 25.

¹¹ Там же. — С. 160.

Ця ж стаття припускає такий виняток: «Попри твердження пункту 1 даної статті, договірна держава може зберегти право позбавлення особи її громадянства»¹². Проте щодо цього винятку Конвенція робить низку застережень.

По-перше, держава повинна наголосити при підписанні, ратифікації чи приєднанні до Конвенції, що вона зберігає за собою право позбавляти своїх громадян громадянства.

По-друге, вказане застереження буде чинним, коли на час підписання, ратифікації чи приєднання до Конвенції в державі діяв закон про позбавлення громадянства.

По-третє, посилаючись на такий закон будуть правомірними (і, отже, застереження до Конвенції може бути прийняте), коли він позбавляє особу громадянства із таких причин: а) громадянин, у супереччя заборонам держави, надавав чи продовжує надавати послуги іншій державі або отримує винагороду за діяльність супроти своєї держави; б) громадянин своїми діями уражає життєві інтереси своєї держави; в) громадянин прийняв присягу чи офіційно заявив про відданість іншій державі або дав докази свого рішення відмовитися від відданості своїй державі.

На жаль, радянський законодавець не визнає ці умови достатніми й переконливими, і СРСР Конвенцію не ратифікував. Натомість було прийнято горезвісний закон «Про громадянство СРСР», який надавав державі широкі можливості позбавляти радянських людей громадянства на тій підставі, що вони чинять дії, «які знеславляють високе звання громадянина СРСР і завдають збитків престижу» нашої країни. Поняття «високе звання громадянина» юридично не є конкретним. Воно дає можливість кожному наповнювати його своїм змістом. Це не правило поведінки, із якого громадянин може зрозуміти, що він може і чого не повинен робити. Це образливий вислів, який дає змогу можновладцям на свій розсуд поряdkувати долями громадян. Коли виходить з того, що термін «престиж» тлумачиться як «належний кому чи чому-небудь авторитет, вплив»¹³, то стає ще незрозумілішим те, чому такий складний комплекс моральних та інших цінностей було поставлено в залежність від поведінки конкретної особи. Таке можливо тоді, коли спроможність держави та її місце у суспільстві недооцінюються, коли виходять із того, що доля держави нібито залежить від поведінки конкретної особи, тобто що Москва із криловської басні сильніший за Слона. Хоча б як воно було, долю багатьох аж ніяк не послідує представників радянської інтелігенції було вирішено згідно з туманними формулюваннями третього розділу закону СРСР «Про громадянство СРСР». Застійні часи в цьому напрямі діяли не «обачно», а справді без метушні, до того ж досить войовничо й агресивно.

Тоді ж, коли вимагалось оперативне втручання держави, щоб поліпшити становище громадян, апелювали до необхідності «Не поспішати!» Найконсервативнішою виявилася податкова система країни. Хоча офіційно керівники держави проголосили в країні «розвинений соціалізм», податки стягали з населення фактично за законами воєнного часу.

Унікальним у світовій законодавчій практиці є прийняття указу від 21 листопада 1941 року «Про податок із неодружених, самотніх та бездітних громадян СРСР». Декілька разів держава поверталася до питання про податок із неодружених. Із цього питання приймаються укази від 8 липня 1944 року, 10 лютого 1954 року, 8 вересня 1956 року, 18 грудня 1957 року, закон від 7 травня 1960 року, укази від 25 вересня 1961 року, 26 вересня 1967 року, 25 грудня 1972 року. А втім вимога стягувати податки із неодружених не лише «вижила», а й втратила шлях у перебудовний час. 13 січня 1987 року приймається ще один указ Президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові пільги не-

¹² Там же.

¹³ Толковий словарь русского языка.— М., 1939.— Т. 3.— С. 751.

одруженим, самотнім та малосімейним громадянам СРСР». Цього разу звільняються від оподаткування неодружених, самотніх та малосімейних громадян СРСР особи, котрі уклали шлюбні угоди, але лише «на один рік від дня реєстрації шлюбу»¹⁴.

Моральний бік таких указів більш ніж сумнівний. За даними перепису 1979 року 29,1% міських і 30,6% сільських сімей не мали дітей¹⁵. У більшості випадків це спричинено хворобою членів подружжя. А скільки в країні самотніх людей? Чи личить державі у такий спосіб регулярно нагадувати громадянам про їхню біду? Чи доречно в цьому указі про податки користатися словом «пільги»? І, нарешті, коли вже держава не може відмовитися від такої статті доходу, то чи не доцільніше весь збір повністю перераховувати до Дитячого фонду?

Загалом про податкове законодавство країни можна сказати, що тут правові акти найбільш «живучі». Продовжують діяти указ від 30 квітня 1943 року «Про прибутковий податок із населення», укази від 10 квітня 1942 року «Про місцеві податки й збирання» і «Про державне мито». Не краще життя обіцяли населенню й повоєнні нормативні акти — країна потребувала коштів для відбудовування зруйнованого воєною фонду. Продовжував діяти в застійні часи прийнятий 1953 року закон «Про сільськогосподарський податок».

Нині багато хто прагне відповісти, чому в 60—70-х роках розпочалася масова міграція сільського населення до міст. Поміж багатьох причин можна виокремити й різке погіршення матеріального добробуту колгоспників. При злидненні достатків колгоспників закон змушував їх сплачувати податки від 5 до 12 карбованців (на Україні) та й до 25 карбованців (у Грузії) за 0,01 га¹⁶. Аби якось викручуватися, колгоспна сім'я із 4 чоловік потребувала як мінімум 0,6—0,8 га. Отримуючи в середньому 30—40 карбованців на місяць, чимало колгоспників кидали господарства й тікали до міста. Але закон був невблаганним для тих, хто залишив колгосп. «Коли у складі колгоспного подвір'я, — говорить стаття 7, — окремі працездатні члени сім'ї не є членами колгоспів або вибули (вилучені) із колгоспу і не працюють за наймом, то вирахована відповідно до даного Закону сума сільськогосподарського податку із такого господарства зростає на 75%»¹⁷. Відповідно до статті 12 сума податку із одноосібних селянських господарств підвищувалася на 100%. Жорстокість закону видно і з того, як він визначає відповідальність за несплату податку. Стаття 24 говорить: «У випадках несплати податку в означений строк до недоїмників уживаються міри стягнення: а) за прострочення платежу податку стягується пеня розміром 0,2 відсотки за кожний день прострочення; б) по закінченні строку сплати податку складається опис майна недоїмника і справа про несплату податку передається до народного суду, за рішенням якого здійснюється вилучення майна неплатника у розмірі, потрібному для виплати недоїмок»¹⁸. Незахищеність людини випливає й із тверджень статей 25 і 26, згідно з якими «скарги на неправильне оподаткування подаються завідувачу районним фінансовим відділом у місячний строк від дня вручення платіжного повідомлення»¹⁹, проте «подання заяв і скарг не припиняє сплати і стягнення податку»²⁰. Коли немає можливості повернути незаконно вилучене майно, то платнику податків повертається не його дійсна вартість, а те, що було отримано від продажу.

Не полегшував становища громадян, що мали особисте підсобне господарство, і указ від 30 квітня 1943 року «Про прибутковий пода-

¹⁴ Ведомости Верховного Совета СССР.— 1987.— № 2.— С. 34.

¹⁵ Див.: Демографич. енцикл. словарь.— М., 1985.— С. 436.

¹⁶ Див.: Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938—1975.— Т. 1.— С. 537.

¹⁷ Там же.— С. 538.

¹⁸ Там же.— С. 543.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

ток із населення». Згідно з ним держава оподатковувала із розрахунку не державних, а значно вищих цін на товари. Так, згідно із статтею 21 «податок вираховується із загального доходу із усіх джерел... Доходи, отримувані натуральним чином (сільськогосподарськими продуктами, паливом, кустарними виробами та ін.), враховуються при визначенні оподаткованого доходу за місцевими базарними цінами»²¹. Треба зауважити, що ця новина — заслуга застійного часу: зміни до указу 1943 року вносив указ від 21 серпня 1968 року²².

Законодавець надавав надто великі повноваження фінансовим органам. Громадяни, що займалися, приміром, промислом на дому, не мали змоги захиститися від них навіть у власному домі, бо стаття 31 указу говорила: «Посадовим особам фінансових органів надається право... в) безперешкодного входу до приміщень, де відбуваються заняття та промисли, перевірки паперів, що мають відношення до цих занять та промислів, й огляду запасів сировини, матеріалів і готових виробів»²³. Чи ж це можна погодити із міжнародними пактами про права людини? Адже стаття 12 Загальної декларації прав людини стверджує, що «ніхто не може зазнавати довільного втручання в його приватне і сімейне життя, довільних замахів на недоторканність його житла»²⁴. Таке само право закріплено у статті 17 Міжнародного пакту про громадські і політичні права. «Ніхто не може зазнавати, — говорить вона, — довільного чи незаконного втручання в його приватне і сімейне життя, довільних і незаконних замахів на недоторканність його житла... Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких замахів»²⁵.

Отже, міжнародний закон захищає від втручання чи замахів. Проте як бути, коли внутрішній закон заохочує такі дії? Можуть заперечити, що указ приймався задовго до набуття чинності Міжнародного пакту про громадські і політичні права. Але, по-перше, Пакт хоча й не набув чинності на час внесення змін і доповнень до указу, та вже був прийнятий XXI сесією Генеральної Асамблеї ООН 16 грудня 1966 року, тобто вже був відомий радянському законодавцю. Зміни й доповнення до указу вносилися по цій даті у 1966, 1970, 1972, 1973, 1975 роках, проте відзначених статей указу вони не торкнулись.

По-друге, згідно з Пактом Радянський Союз узяв на себе зобов'язання внести необхідні зміни до внутрішнього законодавства і узгодити його із положеннями Пакту. Зокрема, пункт 2 статті 2 Пакту зобов'язує: «Коли це вже не завбачено існуючими законодавчими чи іншими мірами, кожна держава, що бере участь у даному Пакті, зобов'язується вжити потрібних заходів згідно зі своїми конституційними процедурами та положеннями даного Пакту щодо прийняття таких законодавчих чи інших мір, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визнаних у даному Пакті»²⁶.

По-третє, ми визнали у національному законодавстві (у декількох десятках законів), що у разі розходжень радянських правових актів із міжнародними договорами і угодами переважну силу матимуть міжнародні договори. Виявляється, це правило не має чинності для Міністерства фінансів.

По-четверте, про це можна було б не розводитись, коли б нинішня практика не давала прикладів брутального поправлення прав радянських громадян. У зв'язку із грезвісною боротьбою проти алкоголізму сотні, тисячі ра. заподаливі охоронці порядку в пошуках самогонних апаратів вдиралися до жител радянських громадян, ігноруючи невід'ємне право на їхню недоторканність. Зрозуміло, що вони мали на

²¹ Там же. — С. 552.

²² Див.: Ведомости Верховного Совета СССР. — 1968. — № 35. — С. 314.

²³ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938—1975. — Т. 1. — С. 554.

²⁴ Права человека. Сборник международных документов. — С. 24.

²⁵ Там же. — С. 55—56.

²⁶ Там же. — С. 47.

меті щось благородне. Проте у правовій державі неможливо сповідувати принцип «Мета виправдовує засоби». Все має відбуватися на законних підставах, а самий закон має відповідати міжнародним зобов'язанням держави²⁷.

Варто мати на увазі, що у радянському законодавстві аж ніяк не випадковість, коли закони по формі відповідають міжнародним пактам, а по суті суперечать їм. Так, Загальна декларація прав людини і Міжнародний пакт про громадські і політичні права забороняють незаконні заходи на таємницю листування. Водночас ці документи припускають можливість обмеження цієї заборони, завбачаючи при цьому право громадянина на подальше оскарження таких дій (коли буде доведено необґрунтованість виїмки його кореспонденції, то він має законні підстави притягти до відповідальності порушників його права).

У статті 187 КПК УРСР сказано: «Накладення арешту на кореспонденцію і виїмка її в поштово-телеграфних установах може проводитись тільки з санкції прокурора або за постановою суду. Про накладення арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію і виїмку її слідчий складає постанову, яка підлягає затвердженню прокурором. У цій постанові слідчий пропонує поштово-телеграфній установі затримувати зазначену в постанові кореспонденцію і надсилати йому про це відповідні повідомлення. Виїмка кореспонденції проводиться в присутності двох представників поштово-телеграфної установи, про що складається протокол. Накладення арешту на кореспонденцію скасовується постановою слідчого, коли в застосуванні цього заходу відпаде потреба»²⁸. У даному разі враховано чимало: права прокурора, слідчого, працівників поштово-телеграфної установи, окрім одного — права людини оскаржити ці дії, коли вони незаконні. Процедура оскарження таких дій кодексом завбачено, тому не кожен наважиться скаржитися, а це вже не лише невідповідність міжнародним пактам про права людини, а й недотримання духу й букви впливаючих із них зобов'язань.

Статті 234—236, присвячені праву громадянина оскаржити дії слідчого й прокурора, водять його замкненим колом. Отже, коли громадянин скаржитися на слідчого: «Стаття 234. Дії слідчого можуть бути оскаржені прокурором як безпосередньо, так і через слідчого... Подача скарги не зупиняє виконання дії, яка оскаржується, коли це не визнає за потрібне слідчий або прокурор. Стаття 235. Прокурор протягом трьох днів після одержання скарги зобов'язаний розв'язати її і повідомити про результати скарги»²⁹. Яке буде рішення прокурора, законодавець знає: адже той стверджував постанову про виїмку листування. Але, мабуть, щоб заспокоїти скажника, йому дозволили ще одну дію: «рішення прокурора може бути оскаржене вищестоящому прокуророві»³⁰. А той повертає скажника по колу до статей 234 і 235. Стаття 236 так і говорить: «Скарга на дії прокурора при проведенні ним попереднього слідства або окремих слідчих дій у справі подається вищестоящому прокуророві, який її розв'язує в порядку і в строки, що передбачені статтями 234 і 235 цього Кодексу»³¹. Ситуація нагадує англійський анекдот: «Пункт перший. Твій начальник завжди правий. Пункт 2. Якщо ти вважаєш, що твій начальник неправий, дивись пункт 1».

²⁷ Щоправда, самий закон подеколи ставить людину в доволі незахищене становище. Приміром, стаття 184 Кримінально-процесуального кодексу УРСР говорить, що без санкції прокурора, винесення постанови можна чинити обшук, «за наявності достатніх підстав вважати, що перебуваючи у приміщенні чи іншому місці, де відбувається обшук чи виїмка, особа переховує у себе речі чи папери, що стосуються діла». Цікаво, чи був прецедент, коли за таких умов обшук і не було названо речі, «що стосуються діла»?

²⁸ Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР. 1938—1973. — Київ, 1974. — Т. 2. — С. 486.

²⁹ Там же. — С. 502.

³⁰ Там же.

³¹ Там же.

Про такі дрібниці можна було б не згадувати, коли б період перебудови довів, що все це в минулому. На жаль, факти засвідчують інше. Прийнятий 1988 року указ дозволяє представникам МВС заходити до жител громадян без orders³². Знову порушення міжнародних пактів про права людини.

У інтерв'ю із головою КДБ СРСР В. О. Крючковим кореспондентка «Нового времени» Г. Сидорова запитала: «Під час обговорення вашої кандидатури у Верховній Раді подеколи поставало питання про прослуховування телефонних розмов і ведення дос'є на громадян. Воно, природно, непокоїть не лише депутатів. Чи виправдані побоювання?»³³. Відповідь була доволі ширкою: «Звичайно, Комітет держбезпеки має певну сукупність засобів, які він використовує у своїй роботі. Це необхідно. Тому що сьогодні боротьба з особами, котрі порушили закон,— справа непроста. Адже поміж них є підготовані технічно та в інших відношеннях. Голіруч тут нічого не вдіяти. Наведу приклад. У нас у Радянському Союзі щорічно здійснюють десятки умисних вибухів. Спробуйте не викрити такі злочини, не вдаючись до технічних засобів. Стосовно ж слухового контролю, то є правові норми, які його суворо регламентують. Але щоб отак запросто підслуховували? Такого не буває. Не ведуться й дос'є на громадян. Коли чекіста запитують про подібні речі, його розбирає сміх»³⁴. Сміх, звичайно, діло добре. Проте, може, щоб не поставали такі питання, варто розв'язати щонайменше два завдання. По-перше, зробити згадані правові норми надбанням широкого громадського загалу (йдеться не про статтю 56 Конституції СРСР), тобто опублікувати чималим тиражем відповідні правові акти. По-друге, щоб запобігти пересудам, чуткам і підозрам, необхідно законодавчо завбачити процедуру перевірки скарг чи заяв громадян, котрі гадають, що їхні телефони прослуховують або що на них заведено дос'є у якомусь відомстві чи закладі.

Від 1932 року у Радянському Союзі діє правило прописки. Вони позбавляє громадян права вільно обирати місце проживання. У 70-ті роки виконками місцевих рад багатьох міст «творчо» розвинули це правило. Вони ухвалювали рішення, в яких перераховувались населені пункти, мешканці котрих могли стати до праці у місті. Зрештою прописка позбавляла багатьох громадян можливості здійснити їхні юридично невід'ємні права і свободи. Це правило продовжує сортувати людей ще й сьогодні. Ані у Конституції СРСР, ані у республіканських конституціях, ані, нарешті, у законах чи будь-яких підзаконних актах не записано права громадянина вільно обирати місце проживання. Офіційне пояснення «Система паспортних правил і правил прописки має на меті забезпечення житлом усіх громадян»³⁵ звучить доволі наївно. Штампі у паспорті про прописку помешкань не створюють. А порушувати міжнародні зобов'язання держави вони можуть. Ми визнали Загальну декларацію прав людини. Її ж стаття 13 говорить: «1. Кожна людина має право вільно пересуватися й обирати собі місце проживання у межах кожної держави»³⁶. Ми ратифікували Міжнародний пакт про громадські і політичні права, отже, взяли зобов'язання згідно з його статтею 12, яка говорить: «1. Кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, має право в межах цієї території на вільне пересування і свободу обирання місця проживання»³⁷. Між іншим, за пунктом 2 статті 2 цього самого Пакту ми взяли на себе ще одне зобов'язання — узгодити з цими положеннями приписи усіх радянських законів і підзаконних актів.

³² Днев.: Новое время.— 1989.— № 24.— С. 15.
³³ Там же.— № 29.— С. 6.

33 Там же.— № 32.— С. 6.
34 Там же.

34 Там же.

³⁵ Комитет по правам человека. Двадцать пятая сессия. Краткий отчет о 612-м заседании // Distr. General. CCPR/C/SR. 612.— 1985.— Yuly.— P. 8.

³⁶ Права человека. Сборник документов. — М.: Юридическая литература, 1985. — С. 8.

³⁷ Там же.— С. 52.

Ми визнали юридично обов'язковими положення Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації жінок. І в цьому правовому акті стаття 15 вказує: «4. Держави-учасниці надають чоловікам і жінкам рівні права у законодавстві стосовно пересування осіб і свободи обиравання місця проживання»⁸⁸. Проте правило прописки виявилось сильнішим за вказані зобов'язання і продовжує обмежувати радянську людину в її правах.

Піддаючи критиці прихильників ліквідації прописки, колишній член Політбюро ЦК КПРС В. М. Чебриков посилається на практику деяких західних держав, у яких «введено в дію цілий комплекс автоматизованих систем, що дозволяють найповніше облічувати населення, за лічені хвилини ідентифікувати особистість. У ФРН головним документом громадянина є посвідчення особи, діє система реєстрації за місцем проживання. У США за головний документ на засвідчення особи правлять праця водія і картка соціального забезпечення... Не менш ефективний інструмент контролю — служба оподаткування»³⁹. Ведеться навіть про практику знімання відбитків ступнів новонароджених...

Гадаю, що таке порівняння не зовсім коректне. По-перше, нам справді не треба повторювати негативний зарубіжний досвід. У нас своя система, свій лад, свої звичаї і порядки. Наше суспільство буде прогресивну соціальну систему і, природно, не кожне західне правило доречне у наших відносинах. По-друге, посилання на посвідчення особи (ФРН) і права водія (США) не переконують, бо їхніх власників не треба прописувати за місцем проживання. По-третє, не можна підмінювати свободу обирання місця проживання і наступну свободу реєстрації неможливістю обрати на свій розсуд місце проживання через відмову у прописці. Коли ж громадянин спробує згідно зі своєю свободою обрати місце проживання, не маючи прописки, й буде там проживати, ігноруючи відмову у прописці, то, за радянським законодавством, він аніде не зможе влаштуватися на роботу. В таких разі за законодавством він чинить правопорушення, його буде оштрафовано чи навіть виселено за межі міста. А коли не працює, то його можуть судити за дармоїдство. По-четверте, посилання на службу оподаткування також не переконують, бо тут змішується наш командно-адміністративний метод управління із економіко-правовим. Розвиток економічних відносин у нашій країні приведе нас теж до формування служби оподаткування. Хотілося б вірити, що до того часу прописка — інститут феодального права — не доживе.

феодалного права — не доживе.

Чимало міжнародних правових актів говорять про таке право людини, як свобода мирних зборів. Загальна декларація прав людини: «Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій» (стаття 20)⁴⁰. Міжнародний пакт про громадські і політичні права: «Визнається право на мирні збори. Користання цим правом не підлягає жодним обмеженням, окрім тих, які накладаються згідно з законом і які потрібні у демократичному суспільстві в інтересах державної чи громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності або захисту прав і свобод інших осіб» (стаття 21)⁴¹. Право на свободу зборів записано до Міжнародної конвенції про припинення злочину апартеїду і покарання за нього, до численних конвенцій Міжнародної Організації Праці (МОП). Є відповідне положення й у радянському законодавстві. Стаття 50 Конституції СРСР 1977 року говорить: «Відповідно до інтересів народу і з метою зміцнення та розвитку соціалістичного ладу громадянам СРСР гарантуються свободи: слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій»⁴². Проте жоден правовий акт не розшифрував, які збори чи мітинг слід вва-

³⁸ Там же.— С. 56.

³⁹ Чебриков В. М. Правовая политика — активное звено перестройки // Коммунист. — 1989. — № 8. — С. 10.

— 1989. — № 8. — С. 10.

⁴¹ Там же.—С. 57.

⁴² Конституция общенародного государства.— М., 1978.— С. 122.

жати проваджуваними «відповідно до інтересів народу», а які ні. Не дивно, що у застійні часи практикувалися переважно ювілейні збори і святкові мітинги та демонстрації. А як визначити, що робиться «з метою зміцнення та розвитку соціалістичного ладу», а що ні? Виявилося, що чимало із того, що ми робили відповідно до інтересів зміцнення та розвитку соціалістичного ладу, призвело до кризового стану нашого суспільства. Декларативну статтю Конституції не було підкріплено жодним правовим розвитком і роз'ясненням. У країні не було навіть закону чи підзаконного акту, які визначали б процедуру проведення мітингів і зборів. На жаль, заповнення цієї прогалини за перебудовних часів не можна визнати за приклад належної гарантії свободи мітингів і зборів. Закон «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій у СРСР» запроваджує дозвільну систему. Практика реалізації закону засвідчила, як легко місцеві органи влади можуть зловживати цим правом. То чи не краще перейняти систему повідомлень, що виправдала себе у багатьох державах?

На особливу розмову заслуговує правове становище жінок і дітей у радянському суспільстві. Свого часу один із будівничих застою К. У. Черненко видав книгу «КПРС і права людини»⁴³, в якій досить спокійно доводив, що «у Радянському Союзі жіноче питання розв'язане». Жінки володіють рівними із чоловіками можливостями у праці, винагородженні за неї і просуванні по роботі; повністю виключено будь-яку дискримінацію жінок порівняно із чоловіками у заробітній платні; жінкам гарантуються рівні з чоловіками можливості на здобуття освіти та професійної підготовки, участь у громадсько-політичній і культурній діяльності; відповідно до інтересів жінок передбачено спеціальні заходи щодо охорони праці і здоров'я та ін⁴⁴. У дусі часу аналогічну точку зору висловлювала й О. П. Бирюкова, котра від імені жінок ствердила: «Забезпечення на ділі дійсного рівноправ'я жінки є одним із досягнень нашої соціалістичної Батьківщини»⁴⁵.

Коли це так, то стосовно жінок ми не лише виконуємо, а й «перевиконуємо» наші міжнародні зобов'язання. Адже саме такі (чи приблизно такі) зобов'язання ми взяли на себе за «Конвенцією про політичні права жінок», «Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації у відношенні до жінок», «Конвенцією про громадянство заміжньої жінки», «Конвенцією МОП про дискримінацію в галузі праці і занять», «Конвенцією ЮНЕСКО про боротьбу із дискримінацією в галузі освіти», «Декларацією про ліквідацію дискримінації у відношенні до жінок», «Конвенцією МОП про рівну винагороду» та багатьма іншими міжнародними правовими актами.

На жаль, чимало жінок країни з таким оптимістичним твердженням не можуть погодитися. Вони не просто висловлюють іншу точку зору, а б'ють на сполох стосовно того, в яке скрутне становище потрапила радянська жінка.

Чого варте на ділі рівноправ'я радянських жінок, яскраво описано головою Комітету радянських жінок З. П. Пуховою у статті «Однакові права, однакова участь»⁴⁶. Більш як половину ручних робіт у промисловості СРСР виконують жінки. Невиправдано великий розрив у рівні кваліфікації чоловіків та жінок. Лише 1—2% робітниць, що мають дітей, підвищували кваліфікацію, навчаючись із відривом від виробництва. Загалом жінки підвищують кваліфікацію майже вдвічі рідше, ніж чоловіки. На деяких підприємствах загальна маса вантажів, які робітниця пересуває за зміну, сягає десяти тонн. Наша промисловість практично не враховує ергономічні вимоги щодо конструю-

вання машин й устаткування, на яких доведеться працювати жінкам. Нині у промисловості поміж керівників виробничих об'єднань і постійних підприємств жінок лише 12%, поміж головних інженерів та їхніх заступників — також 12%, начальників цехів та їхніх заступників — 14%. Поміж наукових працівників жінок близько 40%, проте серед академіків і членів-кореспондентів АН СРСР їх не більш як 2%⁴⁷.

Оцю сумну статистику можна продовжити, посилаючись на дані радянських учених Н. К. Захарової, А. І. Посадської, Н. М. Римашевської. За результатами їхнього аналізу, в СРСР жінок «сконцентровано» у низці «фемінізованих» галузей, рівень оплати праці в яких на 25—30% нижчий від середнього. Жінки продовжують виконувати важку фізичну працю: для більш як 4 мільйонів серед них умови праці не відповідають нормам і правилам охорони праці. У зв'язку із скороченням штатів і модернізацією виробництва є небезпека того, що насамперед втратять роботу саме жінки. Фактична розбіжність у середній оплаті праці чоловіків і жінок передається співвідношенням 3:2. Умови праці у «фемінізованих» галузях частіше гірші, ніж у галузях із переважно чоловічою працею. Коли серед працюючих жінок майже третина отримує менше ніж 100 карбованців на місяць, то серед працюючих чоловіків таких лише 2%; коли зважити на загальну чисельність низькооплачуваних, то дев'ять десятих її складають жінки. Поміж жінок, що мають вищу і середню спеціальну освіту, лише 7% посідають керівні посади; поміж чоловіків — 48%⁴⁸.

Останнім часом загострилося питання про працю жінок уночі. На жаль, жінки більше, ніж чоловіки, працюють у тризмінному режимі; нічні зміни — це, на жаль, також їхня «перевага» (у нічних змінах жінок працює у 2—3 рази більше, ніж чоловіків, а у деяких галузях — й у 6 разів)⁴⁹. Поставивши питання про працю жінок у нічні зміни, газета «Социалистическая индустрия» відзначає, що нині у країні у нічні зміни працює близько 4 мільйонів жінок. Часто-густо на тих жінок, котрі відмовляються працювати уночі, накладають дисциплінарні стягнення. Із цієї причини збільшилась кількість розлучень. На жаль, газета замість пропагувати заборону нічних змін для жінок пропонує інакші заходи: замінювати на нічних змінах жінок, котрі відмовилися від такої праці, жінками-добровільцями. Проте ту, котра відмовилася від такої праці, пропонується позбавити пільг і переваг. І вже витонченим знущанням є пропозиція «з метою скорочення розлучень ставити до нічної праці подружні пари»⁵⁰. Коли вже сьогодні аж ніяк не можна відмовитися від жіночої праці уночі, то лише застосування принципу добровільності може наблизити нас до цивілізованого розв'язання цього питання. Треба переглянути радянське законодавство, що регулює статус жінок, і щонай докладніше узгодити його із нашими міжнародними зобов'язаннями.

20 листопада 1959 року Генеральна Асамблея ООН проголосила Декларацію прав дитини. Міжнародними організаціями прийнято ще низку заходів щодо покращення становища дітей. Підготовлено конвенцію про права дитини. Звичайно, цього замало. Проте у нашій країні ми не маємо навіть і цього мінімуму. Постійно точаться дискусії про необхідність прийняти Закон СРСР про права дитини, але у законодавців на це не вистачає насаги. А може, таке відбувається тому, що ми не маємо проблем із дітьми? Коли погодитися із думкою кандидата у члени Політбюро ЦК КПРС О. П. Бирюкової, наведеною у вищезгаданій статті, то таких проблем ми дійсно не маємо. «Ми щиро зичимо матерям і дітям цілого світу такої самої щасливої долі, яка є

⁴³ Черненко К. У. КПРС и права человека. — М., 1981. — 208 с.

⁴⁴ Див.: Там же. — С. 38—44.

⁴⁵ Бирюкова А. П. Женщины в СССР // Основной закон нашей жизни. — М., 1978. — С. 262.

⁴⁶ Пухова З. П. Равные права, равное участие // Коммунист. — 1987. — № 10. — С. 98—107.

⁴⁷ Див.: Там же. — С. 100—102.

⁴⁸ Див.: Захарова Н. К., Посадская А. И., Римашевская Н. М. Как мы решаем женский вопрос // Коммунист. — 1989. — № 4. — С. 59—61.

⁴⁹ Див.: Там же. — С. 62.

⁵⁰ Соц. индустрия. — 1989. — 8 апр.

у матерів і дітей у нашій країні і у країнах соціалізму, — писала вона. — Інакші принципи, інакший спосіб життя у нашому соціалістичному суспільстві, де діти є найпривілейованіший клас, де материнство оточене загальнонародною пошаною і повагою, охороняється і заохочується державою»⁵¹.

Проте чи насправді ситуація така благополучна? Коли держава так успішно вирішила проблеми 93 мільйонів дітей (що ненабагато менше за третину суспільства), то чому ми говоримо про кризу і застій? Справа в тому, що у даному разі для державного керівника бажане правило за дійсне! Із цією думкою не погодилися народні депутати СРСР. Коли влаштувати між ними заочний діалог, то вийде непогана ілюстрація відмінності духу застою від духу перебудови.

О. П. Бирюкова: «За роки Радянської влади у країні створено струнку систему охорони материнства й дитинства, яка не має собі рівних у світі... Краще — дітям!»⁵².

Народний депутат СРСР Р. А. Биков: «Як воно трапилося, дорогі наші друзі, що під гаслами «Дітям — усе найкраще!» і «Діти — привілейований клас!» — у дітей забрали усе? Два відсотки із усіх коштів, що бюджет виділяє на спорт, припадає дітям, решту позабирали ви, дорослі люди»⁵³.

О. П. Бирюкова: «Про здоров'я дитини у нашій країні починають піклуватися задовго до її народження... З перших днів народження малюка беруть під свою опіку лікарі, медичні сестри дитячих поліклінік. Встановивши спостереження за кожною дитиною, вони турбуються про профілактику захворювань, про підготовку дитини до ясел і дитячого садка»⁵⁴.

Народний депутат СРСР А. Ліханов: «Шість тисяч дітей щорічно помирають від раку сьогодні — на завтра їх помре ще більше, коли замість 800 ліжок для онкохворих дітях не з'явиться 3000 потрібних... Ми утримуємо ганебну першість поміж розвинених країн щодо смертності немовлят, змагаючись у цій гіркій статистиці не з Америкою, не з Японією чи Швецією, а із державою Маврикій, у якій до того ж темпи покращання справ утричі перевищують наші... У країні зараз мільйон 185 тисяч психічно неповноцінних дітей... Через батьківське розлучення лишаються напівсиротами, між іншим, 700 тисяч щорічно... А тепер сирота, та й взагалі бідуюча дитина, після казенного закладу — ізгой, душа нічийна, коли й забезпечена на перший час яким не є харчем, то по суті створіння бездомне. Куди їх? Кого куди. Більшість до ПТУ, а коли є мала зачіпка — до «дурдому», так званого інтернату для розумово неповноцінних»⁵⁵.

О. П. Бирюкова: «Кожна третя дитина у країні, а у місті — кожна друга, виховується у дитячих дошкільних закладах. Прагнення матерів відправити своїх дітей до дитячого садка цілком зрозуміле. Тут провадиться розважлива, із опорою на наукові рекомендації, робота щодо розвитку природних здібностей малюка... У ряді міст потреба в дошкільних закладах практично задовольняється»⁵⁶.

Народний депутат СРСР Р. А. Биков: «Більш як мільйон дітей країни здано до дитячих домів і притулків, це більше, ніж було по війні, це моральнісне лихо на рівні Великої Вітчизняної війни, найстрашнішої в історії та в історії нашого народу»⁵⁷.

Народний депутат СРСР А. Ліханов: «За останні три роки плани будівництва домів малюка у країні виконано на 44 відсотки, дитячих домів — на 40... За останні п'ять років 1795 жінок свідомо повбивали своїх новонароджених немовлят... 1987 року вбито 1299 дітей і підлітків,

⁵¹ Бирюкова А. П. Женщины в СССР. — С. 278.

⁵² Там же. — С. 276.

⁵³ Семья. — 1989. — № 25. — С. 5.

⁵⁴ Бирюкова А. П. Женщины в СССР. — С. 276.

⁵⁵ Сов. культура. — 1989. — 3 июня.

⁵⁶ Бирюкова А. П. Женщины в СССР. — С. 276.

⁵⁷ Семья. — 1989. — № 25. — С. 5.

а ще 2194 — скінчили життя самогубством. Дев'ятсот тисяч неповнолітніх щорічно затримуються за правопорушення і бродяжництво»⁵⁸.

О. П. Бирюкова: «Та ось дитина підросла й пішла до школи. І тут держава, профспілки значною мірою перебирають на себе турботу про неї»⁵⁹.

Народний депутат СРСР Р. А. Биков: «Коли устаткування на освіту школяреві Швеції визначається тисячею доларів, а на нашого школяра витрачається 58 карбованців, то це вже певна підготовка майбутнього спеціаліста. Коли на підготовку спеціаліста в найкращих вузах ми витрачаємо 12 тисяч карбованців на рік, а в педагогічних — удвічі менше, то в розвинених капіталістичних країнах на підготовку спеціаліста витрачається 80 тисяч доларів... Як вийшло, що квадратний метр громадської будівлі пересічно по країні коштує 250 карбованців, квадратний метр школи — 37 карбованців, а квадратний метр обладнаного свинарника — 43 карбованці? Як це все трапилось і чого ж ми чекаємо від покоління, коли для них зачинено двері клубів, коли для них практично перекритий доступ до книги, коли їх по 42 чоловіки у класі?»⁶⁰.

Після такого діалогу не віриться, що позиція О. П. Бирюкової моральнісно обгрунтована і як керівника країни, і як жінки, і як матері. Її твердження «Турбота, котра виявляється у нашій державі про жінку-матір, про дітей, завжди була і лишається предметом наших особливих гордощів»⁶¹ не переконує, коли б не сказати більше — воно аж ніяк не бездоганне із моральнісного боку.

Доводиться говорити про права дітей із позиції моральності, тому, що наше законодавство про це промовчує. Коли не висмикувати окремі положення із чинних правових актів, то можна сказати, що статус дітей у радянському законодавстві — terra incognita. І коли вирішувати, що більше спричинилося до цього — застій чи перебудова, то «лаври», мабуть, варто поділити.

У світовій практиці не відшукати ще одного такого прикладу, щоб держава приймала за рік усього два закони — але ж приблизно таку кількість юридичних актів ми ухвалювали пересічно кожного року зосталося. Проте життя не обдуриш. Суспільні відносини, що постійно розвиваються, мають бути урегульованими. І коли утворюється законодавчий вакуум, то він заповнюється іншими актами. У застійні роки там, де потрібні були суворі законодавчі заходи, вони замінювалися там, де потрібні були суворі законодавчі заходи, вони замінювалися суто політичними рішеннями або в кращому разі приймалися постанови ЦК КПРС. За роки застою прийнято сотні документів у формі рішень, постанов, резолюцій і директив з'їздів КПРС, постанов пленумів ЦК КПРС, постанов ЦК КПРС, постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та ін. Усі ці документи бралися до неухильного виконання органами суду, прокуратури, арбітражу, адвокатури, МВС СРСР і КДБ СРСР. Особливість цих документів полягала в тому, що всі вони викладалися (що цілком природно) не в строгій і юридично чіткій формі. Це подеколи штотхало юридичні кадри до самостійного витлумачення політично гнучких правил постанов правовою мовою, тобто фактично юристи виконували невластиву для них правотворчу діяльність, що призвело до низки наслідків, негативних як для радянського законодавства, так і особливо для прав людини.

Така «правотворчість» призвела до того, що часто-густо правило постанови було вищим за законодавчі приписи. Абстрактне формулювання постанови давало підстави найнеймовірнішим тлумаченням. Але коли це ще припустимо у науковій літературі, у виступах перед громадською аудиторією, то в юридичній сфері це вело до беззаконня.

⁵⁸ Сов. культура. — 1989. — 3 июня.

⁵⁹ Бирюкова А. П. Женщины в СССР. — С. 276.

⁶⁰ Семья. — 1989. — № 25. — С. 5.

⁶¹ Бирюкова А. П. Женщины в СССР. — С. 277.

ність так, що спочатку буде вирішено економічні, політичні проблеми, а тоді можна буде заходитися й коло прав людини.

Про те, що прозирає саме ця тенденція, свідчать правові акти, прийняті у перші роки перебудови: закони про індивідуальну трудову діяльність, про кооперацію та ін. Звичайно, є й винятки — приміром, прийнято Закон про порядок оскарження в суді неправомірних дій посадових осіб, але, зважаючи на майже 70-річний похід влади проти прав людини, цього надто замало.

Серйозною помилкою є те, що ми продовжуємо приймати правові акти, не дуже турбуючись про їхнє узгодження із нашими міжнародними зобов'язаннями. Щоправда, останнім часом таких актів все менше, оскільки нарешті по-справжньому запрацювала Верховна Рада СРСР, що відмовилася від командно-адміністративного управління країною.

Поміж помилок перебудови варто вказати на виниклу насторожуючу тенденцію: під маскою прискорення процесу перебудови, демократизації і гласності самі законодавці почали порушувати закон. Так, приміром, згідно із статтею 74 Конституції «закони СРСР мають однакову силу на території всіх союзних республік. В разі розбіжності Закону союзної республіки з загальносоюзним Законом діє Закон СРСР»⁶⁶. Конституція СРСР проголошена Основним Законом країни, якому мають відповідати усі правові акти країни, у тім числі і конституції союзних республік. Тут немає нічого нового. Це звична послідовність законодавчої ієрархії у федеративних державах. Але останнім часом у ряді союзних республік, коли приймають закони про вибори, про мову та ін., то вводять положення, що обмежує права некорінного населення. Незаконність такої «законодавчої» діяльності незаперечна як із точки зору радянського законодавства, так і з позиції міжнародних пактів про права людини.

Критичний аналіз деяких боків юридичної дійсності застійних часів зроблений нами не для того, щоб показати, як за соціалізму погано. Автор переконаний, що ця формація прогресивніша попередніх. Висновок можна зробити лише один: який великий потенціал не було використано, як багато шкоди заподіяно країні за горезвісних застійних часів.

І те, що перебудова розпочалася із переборами, саханнями урізнобіч, довгими балачками, мітинговою демократією, — багато у чому з провини застою. Докорінним чином змінивши усе радянське законодавство, заклавши підвалини правової держави, ми повернемося на шлях, вторгнений Жовтневою революцією, на шлях торжества прав і свобод людини. Повернемося дуже підтоптаними економічно, нафаршированими гаслами і заклинами політично, зашкарубленими ідеологічно. Проте ми маємо й переваги — гіркий досвід, знання мети, бажання жити по-людськи і переконаність, що досягне це тоді, коли сам народ, а не його вожді, буде писати собі закони, виконувати їх і вдосконалювати.

**В. М. Бебик, М. М. Обозов, М. Ф. Тарасенко,
Р. В. Якобюк**

ПРОТИСТОЯННЯ!

Люди, котрі тямлять у політичній кухні, не без підстав стверджують, що політика — досить брудна річ. На жаль, практика проведення виборів народних депутатів СРСР і події, що відбулися потому, підтвердили цю істину і продемонстрували цілий арсенал негідних засобів, застосовуваних представниками як офіційних, так і неофіційних (неформальних) структур. Серед цих засобів знищення передвиборних матеріалів конкурентів — не найкримінальніше заняття.

Не вдаватимемося, однак, до з'ясування цього (начебто відсутнього в нас раніше) феномена і зафіксуємо тільки факт: на момент обговорення законопроектів Української РСР про вибори в республіканські й місцеві органи народного представництва на Україні склалося стійке протистояння офіційних і неформальних політичних структур, стосунки яких і зробили вирішальний вплив на громадську думку виборців республіки.

Неформали діяли акуратно й обережно (за винятком найправіших і найлівіших) — мовляв, наш час ще не наспів. Апаратники ж, котрі керувались ортодоксальними уявленнями й неабияк розгубилися в нових політичних умовах, перебували у стані своєрідного ступору й вичікування. У таких обставинах і було винесено на так зване всенародне обговорення проекти нових законів про вибори і зміни в Конституції УРСР.

Підготовлені Президією Верховної Ради УРСР, пропущені через апаратний «референ-

БЕБИК Валерій Михайлович — інструктор виконкому Київської обласної Ради народних депутатів, співробітник Центру політичної психології Київського держуніверситету імені Т. Г. Шевченка.

ОБОЗОВ Микола Миколайович — доктор психологічних наук, професор Ленінградської Вищої партійної школи.

ТАРАСЕНКО Микола Федосійович — доктор філософських наук, декан філософського факультету КДУ.

ЯКОБЮК Ростислав Володимирович — зав. сектором Київського міськкому Компартії України.

дум», вони не викликали ентузіазму у більшості виборців України, бо в поданих законопроектах фігурували положення про гарантоване представництво у Верховній Раді УРСР депутатів від громадських організацій, установлювались обмеження на висунення своїх кандидатів трудовими колективами, котрі мають менш як 300 працівників, та ін.

Цілком зрозуміло, що основна маса виборців України, навчена політичним дійством Першого З'їзду народних депутатів СРСР, переживала почуття, далекі від захвату.

Виміряти спричинену цими подіями температуру суспільного організму спробував Центр політичної психології Київського держуніверситету спільно з редакцією газети «Радянська Україна», в якій і було опубліковано розроблену Центром анкету. Надійшло 877 читачьких відгуків із усіх областей України. Серед респондентів виявилось осіб до 20 років — 1,4%, 21—30 років — 14,0%, 31—40 років — 25,8%, 41—50 років — 19,2%, 51—60 років — 22,0%, понад 60 років — 17,6%.

Цілком природною є активність осіб 31—40 років, котрі виявляють посилений інтерес до політичного життя суспільства. Зрозумілим є і прагнення висловитись у читачів пенсійного віку, які відчувають дефіцит спілкування. Хоч би як там було, вони є потенційними виборцями і не зважати на їхню думку — означає неабияк ризикувати на виборах.

Серед тих, хто надіслав відповіді: робітників — 13,9%, колгоспників і робітників радгоспів — 1,4%, службовців — 29,4%, інженерно-технічних працівників — 37,4%, військово-службовців — 1,4%, студентів і учнів — 1,6%, пенсіонерів і домогосподарок — 14,3%. Дуже високим виявився освітній рівень респондентів: з вищою і незакінченою вищою освітою — 77,8%, середньою спеціальною — 12,1%, середньою — 8,8%, неповною середньою — 1,4%.

Певне, через те, що газета «Радянська Україна» виходить українською мовою, серед тих, що відповіли, українців було 90,9%, росіян — 7,1%, представників інших національностей — 2,0%.

Зазначимо, що три чверті листів, крім анкет, містили досить докладні оцінки і пропо-

⁶⁶ Конституція общенародного государства. — С. 126.

Таблиця 1

Якою мірою Ви впевнені, що на Вашу думку
заявлять під час ухвалення законопроектів
про вибори? [%]

Відповіді	Коли моя думка збігається з дум- кою більшості, її буде врахо- вано	Зміни матимуть лише редакцій- ний характер	Нічого не буде враховано	Важко визна- читися
Робітники	15,9	26,1	44,9	13,1
Колгоспники	14,3	57,1	28,6	—
Службовці	12,3	26,0	43,2	18,5
ІТП	18,3	19,4	41,4	20,9
Студенти, учні	12,5	25,0	50,0	—
Пенсіонери, до- могосподарки	23,9	25,4	42,3	8,4

зиції з обговорюваних проектів, що свідчить про високий інтерес читачів до політичного життя суспільства.

Ще декілька років тому ми «в єдиному пориві» схвалили б усе запропоноване згори. Та осінь 1989 року вкотре вже підтвердила, що політизація суспільства йде семимильними кроками — 85,9% респондентів заявили, що запропоновані законопроекти є типовими зразками старих, апаратних підходів до підготовки реформ. Лише 11,9% зазначили в цих документах крок до дальшої демократизації суспільства.

Проекти законів про вибори народних депутатів УРСР викликали негативну реакцію у 87,2% респондентів, про вибори депутатів до місцевих Рад — у 82,9%, про зміни в Конституції УРСР — у 73,5% опитаних.

Найбільше заперечень проти проекту закону про вибори народних депутатів УРСР, либонь, насамперед тому, що в ньому передбачено гарантоване представництво громадських організацій у республіканському парламенті, а також недемократичні обмеження щодо чисельності трудових колективів, які можуть висувати своїх кандидатів у народні депутати УРСР. Це підтверджується і даними опитування — 81,6% респондентів зазначили, що право на висунення своїх кандидатів у народні депутати УРСР повинні мати всі трудові колективи без обмежень. На користь порогового обмеження в 100 чоловік висловилося 7,2% опитаних, у 200 — 5,5%, в 300 — 5,7% респондентів. Справді, чи багато знайдеться в невеликому містечку або ж селищі трудових колективів з чисельністю працюючих понад 300? А що вже казати за село? Та й у великому місті внаслідок такої процедури висунення відсіється більшість колективів інститутів, конструкторських бюро, всі школи і профтехучилища!

Дуже важливим, на нашу думку, є і питання про висунення кандидатів у депутати за місцем проживання. Чому? А тому, що апаратів значно легше утримувати ініціативу і прогнозувати висунення своїх кандидатів у трудовому колективі, де чимало, на жаль, залежить від місцевого начальства, ніж на практично не керованих згори зборах мешканців мікрорайону (надто з занедбаною соціальною сферою) або на сільському сході, який не вельми визнає номенклатурні авторитети. І тут думка більшості опитаних іде врозріз з пропозицією Президії Верховної Ради УРСР: 79,3% вважають, що право на висунення повинні мати збори з кількістю учасників понад 100, 9,4% — висловились за обмеження в 200 чоловік і лише 11,3% підтримали правомочність зборів у 300 чоловік.

Переважає більшість тих, хто надіслав відповіді — 92,3% — виступили за те, щоб кандидати від громадських організацій балотувались по територіальних округах на загальних підставах, і лише 6% підтримали зафіксоване в проекті положення про гарантоване представництво громадських організацій у Верховній Раді УРСР.

На час обговорення законопроектів про вибори 46,7% респондентів висловили впевненість у тому, що після нього жодних змін зроблено не буде, 26% передбачали зміни лише суто редакційного штибу і тільки 18,3% вважали, що «коли моя точка зору збігається з думкою більшості, її буде враховано» (див. табл. 1).

За таких умов міжрегіональна група народних депутатів СРСР від України гостро засудила офіційний проект і висунула свій, альтернативний варіант, що викликало різко негативну реакцію керівних кіл: було організовано листи інших депутатів усіх рівнів, газети вибухнули гострою критикою «неслухняних» народних обранців. Проте альтернативний проект усе-таки довелося опублікувати. Але й тут не минули «апаратних ігор» — верхи спустили наказ: організувати листи і телеграми на підтримку «офіційного» проекту. Альтернативний же проект радянським органам на місцях пропонувалося не обговорювати і удавати, що його просто не існує.

На той час громадська думка вже дійшла висновку, що найдемократичніша форма вибору законопроектів — референдум (51,9% опитаних), а не «всенародне обговорення» (14% опитаних), за якого всемогутній апарат відсіює чимало слушних зауваг і пропозицій, лишуючи переважно те, що воліють бачити його керівники.

Майже третина тих, що відповіли (31,4%), вважала, що найдемократичнішим є об-

Таблиця 2

Яка, на Вашу думку, форма обговорення за-
конопроектів є найдемократичнішою? [%]

Відповіді	Всенародне обговорення	Референдум	Висунення альтернатив- них проектів	Важко визначитися
Робітники	13,0	56,5	24,6	5,9
Колгоспники	14,3	57,1	14,3	14,3
Службовці	15,8	50,0	27,4	6,8
ІТП	9,7	47,9	36,0	6,4
Студенти, учні	—	50,0	50,0	—
Пенсіонери, до- могосподарки	21,1	49,3	21,1	8,5

говорення альтернативних проектів (див. табл. 2).

Вельми важливим в умовах перебудови політичної системи радянського суспільства є питання про якість депутатського корпусу всіх рівнів державного управління. Які ж критерії, на думку опитаних, мають стати визначальними під час виборів народних депутатів? Ком-

петентність, знання кандидата в депутати дуже значущі для респондентів (21%); 17% акцентують увагу на його загальному культурному й політичному рівні; 15,8% зроблять свій вибір на підставі особистісних якостей кандидата; 14,2% увагу спрямують на вивчення тез його передвиборної програми, а 10,5% проаналізують ступінь його соціальної активності.

Всупереч деяким прогнозам належності (неналежності) кандидата до партії не зробить скількись істотного впливу на вибір людей (це візьмуть до уваги 0,95% респондентів). Незначна і «вага» професійно-посадового статусу кандидата (4,5% опитаних). Те саме правдиве і щодо національності (теж 45% опитаних). Належність кандидата в депутати до неформальних організацій має значення для 5,2% тих, що відповіли на анкету, а його особиста позиція щодо пільг і привілеїв — для 6,4%.

Як виявилось, виборці віддають перевагу не формальним ознакам (місце роботи, посада, партійна належність кандидата), а його особистісним якостям — загальний культурний і політичний рівень, позиція з основних питань, які цікавлять людей.

В. М. Українець

ЩО ЗАВАЖАЄ СУЧАСНОМУ ЛІВШІ?

Понад століття тому М. С. Лесков у відомому сказанні про Лівшу показав безправ'я та сумну долю талановитих народних умільців у царській Росії. Нелегка доля й у сучасних спадкоємців Лівші і Кулібіна — раціоналізаторів та винахідників, а проблеми, з якими вони стикаються у своїй технічній творчості, не простіші, ніж у їхніх попередників. А тим часом без розкріпачення їхніх творчих сил, без створення умов для реалізації їхніх пошуків та ідей наше суспільство ніколи не розв'яже завдань перебудови, не подолає застоїв і загальну апатію. Раціоналізатори і винахідники — це люди, для яких нестандартний підхід до розв'язання виникаючих проблем, потреба інновацій є нормою життя.

УКРАЇНЕЦЬ Вячеслав Миколайович — молодший науковий співробітник відділу соціальної психології ІФ АН УРСР. Галузь наукових інтересів — соціологія особистості.

У нашому часописі виступає вперше.

Однак, як показало соціологічне дослідження, в якому ми брали участь¹, саме працівники, котрі відчувають постійне незадоволення досягнутим рівнем і якістю виробництва і шукають технічно обґрунтовані шляхи підвищення ефективності праці, зазнають великих складностей у реалізації своїх ідей та задумів на практиці. Ті труднощі, з якими пов'язана раціоналізаторська та винахідницька діяльність, можна класифікувати як: 1) технологічні; 2) фінансові; 3) організаційні.

¹ Опитування проводили співробітники відділу соціальної психології Інституту філософії АН УРСР (керівник — канд. філос. наук І. О. Мартинюк) у Києві, Харкові та Львові на 24 підприємствах важкої та легкої промисловості. Одержано відповіді 578 респондентів, серед яких — 83% чоловіків, 17% жінок. Віковий склад: до 35 років — 35,7%, до 50 — 44,5%, понад 50 — 19,8%. За освітою: початкова та неповна середня — 4,3%, середня та середня спеціальна — 76,3%, вища — 19,4%.

До перших респонденти залічують насамперед складності виготовлення оснащення та дослідного зразка, а також недостатність матеріально-технічного постачання. На етапі реалізації ідеї у дослідний зразок інноваційна діяльність стримується в основному браком потрібних матеріалів і сировини, високоточних інструментів і приладів. Все це призводить до того, що часто-густо дослідний зразок виготовляється в єдиному примірнику, нерідко після роботи і, як правило, на низькому рівні.

Фінансові труднощі, які постають перед раціоналізаторами та винахідниками, на порядок серйозніші за технологічні. Якщо перші часом вдається подолати самостійно, то фінансова залежність новаторів від адміністрації підприємства набуває характеру диктату. Затримка матеріальної винагороди новаторам на кілька місяців, а іноді й років, неправильний і неповний розрахунок економічного ефекту від упровадження новинки, який впливає на преміювання, — усі ці чинники значною мірою знижують стимули професійної творчості трудящих.

53% респондентів вважають надзвичайно важливою можливість досягти матеріальної забезпеченості за рахунок заробітної плати. Однак середній заробіток 43% опитаних становить 200 карбованців на місяць, тоді як достатнім для себе його вважають лише 4%. 55,5% раціоналізаторів і винахідників гадають, що заробітна плата від 300 до 400 карбованців стала б справедливою грошовою винагородою за їхню творчу працю. Тому природно, що 85% раціоналізаторів і винахідників розглядають як найдієвішу форму заохочення новаторства преміювання, яке відчутно збільшує сімейний бюджет. Але насправді під час оформлення премій раціоналізаторів і винахідників найчастіше зустрічають тяганину й недоброзичливість, що спричинює неузгодженість суб'єктивних оцінок творчої праці з рівнем її фактичної оплати.

Обмежені у можливостях впливати на такий стан справ, новатори пропонують компенсувати його за рахунок пільг в одержанні житла (42,4% опитаних), додаткової відпустки (41,9%) і пільгових путівок (34,6%). Дослідження виявило низьку значущість моральних форм заохочення для занять раціоналізаторством та винахідництвом. Лише 18,7% опитаних вважають дійсними стимулами присвоєння раціоналізаторам і винахідникам почесних звань, 11,3% — занесення до Книги пошани чи на Дошку пошани.

Однак не слід абсолютизувати ці результати й поспішати з узагальнюючими висновками. Моральне задоволення своєю працею, громадське визнання є невід'ємними факторами

спонукання до творчого пошуку. Максимальне моральне задоволення винахідник дістає тоді, коли, подолавши усі труднощі й неув'язки, бачить, нарешті, свою ідею реалізованою у дослідному зразку.

Організаційні труднощі, з якими стикаються новатори, практично не залежні від їхніх суб'єктивних якостей і цілком пов'язані з кон'юктурою підприємств, де вони працюють. Раціоналізація, розробка і впровадження у виробництво високопродуктивних, маловідходних і ресурсозберігаючих винаходів, здавалося б, повинні зустрічати зацікавлене ставлення всіх членів трудового колективу. Водночас відкриття чи винахід, які не реалізувалися в конкретній технології виробництва, не можуть ані продемонструвати свою соціальну корисність, ні довести могутність творчого потенціалу їхніх авторів. Гальмування нововведень і відбувається саме на щаблі впровадження. Виробниче підприємство, намагаючись застосувати винахід або високоефективну нову технологію, нерідко економічно ризикує і за наших умов часто-густо втрачає, бо поступається за показниками, які визначають його успіх, тим підприємствам, які уникають якихось новацій. Господарські керівники з власного досвіду знають, що під час впровадження нового планові показники — заков і критерій діяльності будь-якого підприємства — на незизначений час опиняються під загрозою зриву і що це може спричинити серйозні адміністративні санкції, порушити ділову кар'єру. З іншого боку, будь-який ефект від упровадження високопродуктивного винаходу кінцево-кінцем викличе підвищення планів «від досягнутого». В економічному відношенні становище підприємства аніскільки не поліпшиться, погіршиться ж цілком може.

Як бачимо, за існуючої системи господарських відносин будь-яке виробниче підприємство об'єктивно незацікавлене у впровадженні нового, а отже, і в діяльності винахідників і раціоналізаторів, і лише самі новатори, виходячи з творчих поривів, моральних або матеріальних настанов, прагнуть втілити свої цілі у виробництво. Це й породжує (поза іншими джерелами) бюрократичне, інертне ставлення до раціоналізаторської діяльності з боку управлінського апарату підприємств. 59% опитаних новаторів вважають цю причину основним джерелом тих конфліктів, які виникають у їхній творчій діяльності. Однак, як ми бачили, бюрократизм не причина, а наслідок несамостійності підприємств. Невиправданість інноваційного ризику в межах існуючої децентралізованої ієрархічної структури взаємовідносин між підприємством і відомством породжують більшість сутичок між

талановитою особистістю та адміністрацією. У 55,6% випадків ці конфлікти раціоналізатори й винахідники не спроможні успішно розв'язати. Кінець кінцем це призводить до зволікання впровадження новацій, до відмови затверджувати заявки та документацію на винаходи й раціоналізації.

Підвищенню творчого потенціалу новаторів, стимулювання їхньої творчої праці може сприяти розмежування функцій в діяльності винахідників і раціоналізаторів. Потрібно значно спростити технологічні перешкоди, що заважають творчості, на правовому ґрунті слід усунути труднощі матеріальної винагороди за неї, а організаційні проблеми масового впровадження нового слід розв'язувати за допомогою економічної заінтересованості промислового підприємства. Ухвалення нового Закону про раціоналізаторство та винахідництво в країні покликане зменшити залежність новатора від позиції адміністрації підприємства в питаннях розвитку технічної творчості, встановити справедливу винагороду за творчу працю. Характер Закону про раціоналізаторство і винахідництво обіцяє новаторам створити можливість працювати по-новому. Але ця можливість може стати дійсністю лише в тому разі, коли крім юридичних гарантій його виконання діятимуть і гарантії госпрозрахункові, економічні, які забезпечують загальну заінтересованість у пошуку і утвердженні нововведень.

Найважливішими чинниками, що сприяють включенню трудящих у раціоналізаторську і винахідницьку діяльність, названо (у порядку значущості):

- висока складність розв'язуваних технічних завдань — 84,2% опитаних;
- моральне задоволення від занять технічною творчістю — 66,4%;
- прагнення обговорити нові технічні ідеї, бажання висловити свою думку — 64,9%;
- активна цілеспрямованість колективу загальною на розробку і впровадження нововведень — 64,5%;
- добра організація раціоналізаторства і винахідництва на підприємстві — 61,1%.

Перешкоди, що виникають у колективі, де працює раціоналізатор чи винахідник, він переживає найболісніше, бо йому не байдужі стосунки між ним і товаришами по роботі. Проте дослідження показало, що, маючи часто неконформний характер, підвищену чутливість до оцінки своєї творчої діяльності, раціоналізатори і винахідники віддають перевагу в кожному третьому випадку подоланню труднощів за рахунок особистої наполегливості, що ґрунтується на впевненості у своїй

правоті. Крім того, 25,2% опитаних вважають, що знайти вихід з численних конфліктних ситуацій, пов'язаних із захопленням технічною творчістю, допомагають їм життєвий досвід, поради і моральна підтримка товаришів по роботі.

Оптимальна актуалізація творчого потенціалу робітників-новаторів можлива лише за достатнього рівня розвитку як об'єктивних, так і суб'єктивних передумов творчості. Однак сьогодні, за реальних обставин виробництва, таке узгодження об'єктивних умов і суб'єктивних можливостей максимальної самореалізації творчих потенцій новатора — лише блага побажання, а не дійсність. Включення творчої особи в трудовий процес зовсім не означає, що у виробництві її інноваційна діяльність зустрічає безперечну підтримку і розуміння з боку керівництва та інших членів колективу. Швидше навпаки, за сучасних умов господарювання найвище оцінюється виконавська ретельність робітників, а зовсім не ініціативність і наполегливість у пошуку, розробці і втіленні технічних нововведень. Природно, що в ситуації, коли штучно створених перешкод перед новатором значно більше, ніж факторів, які сприяють його творчій праці, лише незначна частина потенціальних винахідників та раціоналізаторів може й хоче творити.

Які ж саме життєві плани і перспективи раціоналізатори і винахідники пов'язують з своєю творчою діяльністю? Відповідаючи на ці питання, 72% респондентів відзначили, як не дивно, що заняття раціоналізаторством не вимагають від них якихось обмежень у житті, і лише 11,3% дотримувалися протилежної думки. Перше висловлювання викликає істотний подив і сумніви, тоді як 76%, або кожні три з чотирьох респондентів, у своїх відповідях відзначили, що лише незначна частина часу їхньої праці може бути витрачена на технічну творчість, і раціоналізаторством їм вдається займатися в основному у вільний час, а ще 14% займаються технічною творчістю лише поза роботою. Отже, лише 10% опитаних займаються творчістю тільки протягом часу, відведеного на працю, і тому могли б вважати, що винахідництво і раціоналізаторство не потребують від них обмежень хоча б у вільний час. Таке неузгодження можна пояснити тим, що об'єктивно існуючі обмеження в житті, яких зазнають усі творчо захоплені індивіди, часто не усвідомлюються ними як такі.

Серед тих, хто відзначає ці труднощі в житті, 43,4% вважають, що їхні можливості у задоволенні культурних потреб — у відвіданні кінопрем'єр, театральних вистав, виставок і концертів — обмежені. На думку 36%,

заняття технічною творчістю перешкоджають їм у спілкуванні як з друзями та родичами, так і в сім'ї. Остання обставина особливо негативно позначається на вихованні дітей і встановленні в сім'ї сприятливого психологічного клімату. Кожен третій вважає, що заняття раціоналізаторством і винахідництвом звужують можливості у проведенні спільного сімейного дозвілля і відпустки.

Одержані дані свідчать про те, що незважаючи на повсякденну зайнятість новаторів проблемами технічної творчості, вони захоплюються не лише технікою і розв'язанням виробничо-технологічних завдань. 75,6% опитаних відзначили, що у вільний час віддають перевагу читанню газет і журналів. 70% з цікавістю дивляться телевізор, читають художню літературу. Ці показники руйнують усталений стереотип масової свідомості, згідно з яким винахідник уявляється диваком, позбавленим будь-яких інтересів, окрім бажання порпатися у техніці. Водночас підвищену увагу винахідників та раціоналізаторів до засобів масової інформації, до читання художньої літератури можна пояснити процесами гласності і демократизації суспільного життя, які відбуваються в країні. Новатори-робітники, будучи за своєю суттю найсприятливішою до змін частиною робітничого класу, не можуть і не хочуть залишатися осторонь суспільного оновлення. Очевидно, на шляху технічних і соціальних інновацій у житті трапляються одні й ті ж самі завади, зумовлені апаратно-бюрократичною системою і стилем господарювання та управління в нашому суспільстві. Сучасні засоби масової інформації розкривають витoki опору перебудові, вказують причини і фактори її гальмування, критикують господарський механізм і пропонують шляхи і засоби його вдосконалення. Порівнюючи у статтях і публікаціях проблеми, з якими стикається соціалістичне суспільство на шляху оновлення, з перешкодами, яких зазнає сам новатор при впровадженні нового, він шукає відповіді і на власні питання.

В особистих планах на майбутнє опитані виявляють тенденцію до вибору індивідуальної трудової діяльності як головної. Так,

якщо на момент опитування займалися різними видами індивідуальної трудової діяльності 12,3% з них, то на майбутнє планують займатися нею 24,4%. Респонденти вважають, що поза сферою державних промислових підприємств вони більшою мірою можуть розкрити свій творчий потенціал, одержати справедливішу матеріальну і моральну винагороду за свою працю.

У відповідях відзначається також намір різко, у 2,5 раза, скоротити на майбутнє зайняття технічною творчістю. Отже, якщо найближчим часом не буде ліквідовано зрівнялівку в оцінюванні праці новаторів і безініціативних, пасивних робітників, то можна сподіватися неухильного падіння престижу праці винахідників і раціоналізаторів. Водночас з високою мірою ймовірності можна прогнозувати перехід творчих і заповзятливих раціоналізаторів та винахідників у коопера- тиви, де вони розраховують одержати більшу свободу, самостійність і справедливість.

Дослідження виявило, що працездатність новаторів, розвиток їхніх творчих можливостей багато в чому залежать від стосунків у сім'ї, від її морально-психологічного клімату. Водночас житлові умови, в яких проживають сім'ї 44,3% опитаних, не відповідають їхнім уявленням про гідне життя. Відсутність майстерні, спеціального приміщення для технічної творчості змушують новаторів працювати у непристосованих для цієї мети приміщеннях і тим самим порушувати спокій і добробут решти членів сім'ї. Стає зрозумілим, чому пільгу на одержання житла раціоналізатори та винахідники вважають однією з найдійовіших форм заохочення технічної творчості. Очевидно, що навіть за умов, коли житлова проблема гостро стоїть у масштабах усієї країни, потрібно все ж таки вжити ряд заходів, включаючи законодавчі, щоб надати раціоналізаторам та винахідникам таку пільгу, яка прямо залежала б від економічної ефективності пропонувананих ними технічних інновацій. Таке заохочення не є порушенням принципів соціальної справедливості, оскільки спрямоване проти існуючої зрівнялівки в оцінюванні праці.

СОЦІАЛЬНА СТАТИСТИКА

І. М. Прибиткова

ЧАС ЖИТИ І ЧАС ПОМИРАТИ

Vita brevis — життя коротке... У цій дуже лаконічній формулі відображено уявлення древніх про скінченність буття. Як виміряти швидкоплинність, якою великою мірою є ймовірність померти протягом найближчого року, чи можна прогнозувати середню тривалість життя? Хто знає відповідь?

Статистика знає все, твердять класики. Тому звернемося до неї. Але спочатку окреслимо вихідні поняття.

З погляду статистики, смертність — це масовий процес, який складається з безлічі одиничних смертей, що настають у різному віці і визначають у своїй сукупності порядок вимирання покоління¹. Його статистичний опис, який ґрунтується на з'ясуванні зв'язку між кількісними характеристиками смертності і віком людей, дає таблицю смертності. У ній подано систему взаємопов'язаних показників, що дають змогу побачити, як певне покоління народжених (його чисельність приймають звичайно за 100000) поступово зменшується в процесі переходу від молодших віків до старших під впливом наявного рівня смертності.

Таблиця смертності в її сучасному вигляді — продукт тривалої еволюції. Її прообраз було запропоновано ще в III ст. н. е. римським юристом Ульпіаном. Перша спроба побудувати таблицю смертності належить Дж. Граунту. 1662 року він видав у Лондоні книгу «Природні і політичні спостереження, зроблені над бюлетенями смерті», в якій уперше смертність і частоти народжуваність розглядалися не у своїх одиничних виявах, як це робилося раніше, а в сукупності цих подій, узятих за великі відтинки часу. Це мало величезне значення для розвитку кількісного вивчення масових суспільних процесів і формування статистики.

Ідеї, викладені Граунтом, були розвинуті у працях У. Петті², Е. Галлея, Д. Бернуллі та інших учених, відомих в історії наукової думки як «політичні арифметици»³. Їхня діяльність була надзвичайно плідною і для розвитку математики, і політичної економії, і статистики, і демографії. У XVIII ст. термін «політична арифметика» застосовувався

ПРИБИТКОВА Ірина Михайлівна — кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УССР. Спеціаліст з соціально-демографічних проблем міста і села. Автор книги «Трудовая маятниковая миграция населения» (М., 1979), розділу у книзі «Научно-методические основы комплексного планирования экономического и социального развития региона (область, район, город)» (Киев, 1980), інших наукових праць.

Постійно виступає у нашому часописі.

¹ Демографический энциклопедический словарь. — М., 1985. — С. 409.

² У. Петті — англійський економіст, автор книжок «Політична анатомія Ірландії» (1672), «Політична арифметика» (1690) та ін. За визначенням К. Маркса, У. Петті — «батько політичної економії і до певної міри винахідник статистики...» (Маркс, К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 262).

³ Цей напрям наукової думки дістав назву за одноіменною книжкою У. Петті.

здебільшого до праць, в яких з використанням теорії ймовірності вивчалася тривалість життя і складалися таблиці смертності.

Першу таблицю смертності, яка мала практичне значення, було розроблено 1693 року Е. Галлеєм. Так, тим самим Галлеєм, англійським астрономом і математиком, який зняв завісу загрозової таємниці з комети, яку згодом назвали його ім'ям. Це він запровадив поняття ймовірної тривалості життя, обґрунтував принцип визначення середньої тривалості життя залежно від віку, сформулював закон великих чисел і застосував його у розрахунках таблиць смертності.

Істотний внесок у розвиток наукових уявлень про смертність зробила актуарна статистика, яка виникла у XVIII ст. у зв'язку із становленням страхової справи в європейських країнах. Актуарні таблиці смертності, складені за даними страхових компаній, про кількість застрахованих та померлих за віком і роком народження, відзначалися високою точністю. Незважаючи на конкуренцію, страхові компанії об'єднували для складання таких таблиць наявні у них статистичні матеріали. Так, у Великобританії 1843 року було розраховано таблиці смертності застрахованих за статистичними даними 17 товариств, у США 1881 року — 30 компаній, у Німеччині 1883 року — 23 страхових товариств. У Росії 1916 року було видано таблиці смертності за даними 9 товариств (страхового товариства «Жизнь» та ін.). Відомі спроби актуарної статистики оцінити соціальну диференціацію смертності з урахуванням розміру страхової суми, який залежить від рівня прибутків застрахованих.

За минулі з часів Галлея 300 років було створено спеціальні методи аналізу і опису смертності як масового статистичного процесу, а також методи дослідження економічних, соціальних, культурних, санітарно-гігієнічних та інших умов життя, що детермінують його стан і розвиток. Поглиблення наукових знань про смертність нині здійснюється зусиллями статистики, демографії, соціології, соціальної гігієни, геронтології, інших суспільних та медико-біологічних наук. Але повернемося до таблиці смертності. Першим із показників у ній звичайно наводиться кількість доживаючих, яка розглядається як ймовірність для новонародженого дожити до певного віку. Так, до віку 0 років доживають усі народжені через самий факт їх народження; до 1 року в нашій республіці можуть дожити 98492 чоловіки, до 5 років — 98034 з кожних 100000 народжених на Україні у 1985—1986 рр. і т. д. (див. табл. 1). Про весь ряд кількостей доживаючих кажуть, що він описує порядок вимирання вихідної сукупності народжених.

Таблиця 1

Основні показники таблиці смертності та очікуваної тривалості життя населення Української РСР протягом 1985—1986 рр.

Вік, років	Кількість осіб, що доживають до певного віку, з 100 000 народжених			Ймовірність померти протягом майбутнього року життя			Очікувана тривалість життя для осіб, що досягли певного віку		
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	жінки
0	100000	100000	100000	0,01508	0,01715	0,01291	70,51	65,90	74,45
1	98492	98285	98709	0,00229	0,00250	0,00206	70,59	66,05	74,43
5	98034	97778	98301	0,00057	0,00066	0,00048	66,91	62,38	70,73
10	97790	97484	98108	0,00041	0,00051	0,00031	62,07	57,56	65,86
15	97584	97234	97949	0,00055	0,00069	0,00039	57,20	52,70	60,97
20	97225	96755	97716	0,00103	0,00147	0,00057	52,40	47,95	56,11
25	96658	95921	97432	0,00133	0,00204	0,00059	47,69	43,34	51,26
30	95948	94825	97116	0,00177	0,00279	0,00080	43,03	38,82	46,42
35	94988	93359	96654	0,00237	0,00353	0,00122	38,43	34,38	41,63
40	93689	91445	95953	0,00358	0,00554	0,00187	33,93	30,05	36,91
45	91670	88406	94882	0,00545	0,00831	0,00286	29,62	25,99	32,30
50	88839	84289	93270	0,00778	0,01176	0,00445	25,48	22,13	27,81
55	84798	78695	90761	0,01165	0,01675	0,00707	21,57	18,52	23,51
60	79262	71032	87063	0,01641	0,02665	0,01050	17,89	15,23	19,39
65	71928	60797	81519	0,02425	0,03691	0,01782	14,45	12,36	15,53
70	62109	48938	72819	0,03723	0,05227	0,03032	11,32	9,74	12,06

Ймовірність померти протягом наступного року життя — це один показник таблиці смертності. Він становить частку тих, хто помирає в даному віковому інтервалі з кількості тих, хто дожив до його початку. Так, з табл. 1 випливає, що протягом першого року життя у нашій республіці можуть померти 1508 чоловік з кожних 100000 народжених у 1985—1986 рр.

Цей показник править за міру частоти смертних випадків у даному віковому інтервалі та найадекватніше відображає рівень смертності залежно від віку.

І, нарешті, у таблиці є показник очікуваної тривалості життя. Це середня кількість років, яку належало б прожити тим, хто досяг даного віку за умови збереження в кожному наступному віці сучасного рівня смертності. Зокрема, для віку 0 років ми одержимо величину середньої тривалості майбутнього життя для новонароджених, або середню тривалість життя. Вона становить для народжених у 1985—1986 рр. жителів України 70,51 рік, зокрема для жінок — 74,45, чоловіків — 65,90 років.

Дані табл. 2. засвідчують, що протягом останніх тридцяти років середня тривалість життя в нашій республіці стабілізувалася на рівні 71 року. Для порівняння зазначимо, що очікувана тривалість життя при народженні становила у 1981—1986 рр. для США і Великобританії 75 років, Франції — 76 років, Нідерландів і Швеції — 77 років, Японії — 78 років.

Поряд з показниками порядку вимирання важливе значення мають загальний та вікові коефіцієнти смертності. Саме їх мають на увазі, коли йдеться про «високу» або «низьку» смертність. З динамікою загального коефіцієнта смертності ми вже знайомили читача в матеріалі, вміщеному в № 3 нашого журналу за 1989 рік. Рівень смертності населення в Українській РСР високий особливо в сільській місцевості, що істотною мірою визначається значною питомою вагою осіб пенсійного віку. У цьому неважко переконатися, познайомившись з віковими коефіцієнтами смертності (табл. 3). Зростання рівня смертності у нашій республіці спостерігається в основному у старших вікових групах. При цьому чоловіки помирають частіше за жінок і, що найсумніше, раніше за них.

Високий рівень смертності немовлят і перинатальної. Особливу тривожу викликає збільшення кількості випадків мертвонароджень і ранньої неонатальної смертності (табл. 4). І хоча динаміка смертності немовлят відображає тенденцію до зниження, однак її рівень у півтора три рази вищий, ніж у розвинутих капіталістичних країнах. Так, в Японії кількість дітей, що померли у віці до 1 року, становила в розрахунку на 1000 народжених 1986 року 5 чоловік, Швеції — 6, Франції, ФРН, Великобританії та Нідерландах — 8—9, США, Італії та Бельгії — 10—12 чоловік. З табл. 5 ви дізнаєтесь, що на Україні цей показник досяг 1986 року 15 чоловік у розрахунку на 1000 народжених.

Найчастіше діти у віці до 1 року помирають від захворювань органів дихання, вроджених аномалій і з низки причин перинатальної смертності. І якщо наша медицина досягла певних успіхів у боротьбі з захворюваннями органів дихання у дітей, то скоротити перинатальну смертність і втрати через вроджені аномалії їй поки не вдалося. Кількість

Таблиця 2

Очікувана тривалість життя при народженні в Українській РСР (кількість років)*

Період, для якого обчислено показник, роки	Очікувана тривалість життя при народженні	У тому числі	
		чоловіків	жінок
1926—1927	47	45	49
1958—1959	70	66	73
1969—1970	71	66	74
1975—1976	70	65	74
1980—1981	70	65	74
1985—1986	71	66	74

* Кількість років, яку належить прожити у середньому народженим у даний період, якщо протягом їх життя рівень смертності у кожному віці залишиться таким же, яким він був у даний період. Показник очікуваної тривалості життя при народженні є найадекватнішою узагальнюючою характеристикою сучасного рівня смертності у будь-якому віці.

Таблиця 3

Вікові коефіцієнти смертності в Українській РСР** (кількість померлих у середньому протягом року на 1000 чоловік населення відповідної статі та вікової групи)

Вікові групи	1970—1971	1972—1973	1974—1975	1976—1977	1978—1979	1980—1981	1982—1983	1984—1985	1986—1987
Всього померло чоловіків	9,5	9,7	10,2	10,9	11,5	12,0	12,0	12,4	11,2
серед них у віці, років:									
до 5	5,1	5,4	5,7	5,9	5,5	5,1	5,0	4,8	4,3
5—9	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,6	0,7	0,6	0,6
10—14	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5
15—19	1,2	1,1	1,2	1,2	1,2	1,3	1,2	1,1	1,0
20—24	1,9	2,0	2,1	2,1	2,2	2,2	2,1	1,9	1,7
25—29	2,7	2,5	2,5	2,6	2,9	3,0	2,8	2,7	2,2
30—34	3,5	3,5	3,8	3,7	3,8	3,9	3,8	3,6	2,9
35—39	4,5	4,2	4,6	5,1	5,8	6,1	5,4	4,9	3,8
40—44	6,0	6,0	6,5	6,8	7,2	7,9	8,1	8,2	6,1
45—49	8,1	8,1	8,8	9,4	10,4	10,8	10,3	10,5	8,8
50—54	12,0	11,7	12,3	13,2	14,2	14,9	15,5	16,0	12,9
55—59	16,8	17,9	18,1	18,9	20,1	20,7	20,9	21,4	19,4
60—64	25,9	25,4	26,4	28,3	29,9	30,7	30,4	31,1	28,3
65—69	38,9	39,0	39,5	40,9	42,1	43,7	46,8	46,5	41,9
70 і більше	95,4	94,9	94,9	96,3	96,1	97,8	94,8	100,3	97,9
Всього померло жінок	8,4	8,9	9,2	9,9	10,4	10,8	10,9	11,8	11,3
серед них у віці, років:									
до 5	3,9	4,0	4,3	4,4	4,1	3,8	3,7	3,7	3,3
5—9	0,5	0,5	0,5	0,4	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4
10—14	0,4	0,4	0,4	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3
15—19	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
20—24	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
25—29	0,8	0,8	0,7	0,8	0,8	0,8	0,7	0,7	0,7
30—34	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	0,9
35—39	1,6	1,5	1,5	1,5	1,7	1,8	1,6	1,5	1,4
40—44	2,2	2,3	2,5	2,3	2,4	2,4	2,5	2,6	2,2
45—49	3,4	3,4	3,5	3,6	3,8	3,9	3,6	3,6	3,2
50—54	5,4	5,1	5,2	5,3	5,5	5,6	5,7	6,0	5,1
55—59	7,4	8,0	8,1	8,3	8,2	8,5	8,6	8,8	8,2
60—64	12,6	12,2	12,2	12,9	13,4	13,7	13,2	13,4	13,0
65—69	20,9	20,9	20,5	21,0	21,3	21,5	23,4	23,5	21,4
70 і більше	71,0	72,0	70,0	72,0	71,7	72,6	69,1	74,2	73,2

** Вікові коефіцієнти смертності характеризують середній за 2 роки рівень смертності у кожній віковій групі. Вони обчислені як частка від ділення півсуми чисел померлих у даному віці за 2 роки на чисельність осіб даного віку, які жили на початок другого із вказаних років.

Таблиця 4

Коефіцієнти перинатальної смертності в Українській РСР (кількість померлих протягом перинатального періоду на 1000 народжених живими та мертвими)***

Роки	Померло протягом перинатального періоду	У тому числі	
		мертво-народжені	померлі у віці до 7 днів
1980	14,55	9,72	4,83
1985	16,07	10,17	5,90
1986	15,81	9,83	5,98

*** Перинатальний період — проміжок часу з 28 тижнів вагітності й до кінця 7-ї доби життя новонародженого.

Таблиця 5

Коефіцієнти смертності немовлят в Українській РСР (кількість дітей, які померли у віці до 1 року, на 1000 народжених)

Роки	Усе населення	У тому числі	
		міське	сільське
1975	19,7	19,7	19,6
1980	16,6	17,3	15,4
1981	16,2	16,3	15,9
1982	16,2	16,5	15,5
1983	15,8	15,9	15,5
1984	15,9	15,3	17,0
1985	15,7	15,7	15,8
1986	14,8	14,6	15,2

смертних випадків збільшилася за останні три роки (табл. 6). Відчутні втрати і від материнської смертності (табл. 7). Кількість жінок, що померли від ускладнень вагітності, пологів і післяпологового періоду (у розрахунку на 100000 дітей, народжених живими), у нашій

(Продовження на стор. 55)

ISSN 0235—7941 Філософ. і соціол. думка. 1989. № 12

ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ ЛЮДИНИ

Ю. М. Бородай

БОРОДАЙ Юрій Мефодійович — кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР. Галузь наукових інтересів — теорія пізнання, історія культури. Автор книг «Воображение и теория познания» (М., 1966), «Принцип историзма в познании социальных явлений» (М., 1972 в співавт.), низки статей і розділів у колективних працях з проблем філософії та історії культури.

ПРОБЛЕМА СОВІСТІ В ПСИХОАНАЛІЗІ

Серед численних звинувачень, висловлених щодо психоаналізу, найтипівшим є засудження його як принципово аморального підходу, що нехтує прекрасним і високим в людині, і намагається виявити «брудний» зворотний бік у будь-якому морально «чистому» і альтруїстичному потязі. Відомі неодноразові спроби Фрейда відхилити це звинувачення. По суті всі вони зводяться до відзначення того факту, що психоаналіз з самого початку приписував моральним і естетичним тенденціям в Я потяг до витиснення... У нас не було потреби тремити за збереження вищого в людині, оскільки ми поставили собі завдання займатися вивченням саме витисненого в душевному житті¹.

Така звичайна для психоаналізу схема морального самовиправдання — не дуже переконлива, бо при найближчому розгляді вона відразу ж виявляє свою «нещирість». Так, справді, Фрейд приписував моральним і естетичним тенденціям в Я потяг до витиснення і тим самим, отже, апріорі постулював функціональну значущість надособистих мотивів морального Я лише як частину глибоко аморального за своїм вихідним принципом (принцип задоволення) Воно — ту частину, яка покликана пристосуватися до диктату зовнішнього соціального середовища (принцип реальності), — Фрейд тим самим покладає Я з усіма його нібито «альтруїстичними» пориваннями як ілюзію, що з необхідністю відтворюється. З погляду реального домінуючого Воно, моральні вимоги Я, якщо тільки вони не абсолютно безсилі, мають чисто негативне, патологічне значення, вони суть лише ілюзорне відображення тих реальних перешкод на шляху до задоволення, яких Воно не змогло подолати, тобто це своєрідний оптичний обман, поза: «не вийшло? — а я й сам не хотів». Надмірна фіксація на моральних ілюзіях, згідно з психоаналітичним підходом, неминуче призводить до неврозу.

¹ Фрейд З. Я и Оно. — Л., 1924. — С. 34.

Фрейд так розкриває ілюзорність функціональної значущості морального Я: «Щодо Воно — Я уподібнюється вершнику, який має приборкати значно більшу силу коня, з тією лише відмінністю, що вершник хоче зробити це власними силами. Я ж — силами запозиченими. Таке порівняння можна продовжувати. Як вершнику, якщо він не хоче розлучитися з конем, часто-густо залишається тільки вести його туди, куди він бажає, так і Я перетворює звичайно волю Воно в дію, нібито це було його власним бажанням»².

Отже, моральні «самовиправдання» Фрейда навряд чи варто сприймати серйозно. Нам здається, що послідовніше тут було б виходити з жорсткого принципу: «наука не потребує моральних підтверджень»; і психоаналіз, отже, не потребує самовиправдання тією ж мірою, якою він є справжньою наукою. Більше того. Мета даної статті — показати, що в межах самої психоаналітичної теорії, і саме там, де об'єктивний аналіз фактів висувається на передній план щодо провідної вузько-утилітаристської концепції, — саме там у центр уваги неминує потрапляє феномен морально-альтруїстичного підходу (совість) як феномен аж ніяк не ілюзорний. Ця курйозна обставина нашоюхує на висновок: те, що вважається найважливішим «відкриттям» психоаналізу, тобто утилітаристська концепція неврозу, є насправді зовсім не науковим принципом, а лише вираженням певної соціальної позиції.

Тепер спробуємо конкретно розібратися, де і яким чином психоаналіз справді (а не ілюзорно) нашоується на проблему надособистого фактору в психіці. Щодо цього доцільно розглянути теорію «аутистичного мислення» Є. Блейлера («принцип задоволення» за Фрейдом), яка є вихідним пунктом розвитку не тільки психоаналізу, а й генетичної психології Ж. Піаже.

Ми не будемо докладно висвітлювати фактичний бік справи (великий матеріал в аспекті розвитку дитячого мислення читач може знайти у Ж. Піаже; у плані динаміки сновидіння і неврозу — у З. Фрейда). Нас цікавить загальнотеоретична проблема аутизму. При цьому ми не розглядатимемо біологічну суперечність, яка неминує виникати при спробах інтерпретувати це фундаментальне явище з погляду філогенезу³, а спробуємо розкрити тут внутрішню антиномію аутистичного мислення, яку Блейлер зафіксував скоріше як амбівалентність.

Є. Блейлер увійшов в історію психіатрії як людина, яка вперше створила узгоджену теорію психогенного механізму групи шизофренічних захворювань, поєднаних нозологічною формою *dementia praecox*.

Я підкреслюю: психогенного механізму. Це треба відзначити особливо, бо в практиці клінічних досліджень це сильною є тенденція припиняти значення власне психогенних процесів; усі зусилля часом однобічно концентруються на пошуку так званих «об'єктивних» органічних змін, яких іноді просто немає.

Безперечно, сам психогенний механізм шизофренії у принципі можна вважати так або інакше зумовленим органічною (соматичною) патологією. Проте це законне припущення не применшує всю значущість відносно самостійних психогенних механізмів⁴. Проте звернемося до Блейлера. У чому полягає суть його теорії? Читаємо: «Одним із най-

² Там же. — С. 22.

³ Див., наприклад, полеміку Л. С. Виготського і Ж. Піаже в кн.: *Выготский Л. С. Избранные психологические исследования*. — М., 1956. — С. 56—109.

⁴ Так само, наприклад, ми розглядаємо тривалі й інтенсивні «масові психози», що виникають іноді в певні «круті» періоди історії; ми не без підстави припускаємо, що такий «масовий психоз» детермінований в кінцевому підсумку глибокими соціально-економічними зрушеннями. Наприклад, фашизм у Німеччині 30—40-х рр. був покликаний до життя цілим комплексом таких об'єктивних причин, як економічна і політична нестійкість в результаті воєнної поразки, інфляція, несприятливе для німецьких підприємств співвідношення сил на світовому ринку та ін.; виявити ці причини — найважливіше завдання. Однак, водночас, ми ніколи до кінця не зрозуміємо цей феномен і динаміку невротичних уявлень загалом, у тому числі — й масової патології, «масового психозу», що виникає у певних критичних обставинах і, як правило, висуває на передній план особистість шизотиміка-реформатора.

важливіших симптомів шизофренії є переважання внутрішнього життя, що супроводжується активним відходом від зовнішнього світу. Найважчі випадки повністю зводяться до марень, в яких неначе б то проходить усе життя хворих; у легших випадках ми знаходимо ті самі явища, але менше виражені. Цей симптом я назвав аутизмом»⁵.

Зразу ж зауважимо: «відрив» від зовнішнього світу не слід розуміти примітивно, тобто як взагалі втрату цілеспрямованої активності, відмову від дій, що проєктуються зовні. Навпаки: аутистичні прагнення можуть спрямовуватися й на зовнішній світ, — наприклад, коли така людина активно прагне перебудувати суспільство, зробити благодіяння людству та ін.⁶ Інакше кажучи, аутистичний «відрив від реальності» зовсім не є запереченням власної, зсередини стимульованої активності, навпаки, саме тут вона набуває нічим не обмеженого гіпертрофованого розмаху. Відрив від реальності виявляється у шизофреніка в активному неприйнятті вимог навколишнього світу, у ненависті до всього реального. Він пориває з дійсністю саме тому, що його надто напружений потяг вступає в конфлікт з «даністю», з середовищем, він (потяг) намагається здійснитися незалежно від будь-чого, «тут» і «тепер», всупереч дійсності, яка не піддається деформації.

На практиці межа між власне патологічними симптомами і різко вираженими аутистичними спрямуваннями порівняно здорових людей є досить умовною. Наприклад, Е. Кречмер поряд з шизофреніками (тобто хворими, явними психопатами) виділяє шизотиміків — порівняно здорових індивідів, у діяльності яких з'являються, проте, яскраво виражені шизоїдні риси. Він вважає навіть, що такі особи у відповідних умовах можуть відіграти визначну роль. «Вони герої переворотів, яким не треба реалістів, коли неможливе стає єдиною можливістю. Аутистичне мислення не є тут реальністю (це неможливо), але стає сильною діючим фактором при переході однієї історичної реальності в іншу. За певних історично загострених ситуацій ці ферментивні дії аутистичних лозунгів, навіть і фанатиків і утопістів середнього типу, впливають сильніше, ніж реально-політичні експерименти і міркування»⁷.

Однак поки дамо спокій «щасливим шизотимікам» і звернемося до звичайних шизофренічних «марень», бо ж, за винятком особливих обставин, спроба «реалізувати» комплекс напружених аутистичних «бажань» всупереч дійсності здійснюється лише у формі галюцинаторного задоволення в умовах психіатричної клініки. Так, наприклад, «пацієнт-задоволення» на небі, спілкується з святими, і всі враження організму відчуття, які суперечать цьому, зазнають ілюзорного перетворення в дусі основної ідеї або ж зовсім не аперцептуються. Шизофренік здебільшого змішує обидва світи... там, де він усвідомлює суперечності, домінуючим є для нього світ маячних ідей, той світ, якому належить більша реальність і відповідно до якого він насамперед діє»⁸.

Підкреслюю: він все-таки усвідомлює суперечності. Однак, оскільки в суперечності перша антитеза — аутистичне марення — домінує над реальною, остільки і сама ця суперечність загалом набуває маячної форми нестерпно тяжких переживань. Галюцинаторно-маячні переживання у важких випадках можуть доходити до такої міри, що зовсім стирається межа між реальною перешкодою і вигадкою; ірреальний

⁵ Блейлер Е. Аутистическое мышление. — М., 1924. — С. 8.

⁶ Див.: там же.

⁷ Кречмер Э. Строение тела и характер. — М., 1930. — С. 288. Шизотимичний реформатор виявляє «нешадну ненависть до реального світу... нічого не залишається, крім чистої, голої етичної релігійної схеми. Людство, яке стало доброчесним завдяки страху, оточене гратами. Якщо з'являється хтось, хто хоч якоюсь мірою порушує категоричний імператив або ігнорує його, — той позбавляється голови. Найхарактерніший Робесп'єр. Кровопивець? — Ні, — учень Руссо, несміливий тендітний мрійник, бліда доміночка постать... Він нічого не відчуває, крім доброчесності та ідеалу... Цю шизотимічну тріаду — ідеалізм, фанатизм, деспотизм — ми знаходимо і в особистості глибокого гатунку — у Кальвіна... Кальвін із теологічних міркувань протягом чотирьох років покарав 50 чоловік». (Див.: Там же).

⁸ Блейлер Е. Аутистическое мышление. — С. 32.

феномен довільного уявлення буквально і повністю перетворюється на комплекс псевдоречепцій.

Отже, хоча за своїм психогенним механізмом шизофренія є безконтрольним задоволенням бажання, що, здавалося б, має призводити до екстазу та інтенсивного відчуття щастя, насправді це задоволення практично завжди викриває свою амбівалентну природу і супроводжується не так задоволеннями, як невротичними страхами, болем та іншими найнеприємнішими переживаннями. Коротше кажучи: «потрібно мати певну творчу здатність, щоб створити собі досконалий галюцинаторний рай... Цю здатність має не кожний, хто стає шизофреніком»⁹.

Аутистичному щастю, на думку Блейлера, заважають не тільки перешкоди «об'єктивного» характеру, коли, скажімо, «голод або потреба в сечовиведенні знову й знову даються взнаки після того, як вони одержали галюцинаторне задоволення у сновидінні, і найвдаліше навіяння може лише тимчасово усунути тривалі, органічно зумовлені болі»¹⁰. Не менш важливі причини, так би мовити, «метафізичного» характеру: «і цілковите досягнення палко бажаної мети рідко приносять з собою щастя. Так буває і в дійсності... Чи повинні справи поліпшитися при галюцинаторних задоволеннях?»¹¹.

При галюцинаторних задоволеннях справи мають погіршитися. Чому? Придивимось уважніше до загадкової «метафізичної» причини неможливості аутистичного щастя.

Щодо самого «справжнього життя», прислухаємося до такого авторитету, як Достоевський: «Та закидайте її усіма земними благами, утопіть в щасті з головою, так, щоб тільки бульки повиходили на поверхню щастя... так вона вам і тут людина... ризикне навіть пряниками і навмисне побажає найгубнішої дурниці»¹². Те, що це не просто художня гіпербола, а дійсний факт — ми побачимо далі, розбираючи аутистичну динаміку невротичних уявлень. Але питається: чому це так? Звернемося до Достоевського ще раз: «Людина любить творити і шляхи прокладати, це безперечно. Проте... Звідки ви знаєте, а може вона будівлю любить тільки здалеку, і аж ніяк не зблизька»¹³. І ще: «Чому ви так твердо, так урочисто впевнені, що тільки одне нормальне і позитивне, — одне слово, тільки одне благодіяння людині вигідне? Чи не помиляється розум у вигодах? Адже, мабуть, людина любить не лише благодіяння? Може, вона так само любить страждання?.. А людина іноді страшенно любить страждання, до пристрасті, і це факт. Тут уже і зі всесвітньою історією справлятися немає чого, запитайте себе самого, якщо тільки ви людина і хоч трохи жили»¹⁴.

Достоевський не хоче «справлятися» зі всесвітньою історією. А дарма! Історія подарувала нам найдивовижніший у цьому розумінні феномен — християнство. Бо головна максима християнства полягає аж ніяк не просто в заклик до терпіння, до покірності долі. Максима терпіння лежить в основі ще Старого завіту і язичницької античності. Навпаки, християнство вимагає постійного самозречення всупереч природним дарункам долі; воно підносить до культу самоточування, самокатування. Страждання, зумовлені зовнішніми чинниками, взагалі не беруться до уваги, як справді очищуюча моральна цінність. Саме постійне самокатування всупереч природі постулюється як найвище моральне благо і мета.

Однак дивним є не сам феномен християнського вчення як такого. «Спокутувальні» потяги до мук, до самозречення дуже часто в напруженіших формах виявляються в неврозах у людей, які не мають ніякого відношення до християнської релігії; і навіть більше того — в дитячих фантазіях і неврозах! Ми звикли «відмахуватися» від цього факту,

⁹ Блейлер Е. Аутистическое мышление.— С. 52.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.— С. 53.

¹² Достоевский Ф. М. Собр. соч.—Т. 4.—С. 157.
¹³ Там же.—С. 160.

В Там же.— С. 160.

¹⁴ Там же.— С. 161.

посилаючись на «патологію», «ненормальність», «перекручення». Вважає, проте, той історичний факт, що християнське вчення дуже швидко набуло популярності серед маси людей, здавалося б, цілком здорових психічно, ставши світовою релігією. Ми ніколи не зможемо цілком зрозуміти цей історичний факт, якщо не визнаємо, що в самообмеженні, загалом, доведеному у надзвичайних випадках до самозречення, що переходить в жахливі самокатування, є щось цілком реальне джерело якогось незрозумілого задоволення, елемент безпосередньої насолоди, аж ніяк не пов'язаної з самою тільки містичною вірою в загробне щастя.

Людина любить і хоче страждати! Це — дійсний факт, який потребує особливої уваги, бо суттю є надприродний парадокс.

У Фрейда були спроби показати, що конституююче ядро — «архетип» — цього справді сардонічного феномену становить одвічна амбівалентність усіх аутистичних (егоцентричних) людських задумів. Амбівалентність ця виявляється в моральній формі совісті, тобто у вихідному відчутті провини — провини у глибині своїй, як правило, «невротичної», «метафізичної», якщо завгодно. Ця глибинна провина часто прокладає собі шлях на поверхню у формі різних невротичних симптомів і, насамперед, у вигляді знайомого всім безпричинного (дитячого) страху. В екзистенціалізмі цей страх перетворився навіть в «онтологічну» категорію, не менш важливу, ніж сама «екзистенція». От як характеризує його К. Ясперс: «Справжній страх — той, який вважається останнім, з якого немає більше виходу». Щоб перебороти такий страх, «треба мати свою причину, вишу за екзистенцією».

Однак, характерно: діти, які зазнають невротичного страху, ніколи не намагаються «вийти за межі екзистенції» (тобто покінчити життя самогубством, за Ясперсом). Вони несвідомо послуговуються оригінальним і досить дієвим засобом «самолікування» — просто-напросто починають погано поводитися, тобто явно провокують реальне покарання будь-якими наявними під руками «забороненими діями». Реалізавши, «опредметивши» у такий спосіб незрозуміле відчуття страху, домігшись реального «покарання», вони заспокоюються і задовольняються, відчуваючи полегшення. Відомі і серйозні злочини дорослих невротиків, зроблені з однією метою — фіксувати незрозуміле почуття провини. Більше того, багато злочинів порівняно нормальних індивідів, які на перший погляд не мають нічого загадкового, при глибокій аналізі виявляють, що вони лише прикриваються, маскуються раціональними (корисливими) мотивами.

Щодо цього характерний образ «блідого злочинця», романтично звеличений Ніцше. Читаємо: «Так говорить червонолиций суддя: «Для чого вбивав цей злочинець? Він хотів пограбувати». А я кажу вам: його душа жадала крові, а не грабежу; він прагнув щастя ножа! Але його бідний розум не збагнув цього безумства і переконав його: «Чи так важливо — кров! — казав він; невже тобі зовсім не хочеться при цьому грабувати? Помститися?» І він послухав свій бідний розум... І от, вбиваючи, він пограбував»¹⁵.

І от, вбиваючи, він пограбував»¹⁵.
Навіщо пограбував? Через те, що боявся собі самому зізнатися у безумстві! — хто ж убиває без усякої мети? Вовк і той убиває лише для того, щоб з'їсти. Проте цій блідій людині чомусь знадобився злочин як такий, саме тому, що він — злочин. І хто може полічити, скільки серед злочинців, зовнішньо послідовних користюлюбців, таких-от «блідих ніцшеанців» — невротиків, які шукають свій хрест у злочині?

Фрейд, натрапивши на цей факт, що суперечить його власній «утилітаристській» концепції невроту, писав: «Була зроблена аналогічна робота, і результат її напроочуд дивний; з'ясовувалося, що вчинки ці мали місце насамперед тому, що це були недозволені вчинки, і тому, що виконання їх давало їх винуватцю справжнє душевне полегшення...

¹⁵ Ницше Ф. Так говорил Заратустра.— Спб., 1911.

Тепер почуття провини, принаймні, було якось задоволене. Я змушений стверджувати, хоча б як парадоксально це звучало, що почуття провини існувало до вчинку. Людей цих з повним правом можна було б назвати злочинцями внаслідок усвідомлення провини»¹⁶.

Але що ж це за провинна? В чому вона конкретно полягає? На це запитання при всьому своєму бажанні, не зміг би відповісти «блідий злочинець». Фрейд, проте, спробував відповісти за нього: «Аналітична робота дала скрізь один і той самий висновок, що це темне відчуття провини мало своїм джерелом комплекс Едіпа». Порівняно з цим жахливим несвідомим комплексом злочини, скоєні для фіксації відчуття провини, були в усякому разі полегшенням для змучених людей. Тут ми повинні пригадати, що батьковбивство і кровозмішення з матір'ю по суті два великих людських злочини, які єдині зазнавали переслідування і засудження і в примітивних суспільних союзах». Отже, на думку Фрейда, «совість, яка тепер є спадковою душевною силою, надбута людством у зв'язку з комплексом Едіпа»¹⁷. Совість — це реакція на злочинні задуми природженого несвідомого потягу — такий висновок Фрейда. І хоч як це парадоксально, треба визнати, що саме в цьому пункті «еретик» Фрейд змикається з ортодоксальним християнським віровченням про «первородний гріх» як першодвигун людської історії. Бо вся історія людства, згідно з християнством, є історія «спокутування» якогось страшного злочину, скоєного пралюдиною; злочину, який був джерелом знання, але, водночас, і причиною прокляття — вигнання з первісно-тваринного «раю». Відтоді таємничий «первородний гріх» постійно витає над людством, він, так би мовити, онтогенетично відтворюється в усіх індивідуумів у вигляді потаємних нічних «помислів бісівських», злочинних бажань плоті, пристрасті до руйнування і «содому», він же є вихідною причиною й іншого «кінця палки» — неминучої боротьби похоті і каяття, тобто внутрішніх мук совісті.

Цей вихідний міф безпосередньо стає аутистичною мрією про «рятивника», який хресними муками спокутував первородне гріхопадіння і, тим самим, зняв фатальне прокляття. Водночас, цей міф перетворюється в культ всезагальних «спокутувальних» тортур: по-перше, в культ умертвіння плоті, тобто тілесних страждань, а також — що важливіше — в культ морального самокатування, тобто постійного глибинного «самокопання», самовикривання з метою каяття і морального удосконалення. Ця християнська підозріливість до свого «я», принципова недовіра до власної «зсередины гріховної» натури, пристрасть до постійних самовикривань зумовили поглиблено-психологічну спрямованість всієї новоевропейської культури. В культурно-історичному розумінні християнство стало основою гносеологічної переробки античної натурфілософії, її перетворення в теоретико-пізнавальну методологію, основу на самопізнанні. Попередником сучасного витонченого психоаналізу по праву треба вважати святого отця Августина, багато в чому Августин міг би дати фору навіть і самому Фрейдові, в тому числі, і щодо розробки сексуальної основи невротичних симптомів; Августина вважають своїм прабатьком усі сучасні екзистенціалісти. Водночас, культ «спокутувальних» мук історично виявився і в «кальтруїстичних» спробах церкви «рятувати» інших, тобто примусово катувати всіх тих, хто не бажає самокатування, — у цьому розумінні не було більш агресивної релігії, ніж християнство. Але нас тут цікавить зараз інше.

Отже: і психоаналізом, і християнством проблема совісті тлумачиться як первородна «природжена» провинна, незбагненна раціонально і недоступна свідомості у своїй первісній суті («несвідоме», за Фрейдом). Ця провинна невротично виявляється у вигляді безпричинного страху, вона ж штовхає людину до самовідданості (альтруїзму),

¹⁶ Фрейд З. и др. Психоанализ и учение о характерах. — М., 1923. — С. 190.

¹⁷ Там же. — С. 191. Докладніше див.: Фрейд З. Тотем и табу. — М., Пг., 1924.

а іноді, навпаки, призводить її «до злочинів в ім'я покарання» — каяття¹⁸. Що ж це за провинна?

Звичайно, легше було б просто-напросто відкинути це «містичне марення», а разом — і горезвісний «Едіпів комплекс», який модернізує християнське поняття гріха як морального (і пізнавального також!) першодвигуна. Саме цим спрощеним шляхом пішли неофрейдисти. Однак розгляд фактів психопатології, а також аналіз мислення і міфів примітивних суспільств, переконують, що все-таки саме тут «зарито собаку»: у містично-романтичній формі трагічної боротьби провини і совісті відображений якийсь реальний зміст. Але який?

Відкладаючи спробу раціонально розв'язати цю зловісну проблему, я пропоную тут лише її попередній начерк і залишу питання поки відкритим.

Що ж таке совість?

Давньогрецькі «язичники» уявляли собі цю «фіктивну функцію» (Рубінштейн) у вигляді жахливих горгон з отрутними зміями замість волосся; несамовитих підступних Еріній, що роздирають вину вату людину і намагаються вбити її в момент найвищого торжества — здійснення пристрасно бажаної мети. Саме ця «фіктивна функція» була і, ми вважаємо, назавжди лишилась головною темою трагедій і міфів. Згадаємо хоча б божевільну Макбет, яка пристрасно упивається своїми муками, в галюцинаціях вигадує собі сама таке покарання, яке й уявити не зміг би найвинахідливіший кат; і це після того, як найпотаємніші задуми її, які вона здійснювала завжди рішуче, були реалізовані¹⁹.

Безперечно, леді Макбет — лише геніальна вигадка Шекспіра. На практиці частіше все буває навпаки: ми зустрічаємося з психозами, які виникають як наслідок невміння або принципової неможливості здійснити аутистичний задум, реалізувати комплекс напружених «бажань». Такий психоз, природно, набирає форми довільно-галюцинаторного виконання бажань всупереч дійсності, яка не піддається деформації. Але характерно: і галюцинаторне виконання аутистичних задумів рідко супроводжується тривалим торжеством; воно, як правило, змінюється переживаннями, яким важко відшукати іншу назву, крім «спокутувальних» («макбетівських»). Психопат немовби вигадує сам собі трагедію (більш-менш оригінальну — це вже залежить від індивідуальних творчих здібностей, освіти, виховання, темпераменту та ін.); трагедію, в якій він сам є основною діючою особою і яку він галюцинаторно втілює в образах. Не має значення при цьому, що не тільки «спокутувальні» муки, а й сам «злочин» — тут уявні. Головне: розгляд конкретної динаміки невротичних уявлень майже завжди створює враження, що психічно хвора людина сама собі хоче і сама собі шукає не тільки здійснення егоїстичних намірів, а й — мук! Та чи тільки хвора? Тесаме інколи виявляється в аутистичних фантазіях цілком здорових індивідів. По-стає питання: чи не підриває це зсередины саме поняття аутизму — стає питання: чи не підриває це зсередины бажань, — яке, згідно з Блей-безконтрольного задоволення егоїстичних бажань, а всіх неврозів загалом? лером, лежить в основі не тільки шизофренії, а всіх неврозів загалом? Послухаємо, однак Фрейда: «Психоаналітична праця подарувала нам таку тезу: люди стають нервовохворими внаслідок відмови від задоволення»²⁰. Важко не погодитися з цим твердженням, яке наочно

¹⁸ Згідно з ученням Августина, тільки потенційний великий грішник може стати справжнім та істинним святым, бо святість і велич духу прямо пропорційні напруженню тієї внутрішньої бісівської сили, тієї гріховної спокуси, з якою треба буде боротися і перемогти кінець кінцем. Звідси й обивательська формула: «Не згрішиш — не покаєшся, не покаєшся — не врятуєшся».

¹⁹ Показово: сам вбивця — майбутній король — позбавлена волі людина, яка страждає невротичними страхами, сліпе знаряддя аутистичної волі жінки. Реалізувавши свій безпричинний страх у нав'язаному жінкою злочині, він, однак, змінюється, стає послідовним твердим реалістом, увіходить в смак. Навпаки, леді Макбет у момент здійснення бажаної мети відчуває щось схоже на нудьгу. Ця «нудьга» дуже скоро переходить в пряме божевілля, насичене нестерпними переживаннями.

²⁰ Фрейд З. и др. Психоанализ и учение о характерах. — С. 190.

демонструє безліч типових захворювань. Але як бути з невротичними розладами того типу, які сам Фрейд образно назвав «катастрофа в момент успіху» (ми воліли б їх назвати «спокотувальними»)?

Наведемо приклад. Молодий учений дуже задрів своєму шанованому шефу і вчителю, при цьому він цілком тверезо оцінював малу ймовірність своїх аутистичних «жартівливих» фантазій. Але справа несподівано обернулася так, що старого шефа звільнили, на його місце — колишній учень. Підкреслимо: все це відбулося без будь-яких реальних «лиходійних зусиль» з боку щасливця — кар'єриста-мрійника. Триумф?.. Невдовзі, однак, новоспечений шеф переселився в психіатричну клініку, де вдався до вигадкування усіляких злочинів з єдиною метою — реалізувати галюцинаторно страшне покарання самого себе. Ці вже суто невротичні вигадки зовні мають мало спільного з колишніми «жартівливими» планами досягнення реальної мети, проте вони асоціативно пов'язані з тією ж глибоко прихованою від свідомості болючою точкою.

Суть проблеми, яка нас цікавить, полягає ось у чому: якщо всякий психічний розлад за своїм вихідним психогенним механізмом є аутизм, тобто патологічно галюцинаторна «реакція на відсутність», то що ж є «відсутнім» в неврозах і психозах «спокутувального» типу? Чого не вистачало для цілкового щастя нашому фантазеру в реальності? Було б зрозумілим, якби його психоз почався ще до щасливої події; у цьому разі його можна було б легко витлумачити як результат «відмови від задоволення» (Фрейд), як наслідок неможливості реалізувати почасти несвідому, але тим більш жадану мрію (та й відбувався б цей психоз, мабуть, в інших формах). Проте як зрозуміти нерідкісні випадки психічних розладів, що виникають саме внаслідок реального задоволення, внаслідок здійснення давно виношеної і бажаної мети? Повторюємо: чого ще не вистачало нашому кар'єристу-мрійнику в реальності? Що тут було «відсутнім»? Покарання!

Це парадоксально, але це факт. Потяги совісті часто-густо є не тільки рівноцінними, але й сильнішими, ніж усі інші «бажання». При цьому, з погляду аутистичних механізмів свідомості не має значення, чи був злочин фактом, чи тільки витвором уяви: «Тим часом, як у реалістичному мисленні людина картає себе і кається у скоєній несправедливості, аутистичне мислення породжує ті ж самі муки у зв'язку з несправедливістю, яку людина лише уявляє собі; і ці страждання... часто бувають тим тяжчими, що логіка не може допомогти, почасти тому... що походження цих страждань невідоме їх носію. Якщо хворий не знає, чому він відчуває страх, то він не може довести собі, що цей страх безпідставний»²¹.

Останній пункт дуже істотний. Він почасти пояснює ту обставину, що, якщо, з погляду обивателя, люди давно вже втратили всяку совість, то для психіатра вона — цілком фундаментальний факт, в тому числі — у будь-якому обивателі. Справа, однак, полягає в тому, що на поверхню почуття провини найчастіше спливає зовсім не як пряме усвідомлене каяття, а насамперед у вигляді різних невротичних симптомів, мук, які невідомо за що і звідки взялися (мук цілком реальних, — наприклад, різних невротичних болей, аж до паралічу), необґрунтованих страхів та ін.

Безперечно, злочин може бути і аж ніяк не «жартівливим», тобто зовсім не «уявним», але реальним свідомим вчинком, який як такий, не може, однак, викликати ніякого каяття, бо виправдовується всією системою свідомо прийнятих установок. Свідоме каяття не може тут виникнути, бо злочин логічно зумовлений, наприклад, вже тим раціональним міркуванням, що «вірити в совість — смішно, отже, і каятись — нерозумно». Проте... людині страшно! Сама не збагне, чому — немає ніяких реальних підстав для страху. І все ж — мучиться. Їй нестримно хочеться катувати себе! За що? Вона не знає. Скажіть їй,

²¹ Блейлер Е. Аутистическое мышление.— С. 45.

що це все ж таки совість! — вона не повірить. Вона вірить у хворобу, яку лікар визначив сакраментальною формулою: «функціональне порушення психіки». І — крапка.

А простий факт таких «функціональних розладів» полягає часто в тому, що людині «хочеться постраждати» і вона знаходить спосіб себе помучити — всупереч власній свідомості, власним переконанням! Логіка диктує: самозречення — дурість; людина не може сама собі бажати зла. Однак все ж таки... бажає? — приховано несвідомо, у формі невротичних симптомів, але бажає! При цьому сама логіка стає людиною, вона забороняє навіть такий наївно-дитячий спосіб самолюкування, як невинні альтруїстичні фантазії; логіка вбиває їх одним словом — «соплі!» «Інтелектуального» дільця з розвинутим сучасним смаком буквально коробить етична «слюнявість», хоч би в якій формі вона виявлялася. Будь-яка спроба облагородити страждання (самовідданість) сприймається як обдурювання, бо, як «довела наука», немає ані героїв, ані підлотників, є лише нервовохворі; тому романтик Шекспір застарів. «Хай живе Кафка і гінекологія!».

Хоча, може, так і треба? У всякому разі, реаліст Блейлер також вважає «трошки гидким» наївно-сентиментальний спосіб самолікування за допомогою, так би мовити, духовно-альтруїстичного залучення до всього «прекрасного і високого»: «Так прекрасно роздавати своє співчуття вигаданій Гретхен, це не варто нічого, крім витрат на театральний квиток. Але коли Гретхен доводиться в житті зустрічатися з цими самими мрійниками, то перед нею закриваються серця і кишені, і вона дістає по-фарисейському сильного стусана»²².

Також, на відміну від фарисейського сильного стусана».

Так може, краще вже мати справу з «відвертим циніком». Факти, однак, свідчать: чим більше позбавляється «сентиментів» і стає жорстокішою, раціональнішою свідомість обивателя, тим катастрофічніше зростає попит на ліжка в психіатричних клініках. У світлих фактів розкривається, між іншим, надзвичайна незадоволеність поширеного вислову — «відвертий цинік». Цей вислів припускає, що альтруїзм і «добročесність» завжди трошки підозрілі, бо пахають ханжеством. І справді, в невротичних симптомах у надто добročесних індивідів (наприклад, у розладах психіки у старих дів, які претендують на «святість») виявляються часом такі потворні несвідомі потяги, яких міг би жакнутися найдійшлиший розпусний кровопивець²³. Але водночас клініка показує, що й інший бік життя — «відвертий», тобто послідовний і свідомий цинізм — насправді також далеко не завжди простий: переконаний цинік часто-густо виконує нав'язану собі «зłodійську» роль розважливого егоїста, буквально насилуючи самого себе, з чимарлими зусиллями придушуючи, витискаючи із свідомо-моторної сфери незнищені потяги до каяття, альтруїстичних поривань, співчуття та ін. іраціональних «слюнявостей». Однак усякий сильний потяг, будучи придушеним, не зникає; він стає прихованим, несвідомим і може помститися за себе, руйнуючи психіку. Те, що надто сильно приховано, перестає стукати в двері, але якщо вистачить сил, воно ламає стіни. Однак важливо підкреслити й інше. Фрейд однобічно акцентував факт надто злісних аморальних несвідомих потягів, які виявляються у сновидіннях і невротичних порушеннях у цілком добropорядних людей. Надалі це спричинило тенденцію тлумачити несвідоме загалом як якусь темну силу — «таємне сховище» усіляких злісно-егоїстичних антисоціальних душевних поривань, витіснених з морально чистої, тобто «розумної» сфери «денної свідомості». Звідси — далекосяжні протиставлення несвідомого і свідомості як принципово різних сил: тваринно-біологіч-

²² Там же.—С. 55.

22 Там же.— С. 55.
23 Цей типовий факт особливо яскраво було викрито психоаналізом. Не дивно, що спочатку психоаналіз Фрейда зазнав опору благочинної професури — учених філістерів. Несхвальну реакцію він викликав і з боку широкої буржуазної публіки, яка по-тайки зачитувалася Фрейдом, але, разом з тим, відчувала себе ображеною у своїх найкращих сподіваннях.

них, тобто суто звірячих потягів і соціальних утворень, що протистоять темним силам несвідомого як системи розумних установок, покликаних придушувати сліпі й руйнівні потяги або, по змозі, трансформувати їх в соціально прийнятні форми поведінки. В останньому сучасний психоаналіз і вбачає своє терапевтичне завдання. Лікарі-психоаналітики вважали, що надмірне придушення грубо егоїстичних або сексуальних жають, що надмірне придушення грубо егоїстичних порушення. Отже, треба спрямувати завжди криє в собі невротичні порушення. Отже, треба «витягти» ці спрямування з несвідомого, тобто визволити їх і підшукати для них раціональний шлях хоча б часткової реалізації.

Ми не заглиблюватимемося тут в аналіз цієї дуже сумнівної, на наш погляд, «терапевтичної» установки. Зазначимо лише, що вона виходить за межі чистої медицини і неминує перетворює психоаналітика в пророка вульгарних стандартів обивательської ідеології. Згідно з цією установкою, суспільство є збіговиськом таємно хтивих егоїстів, єдиним реальним завданням яких може бути лише конформістське пристосування до наявного соціального середовища. Справа «соціо-психолога» — допомогти індивіду розв'язати це завдання. Оскільки ж єдиним знаряддям соціально прийнятного рішення є «розум», остільки все практично-раціональне — добре, все несвідомо-імпульсивне — погано. Справа психоаналітика — допомогти перетворенню несвідомо-імпульсивного в практично-раціональні («розумні») установки поведінки, тобто перетворити невротика у розважливого благополучного дільця. Такий «терапевтичний» метод став головним козирем в практиці американських соціопсихологів. І, треба віддати їм належне, їхня діяльність виявилася такою успішною, що багато хто з американців дійшов висновку: нехай вже краще люди божеволіють, це все ж менш гидко²⁴.

Отже, вихідний постулат більшості неофрейдистських конструкцій: «несвідоме» — це антисоціальне, морально заборонене.

На противагу цій установці, я намагаюсь тут підкреслити принципово інший момент, а саме: вихідною причиною придушення даного потягу, його перетворення тим самим у несвідому і потенційно невротичну силу, — причиною всього цього є зовсім не антисоціальна спрямованість витисненого потягу. Найцінніші з соціально-морального погляду альтруїстичні спрямування часто-густо безжалісно придушуються, витискуються, якщо вони суперечать системі свідомо прийнятих установок. І навпаки: найзловісніші тваринні потяги можуть бути цілком усвідомлені, логічно зумовлені і втілені в моторних реакціях практичної поведінки. Природно, що в цьому випадку «заборонений» комплекс виявляє себе аж ніяк не в формі імпульсивно-невротичної дії або нав'язливих «злочинних» фантазій, дивовижних, жахливих і огидних для самого суб'єкта, що їх переживає; цей комплекс реалізує себе в системі розумно-ошадливих вчинків, роз'яснення смислу яких не потребує психоаналізу. Безперечно, втручання психіатра може знадобитися і такому «розумному егоїстові», бо в його «несвідомому» також напевне живуть чудовиська, які прагнуть вирватися на волю, — невротичні страхи, протиприродні «потяги до покарання» тощо. Однак ці чудовиська — принципово іншої породи; і в цьому суть.

Пояснюючи вражаючий факт жахливо-аморальних потягів, які приховуються у душі цілком хороших людей, З. Фрейд писав: «Психоаналіз в даному разі тільки підтверджує відомий вислів Платона, що хороші люди задовольняються сновидіннями про те, що дурні роблять насправді»²⁵.

Якщо це положення правильне, то його можна висловити і навпаки: погані люди задовольняються сновидіннями про те, що хороші здійснюють насправді. На практиці це відповідає біблійському «за плодами їхніми пізнаєте їх». Однак в теорії треба зробити висновок: психіка людська — це завжди «палиця на два кінці»; усі людські спрямування споконвіку амбівалентні — в цьому суть антиномії аутизму.

²⁴ Див.: оповідання Дж. Д. Селінджер «Хорошо ловится рыба бананка» (Повести. — М., 1967).

²⁵ Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ. — М., 1922. — Т. 1. — С. 152.

І. М. Прибиткова

ЧАС ЖИТИ І ЧАС ПОМИРАТИ*

(Продовження рубрики. Початок — на стор. 44)

Таблиця 6

Смертність немовлят за основними класами причин смерті в Українській РСР

Причини смертності за основними класами	Кількість дітей, що померли у віці до 1 року			Кількість дітей, що померли у віці до 1 року на 10 000 народжених		
	1984	1985	1986	1984	1985	1986
Всього померло від усіх причин у тому числі:	12 632	12 106	11 615	158,8	157,4	147,6
від інфекційних і паразитарних хвороб і захворювань органів травлення	1541	1317	1057	19,4	17,1	13,4
від хвороб органів дихання	2681	2177	1757	33,7	28,3	22,3
від вроджених аномалій	3100	3209	3226	39,0	41,7	41,0
від деяких причин перинатальної смерті	3898	3899	4147	49,0	50,7	52,7
від нещасних випадків	552	566	499	6,9	7,4	6,3

республіці у 2—4 рази вища, ніж у більшості соціалістичних країн, і в 4—7 разів вища, ніж у ФРН, США, Фінляндії.

Отже, смертність, або процес вимирання покоління, залежить від великої кількості біологічних і соціальних чинників. Загалом вони поділяються на дві великі групи: ендогенні, пов'язані з внутрішнім розвитком людського організму, і екзогенні, породжувані дією зовнішніх умов.

Вплив перших посилюється мірою старіння організму і тому виявляється, як правило, в похилому віці. Однак деяка кількість ендогенно детермінованих смертей зумовлена іншими причинами — спадковими хворобами, вродженими аномаліями та ін., і настає в молодому і ранньому дитячому віці. Вікова структура населення — істотний, однак не єдиний чинник, що визначає рівень і динаміку його смертності.

Дія екзогенних факторів меншою мірою пов'язана з віком. Тривалість життя детермінується сукупністю економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших умов життя. У цьому числі — умови праці, побуту і відпочинку, житлові умови, рівень прибутків населення, ступінь забруднення навколишнього середовища та ін.

Оптимізація умов життя — один із головних напрямів, на якому суспільство має сконцентрувати свої зусилля у справі зміцнення здоров'я населення, зниження його смертності в дитячому і молодому віці, збільшення тривалості життя. Це найважливіше соціальне завдання, і розв'язувати його потрібно не зволікаючи.

Інший напрям пов'язаний з діяльністю наукових закладів медико-біологічного профілю. Сподіватимемося, що досягнення науки дозволять керувати процесом старіння людини, подовжити період її високої життєздатності, забезпечити її активну участь у суспільному процесі у будь-якому віці.

Таблиця 7

Материнська смертність в Українській РСР

Роки	Кількість жінок, що померли від ускладнень вагітності, пологів та післяпологового періоду	
	оді	на 100 000 народжених живими
1984	333	44,8
1985	308	40,4
1987	290	38,1

ПРО РОЗВИТОК КОЛЕКТИВНИХ ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ*

На початок 1989 р у республіці діяло 470 тисяч бригад усіх видів, в яких працювало понад 9 мільйонів чоловік (на 33,3% більше, ніж у 1987 р.), з яких 74% — робітники.

Найпоширеніші бригади, які працюють на госпрозрахунку, що найбільше відповідають новому господарчому механізмові. Нині на промислових підприємствах, будівельних організаціях, підприємствах і організаціях торгівлі, громадського харчування та ін. у бригадах такого типу працює кожен другий робітник. На промислових підприємствах поширення набув бригадний підряд (наскрізний поточний підряд). У бригадах такого типу працює 72% робітників. Відповідно на підприємствах Мін-

будматеріалів УРСР — 54%, Мінліспрому УРСР — 40%, Мінбуду УРСР — 25% тощо.

У ряді галузей народного господарства впроваджується арендний підряд. Так, у 1988 р. цією формою організації праці у республіці було охоплено 40,6 тисячі робітників, у тому числі: 25 тисяч — на підприємствах торгівлі та громадського харчування (24% від загальної кількості робітників галузі); на підприємствах і в організаціях побутового обслуговування населення, відповідно, 6,5 тисячі і 1,7%, у будівельних організаціях — 3,4 тисячі і 0,3%. Арендний підряд набув поширення на промислових підприємствах Мінлісгоспу УРСР, Мінбуду УРСР, Мінбудматеріалів УРСР, Мінмісцевпрому УРСР та ін.

ДЕРЖКОМСТАТ УРСР

* Усі дані наводяться по враховуваному колу підприємств, закладів та організацій.

ПРО ВИРОБНИЦТВО ТА РЕАЛІЗАЦІЮ МИЛА І СИНТЕТИЧНИХ МИЮЧИХ ЗАСОБІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ПРОТЯГОМ СІЧНЯ—КВІТНЯ 1989 РОКУ

В Українській РСР мило виробляють 7 підприємств Держагропрому УРСР, Миколаївський парфюмерно-косметичний кабінет «Альє паруса» Держагропрому СРСР та 2 підприємства Мінмісцевпрому УРСР; синтетичні миючі засоби — 18 підприємств Мінхімпрому СРСР, Міндобрив СРСР, Мінмашу СРСР та Мінмісцевпрому УРСР. Протягом січня—квітня поточного року вироблено 41 тис. тонн господарчого і 16 тис. тонн туалетного мила, 99 тис. тонн синтетичних миючих засобів, з них 80 тис. тонн — у дрібній розфасовці. Порівняно з відповідним періодом минулого року виробництво цієї продукції збільшилося на 5—6%.

У загальному випуску туалетного мила три чверті складають дешеві сорти — III—IV класів та «дитяче», а чверть — мило I—II класів та «Екстра». Частка дешевого мила у поточному році зростає майже на 50%.

Завдання, визначені на чотири місяці, перевиконано по виробництву: мила господарчого на 1,3 тис. тонн (3,4%), туалетного — на 0,4 тис. тонн (2,9%), синтетичних миючих засобів — на 3,8 тис. тонн (4,0%).

Усі підприємства забезпечили плановий випуск туалетного мила і збільшили обсяг порівняно з відповідним періодом 1988 року. Водночас не справилися з виконанням плану випуску господарчого мила виробничі об'єднання «Поділля» та «Черкаси» Мінмісцевпрому УРСР, вони недодали 40 тонн, а Запорізький масложиркомбінат Держагропрому УРСР знизив його випуск порівняно з минулим роком на 0,6 тис. тонн (28%).

Зменшення виробництва синтетичних миючих засобів допустилися 4 підприємства,

в тому числі Лівчанський соловий, Ужгородський побутової хімії та Одеський хімічний завод Мінхімпрому СРСР, а також ВО «Поділля» Мінмісцевпрому УРСР. Загальний обсяг зменшення продукції по цих підприємствах становить 184 тони.

Продаж господарчого і туалетного мила у державній та кооперативній торгівлі республіки за I квартал поточного року порівняно з аналогічним періодом минулого року зріс відповідно на 38,6% і на 14,8%.

Разом з тим реалізація господарчого мила скоротилася у Кіровоградській області на 22%, Ворошиловградській — на 12%, Херсонській — на 2,7%; продаж туалетного мила зменшився майже на 2/3 у Севастополі, на 9% — у Сумській, на 7—8% — у Дніпропетровській, Житомирській та Полтавській, на 3—4% — у Закарпатській та Черкаській, на 0,6% — у Харківській областях. Продаж зазначених товарів різниться по регіонах. При середньомісячній реалізації господарчого мила 106 г розрахунку на одного жителя загальною по республіці у Ворошиловградській області вона становить лише 48, Кіровоградській — 53, Волинській — 61, Київській — 67 г; значно нижчий за середньореспубліканський рівень (87 грамів) продаж туалетного мила у Севастополі — 29, Вінницькій та Волинській областях — по 55, Житомирській та Київській — по 56 грамів.

Попит населення на цю продукцію не задовольняється. У 1989 році заявку Мінторгу УРСР на мило туалетне задоволено на 80%, мило господарче — на 84%, синтетичні миючі засоби — на 99%.

ДЕРЖКОМСТАТ УРСР

ВИРОБНИЦТВО ТОВАРІВ ДЛЯ ДІТЕЙ, МОЛОДІ ТА ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ ПІДПРИЄМСТВАМИ МІНЛЕГПРОМУ УРСР

1989 року на підприємствах Мінлегпрому УРСР високими темпами нарощується випуск товарів для дітей, молоді та осіб похилого віку. Виробництво трикотажних виробів для осіб похилого віку зросло на 92%, швейних виробів (у середньому по всіх вікових групах) — на 55%, взуття для молоді — на 34%.

В цілому виконане державне замовлення на перший квартал п. р. по виробництву трикотажних, швейних, панчішно-шкарпеткових виробів та взуття для дітей, молоді та осіб похилого віку.

Проте з 56 номенклатурних позицій, враховуваних Держкомстатом УРСР за основними цінновими групами недорогих товарів для дітей, молоді, осіб старшого віку, у першому кварталі п. р. по кожному четвертому виробу не виконано план, а по кожному шостому — знижено виробництво порівняно з минулим роком. До плану недодало 89 тисяч пар черевиків, туфель для підлітків вартістю до 15 крб., 54 тисячі пар туфель літніх для осіб похилого віку вартістю 8 крб., 38 тисяч штук костюмів дитячих з бавовняної та змішаної пряжі вартістю до 10 крб., 23 тисячі пар черевиків, туфель шкіляних (розміри 20,5—22,5) вартістю до 6 крб. за пару, 10 тисяч штук брюк вовняних для підлітків по 18 крб. та дешевше. Порівняно з відповідним періодом минулого року виробництво вовняних штанів для молоді вартістю до 25 крб. скоротилося у 6 разів, костюмів вовняних для підлітків вартістю до 70 крб. і черевиків для молоді

вартістю до 25 крб. — у 3 рази, чобітків для осіб похилого віку вартістю до 40 крб. — у 1,5 рази.

Відставання по виготовленню окремих видів дешевого одягу та взуття для осіб похилого віку допущено Роменським виробничо-швейним об'єднанням (Сумська область), Комсомольською швейно-трикотажною фабрикою (Полтавська область), Запорізьким виробничо-торговельним взуттєвим об'єднанням.

Ряд підприємств ще не приступили до виконання встановлених завдань по виробництву товарів для цієї вікової групи: Львівське виробничо-торговельне швейне об'єднання і Дніпропетровське швейне об'єднання імені М. М. Володарського по випуску пальт, напівпальт вартістю до 100 крб. і плащів вартістю до 65 крб.; Київське науково-виробниче об'єднання швейної промисловості «Либідь» і Одеська швейна фабрика імені В. І. Воровського — костюмів вовняних вартістю до 80 крб., Івано-Франківське і Миколаївське виробничі швейні об'єднання, Одеське виробничо-торговельне швейно-галантерейне об'єднання — сорочок вартістю до 6 крб.

Слід відзначити, що питома вага товарів для осіб похилого віку у загальному обсягу виробництва швейних, трикотажних виробів і взуття становить лише 6—10%, тоді як у віковій структурі населення ця група складає п'яту частину.

ДЕРЖКОМСТАТ УРСР

Середні ціни окремих сільськогосподарських продуктів на колгоспних ринках 53 міст Української РСР (крб. і коп. за кг., літр, десяток)

	В квітні		Довідкові державні роздрібні ціни	В квітні		Довідкові державні роздрібні ціни
	1989 р.	1988 р.		1989 р.	1988 р.	
Картопля	0—72	0—60	0—18	4—84	3—97	1—90
Капуста свіжа	1—00	0—78	0—18	3—97	4—82	1—90
Цибуля ріпчаста	0—70	0—58	0—45	5—11	4—83	1—80
Буряк	0—70	0—63	0—11	3—76	3—91	1—90
Морква	1—08	0—69	0—20	0—78	0—80	0—24
Яблука свіжі	2—93	2—68	1—20	0—99	1—11	0—95
Яловичина	5—13	4—95	1—90			

ДЕРЖКОМСТАТ УРСР

ПОЗАШКІЛЬНА РОБОТА З ДІТЬМИ ТА ПІДЛІТКАМИ

Для розвитку дитячої творчості, забезпечення розумного поєднання відпочинку і занять дітей у республіці створено широку мережу позашкільних закладів: 816 Будинків і Палаців піонерів та школярів, 325 станцій юних техніків, 237 станцій юних натуралістів, де займаються відповідно 941, 261 і 135 тисяч дітей. До послуг дітей 15 дитячих парків, 21 флотилія, 38 станцій юних туристів.

Художнє і музичне виховання здійснюють 1359 музичних і художніх шкіл та шкіл мистецтв для 325 тисяч дітей.

Понад 30 тисяч гуртків, створених при клубних закладах, відвідує півмільйона дітей і підлітків.

У 110 наукових товариствах при позашкільних закладах науковим пошуком зайнято понад 31 тисячу школярів.

Кінотеатри і клуби протягом 1988 року провели 1,7 мільйона спеціальних кіносеансів для дітей, які відвідали 130,5 мільйона юних глядачів.

35 професійних дитячих, лялькових театрів і театрів юного глядача протягом минулого року провели 25 тисяч вистав і охопили 7,4 мільйона дітей.

До послуг хлоп'ят майже 1,4 тисячі дитячих і юнацьких бібліотек з книжковим фондом понад 49 мільйонів екземплярів, у тому числі 2 республіканські.

Для зміцнення здоров'я молодого покоління в республіці працює майже 1,2 тисячі дитячо-юнацьких спортивних шкіл, де займається 0,8 мільйона дітей.

Майже 3 мільйони учнів загальноосвітніх шкіл, крім навчальних занять з фізичної культури, відвідують заняття з фізкультури і спорту за затвердженими програмами у спортивних секціях, 0,2 мільйона школярів займаються у клубах, групах, секціях за місцем проживання.

ДЕРЖКОМСТАТ УРСР

Кількість сімей і одиниць, що перебувають на квартирному обліку, і кількість наданих квартир в міській місцевості Української РСР (тис.)

	Було на черзі станом на 01.01.88 р.	Надано квартир за 1988 р.	Є на черзі за станом на 01.01.89 р.
Всього по УРСР	2276,3	254,2	2395,3 ¹
з них			
в державному і суспільному фонді,	1894,8	222,1	1956,7
зокрема:			
сім'ї, що мають право на першочергове одержання житла	397,8	53,5	420,7
з них:			
інваліди і учасники Великої Вітчизняної війни, сім'ї загиблих військовослужбовців і прирівнені до них	69,8	11,3	75,5
багатодітні сім'ї	85,0	10,4	92,2
одинокі матері	35,2	3,1	38,4
ті, що мешкають в застарілих і аварійних будинках	45,4	9,6	47,9
ті, що проживають в гуртожитках	424,4	34,4	441,9
проживають за договором	421,4	34,4	441,8
наймають в будинках інших громадян (наймачі)	236,6	21,2	225,0
молоді сім'ї	...	15,8	190,7
сім'ї, що мають право на першочергове одержання житла	117,3	16,4	129,6
У фонді житлово-будівельних кооперативів	381,5	32,1	438,6 ²
із загальної кількості — ті, що проживають в комунальних квартирах	111,3	12,0	113,2

¹ 27,2 тис. сімей одночасно перебувають на черзі за місцем роботи і проживання.

² Кількість молодих сімей в 1987 р. окремо не виділялась.

³ 107,2 тис. сімей перебувають одночасно на обліку в державному фонді.

ДЕРЖКОМСТАТ УРСР

ТИМЧАСОВА НЕПРАЦЕЗДАТНІСТЬ

(у розрахунку на 100 працюючих; по вибіркового колу підприємств)

	Кількість випадків			Кількість днів		
	1985	1987	1988	1985	1987	1988
Усього (без відпусток за вагітністю і пологами)	90,7	83,2	95,7	933,8	866,5	975,0
у тому числі:	68,9	61,6	69,3	809,1	739,1	772,6
через усі хвороби	36,4	29,6	37,8	242,5	1196,6	248,6
серед них:	3,6	3,6	3,4	53,0	63,7	59,4
грип і простудні захворювання	4,6	5,1	5,2	59,7	64,8	64,6
хвороби системи кровообігу						
хвороби кістково-м'язової системи	4,9	4,6	4,7	114,1	104,1	103,0
травми						
хвороби шлунково-кишкового тракту	2,5	2,4	2,3	48,0	45,0	43,0
ускладнення вагітності та післяпологового періоду	2,0	2,0	2,0	30,6	31,4	30,9
для нагляду за хворими	20,5	20,2	25,1	117,3	119,6	195,2
санаторно-курортне лікування і карантин	0,4	0,4	0,5	3,3	3,2	3,4

ДЕРЖКОМСТАТ УРСР

ІАНЧЕР Віктор Володимирович — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Спеціалізується в галузі історії соціології, теоретико-методологічних проблем розвитку соціології. Автор монографії «Методологічна криза сучасної буржуазної соціології» (Київ, 1985) та інших праць з історії та теорії соціології, зарубіжної соціології. Неодноразово друкувався в журналі «Філософська думка».

**[«Оновлення та критика»
в американській соціології]**

У когорті непересічних постатей хвилі соціального критицизму 60—70-х років, що мав за ознаку політичну й культурологічну фразеологію,— таких як Г. Маркузе, Е. Фромм, Ч. Рейч та ін.,— Гоулднер вирізняється заглибленням у проблеми розвитку соціологічної дисципліни, інтересом до теоретико-методологічних аспектів і фундаментальних принципів соціологічного пізнання. Поєднання ідеологічної загостреності соціологічної критики з проникненням у теоретико-методологічні засади соціальних наук можна вважати найвиразнішою відмінною рисою праць Гоулднера, що виділяє його з цілого гурту помітних теоретиків того періоду. Проступає постать, незвична з погляду спростування міфів професійного середовища (у соціології США зівставна хіба що з Ч. Р. Міллзом). Дослідницькі принципи Гоулднера склалися всупереч традиційним постулатам академічної науки, за якими ідеологія і

Розпочиналася дослідницька діяльність Гоулднера, так само як і багатьох його колег, в одному зі спеціалізованих напрямів прикладної соціології. Вивчав проблеми індустріальної соціології, теорій організації, лідерства. На той період припадають праці «Нотатки про технологію і моральний порядок» (1953 p.) (Notes on technology and moral order); «Несанкціонований страйк» (1956 p.) (Wildcatstrike); «Моделі індустріальної бюрократії» (1955 p.) (Patterns of industrial bureaucracy); «Відкриття Платона» (1965 p.) (Enter Plato)². Водночас, варто зазначити, його не полишав інтерес до, так би мовити, веберівського кола проблем соціологічної теорії. Іншими словами, до філософських, світоглядних її граней і методологічних засад соціологіч-

¹ Gouldner A. W. The coming crisis of Western sociology.
² Див.: Encyclopedia of sociology.— Guildford, 1974.

² Див.: Encyclopedia of ... 1989, № 12

ного пізнання. Чималої слави зажила його праця «Прийдешня криза західної соціології» (1971 р.) (The coming crisis of Western sociology), де він виклав головні висновки своєї «соціології соціології», дав оцінку стану американської соціологічної науки, запропонував програму «рефлексивної соціології» як альтернативу традиційним підходам розгляду соціальних явищ.

Від часу дискусії, що розгорнулася в американській соціології на початку 70-х років, щодо цього питання так і не досягнуто єдиної думки. На злеті популярності ліво-радикального критицизму дістала перевагу кризова оцінка. Вона, за словами Р. Бернштейна, зробилася кліше у розгляді стану соціологічної науки³. Чималою мірою завдяки Гоулднеру, котрий згадав оцінку виніс у заголовок своєї підхопленої розголосом книжки. Задля правди маємо зауважити, що чулася вона й раніше, у працях П. Сорокіна, У. Мура, І. Гофмана, Е. Тіріакана та інших американських теоретиків. Однак у такому розгорненому, ідеологічно загостреному вигляді проблему кризи в соціології було порушено саме Гоулднером. Він зобразив правдиву анатомію сучасної західної соціології й дістав підтримку інших схильних до критики соціологів США: Р. Фрідрікса, Н. Бірнбаума, Д. Ронга, А. М. Лі...

Критичний навал ідеологів радикалізму, втім, мав радше силу руйнації, ніж конструктивного висвітлення проблем соціологічного знання. Прихильники традиційних підходів — «головної течії» соціологічної науки, що її у США асоціюють зі структурно-функціональним аналізом, і виниклих з неї теорій «середнього рівня» — згодом протиставили критичним атакам цілий оберемок контртез, спертих на позитивістські стандарти дослідницької практики, професійну специфіку соціологічного аналізу, ідеї «перманентної кризи» як нормального стану дисципліни внаслідок цієї специфіки, принципи розведення ідеологічних і фактологічних підходів та ін.

А проте аргументи й висновки Гоулднера для соціології США актуальні й досі. Багато з тих теоретико-методологічних проблем, що він їх зачепив, стосуються сутнісних граней розвитку соціологічного пізнання.

Виокремимо головні тези гоулднерівської позиції, на яких ґрунтується висновок про кризу. Передовсім це наявність гострих теоретико-методологічних та ідеологічних незгод поміж американськими соціологами. Відсутність єдиної, всеосяжної теорії суспільства багато хто з учених і раніше згадував серед причин і водночас свідчень кризи дисципліни. Міжособні чвари, неадекватність або ж обмеженість теоретичних можливостей «великої теорії» — структурного функціоналізму, а так само його комбінацій зі символічним інтеракціонізмом або біхевіоризмом однак набули якнайповнішого висвітлення саме старанням Гоулднера. Він показав, що розгорнення соціологічних досліджень, попри сподівання класиків американської соціології, не спричинилося до створення передумов для вироблення справді наукової загальносоціологічної теорії, а лише зумовило посилення того, що оглядачі на Заході почали називати концептуальним безладом, «інтелектуальним Вавилоном». Виникла навіть теорія мультипарадигматичного характеру соціології, що вирізняє її з-поміж інших суспільних наук. «Концептуальний вакуум», як пише Гоулднер, поступається логіці «здорового глузду», прагматичним інтересам клієнтів дослідницьких організацій. Увіч тиск принципів утилітарної культури на соціологію США, що призводить до витіснення філософських аспектів соціологічного аналізу⁴.

Незадовільний стан соціологічної науки пов'язується з відсутністю узагальнюючої теорії, гідної сполучити різні емпіричні висновки спеціалізованих досліджень з їх адекватною інтерпретацією на загальносоціологічному (макро)рівні. Важко заперечити поширену в США думку, що ряснота теорій, систем вимірів і дослідних інститутів за

умов теоретичного різногосся додає лиха безсистемному підході до суспільних явищ, руйнуючи наукові підвалини соціології. Зробилися звичними оцінки її стану як «вербальних джунглів», хаотичного нагромадження незіставних і нез'єднаних методів, процедур і рекомендацій. Понад те, різні напрями і школи американської соціології видають чимало зусиль на «міжособну війну», змагання за сфери впливу, фонди, кафедри та ін.

Через безпідставність претензій структурно-функціонального підходу на роль універсальної, всеосяжної теорії місце такої теорії лишилося вакантним. Як засвідчив, зосібна, Н. Уїллі, відтоді як підупала провідна роль гарвардсько-колумбійських функціоналістів, тобто із середини 60-х років, американська соціологія перебуває в стані «міжцарів'я». Конкуруючі теоретичні напрями опікуються лише експлуатацією своїх методологічних специфікацій і змаганням за «місце під сонцем» у науковій ієрархії. Звідси — виникнення чуття непевності й зареної депресії⁵. На думку такого щонайпослідовнішого критика академічної соціології у США, як Гоулднер, це є чільним доказом кризи дисципліни.

Подальша низка доказів ґрупується навкіл наявного розриву між теорією й практикою соціологічних досліджень. Насамперед, вважає радикальний критик, через неспроможність безнадійно застарілих догм академічної теорії досягати відповідності реаліям сучасності, або ін-академічної теорії досягати відповідності реаліям сучасності, або іншими словами, через «розрив між новою структурою чуттів і мовою старих теорій»⁶. У річці найчільнішого теоретичного підходу — структурно-функціонального — годі запропонувати задовільне розв'язання нагальних соціальних проблем, що їх усвідомлюють молоді дослідники, виробити дійову соціальну політику, яка відповідала б інтересам усіх членів суспільства, а не тільки панівного істеблішменту.

Розвиваючи відому тезу Ч. Р. Міллза про збільшення прірви між «великою теорією» й «відстороненим емпіризмом», Гоулднер вбачає шлях зцілення від цієї застарілої недуги американської соціології в цілковитому розвінчанні парсонсівського функціоналізму, в розбудові альтернативних теоретико-методологічних підходів, переважно суб'єктивно-феноменологічного стибу, в створенні теорій «середнього рівня», які б орієнтувалися вже не на принципи функціоналістського «ладу» і «стабільності», а на радикалістські гасла «свободи» й «рівності»⁷. На додачу пропонується ідея — вельми, втім, сумнівна (позаяк, мовляв, «аналіз соціальних змін дедалі більше підштовхує функціоналізм до конвергенції з марксизмом») — спробувати сполучити функціоналізм з марксизмом, скориставшись з позитивного потенціалу двох найрозвиненіших традицій західної соціології. (Тут ми нехтуємо суперечністю позиції Гоулднера.) Не позбавлена інтересу в даному разі пропозиція на Гоулднером історична схема розвитку соціології. Він вирізняє чотири періоди: позитивізм (початок XIX ст.), марксизм (середина XIX ст.), класична соціологія (початок XX ст. — до першої світової війни), структурний функціоналізм (від 30-х років). У даний же період (70-ті роки), на його думку, спостерігається зрушення до марксистських поглядів. «Нова соціологія», можна гадати, видається йому критичним переосмисленням і новим синтезом провідних теоретичних традицій західної соціології.

Найдужчою ж групою звинувачувальних аргументів радикалістського ідеолога на підтвердження кризи, можна думати, є викриття консервативного характеру чільних напрямів соціологічного теоретизування у США. Тут також маємо продовження критичної лінії «батька

⁵ Див.: Wiley N. The rise and fall of dominating in American sociology // Contemporary issues in theory and research. — Westport, 1979. — P. 71—75; The current interregnum in American sociology // Social research. — 1985. — N 1. — P. 179—207.

⁶ Gouldner A. W. The coming crisis of Western sociology. — P. 7.

⁷ Ibid. — P. 410.

⁸ Ibid. — P. 352.

³ Bernstein R. J. The restructuring of social and political theory. — New York, 1976.

⁴ Gouldner A. W. The coming crisis of Western sociology. — P. 82.

радикалізму» в американській соціології — Ч. Р. Міллз. Він свого часу заявляв про негодність соціальних дослідників служити інтересам широких верств населення, звинувачував соціологів у прислужництві «панівній еліті», в одномірному емпіризмі, відсутності творчої уяви. Справді, дослідники, які сприймали соціологію як науку, а не як ідеологічний інструмент, були в меншості. Значна частина соціологів того часу була переконана, що соціологія є наукою, яка повинна бути вільною від політичних інтересів. Однак, на жаль, ця позиція не була загальноприйнятою, і соціологія залишалася наукою, яка була вкрай чутливою до політичних змін.

Гоулднер по ширій правді описав ідеологічний характер спотвореного відображення соціального світу в офіційній американській соціології, показав консервативну однобічність підходу до суспільних явищ. Він довів на практичних прикладах, що всі соціальні проблеми розвиненого капіталізму з погляду так званої ліберальної соціології (тобто неоконсервативної) набувають вигляду проблем суто «менеджеральних», іншими словами, проблем досконалішого управління задля збереження непохитності наявної системи. Така позиція геть чисто відкидає політичні аспекти цих проблем. Нереалістичність, безпідставна самоздоволеність соціологів, які дбають лишень за те, аби догодити «можновладцям», на думку лідера соціологічного критицизму, постала увіч на тлі розгорнення боротьби за громадянські права й соціально-політичні свободи, антивоєнного руху, що обстоює радикальні політичні цілі. Ліберальна ж соціологія позитивістсько-сциєнтистського гатунку обслуговує ідеологію консерватизму, яка виражає інтереси забезпеченого «середнього класу», і не годна на справді об'єктивне висвітлення суперечливих процесів і конфліктів у суспільстві.

Часто цитується гоулднерівські закиди щодо політичних підстав зв'язку функціоналістського підходу з соціальним статус-кво: «Зрозуміло, що функціоналізм відповідає сьогоденному суспільству з усіма його дилемами, суперечностями, напруженістю, загалом з усією його аморальністю... Він орієнтований не на соціальний лад загалом, а лише на підтримання свого власного соціального ладу. Незважаючи на те, що точаться війни, на нерівність, злигодні, принизливу працю, він воліє кинути все напризволяще, а не шукати виходу»⁹.

Гюлднер доводить, що академічна соціологія виступає в ролі адвоката нинішнього статус-кво американського суспільства, спрямована на консервацію наявних соціальних відносин під фальшивими гаслами «суспільства загального добробуту». Вона не може претендувати на монополію «наукового підходу». Понад те, як усяка ідеологія, вона орієнтована на суто групові, кастові інтереси — інтереси панівного істеблішменту. Радикалістський теоретик піддає критиці таку «нову істеблішмент-соціологію», котра послуговується ліберальною риторикою відданості «простим людям» і лояльності щодо панівних кіл. Установки, за його висловом, «ліберальної мафії» у суспільних науках цілковито співзвучні соціал-реформістським програмам на кшталт «великого суспільства», панівної еліти. Єдине завдання, яке їй нелегко розв'язати, полягає в тому, «як лишитись лібералом при добрій забезпеченості грішми».

Водночас радикалістський теоретик мав намір показати, що консервативна структура академічної соціології спирається на фундаментальні методологічні принципи аналізу суспільних явищ, закладені в позитивістському, технократичному мисленні. Поміж ідей, що викривляють реальну картину суспільства, зосібна — твердження про стабільність суспільних відносин, пріоритет «соціального ладу» над соціальними змінами, біологізаторські аналогії, позаісторична «метафізика соціальної ієрархії», яка скидається на засновки платонівського ідеалізму.

Утворюється замкнене коло ідеологічної обмеженості соціологічного пізнання й соціологічної апологетики панівних ціннісно-нормативної й політичної систем, що й призводить до кризи у соціології. Вихід з цієї, за міркуваннями Гоулднера і його послідовників з кола радикальних теоретиків, потрібно шукати у створенні «нової соціології», радикалістської самокритики, звільнення від «позаціннісних» ілюзій та іде-

⁹ Ibid.—P. 281.

логічних шор, у зверненні до нових теоретичних підходів¹⁰. Треба відмовитися від «гнилісного нормативізму», ігнорування суперечностей і конфліктів у соціальних відносинах, побороти обмеженість концептуальних засобів структурно-функціонального аналізу: такі поняття, як «соціальна система», «роль», «функція», «поведінковий організм», не висчерпують відображення соціальної реальності й на додачу не беруть до уваги активну роль соціального суб'єкта та ін.

Висновок про кризу в західній соціології як закономірний наслідок її консервативної упередженості, ідеологічної ангажованості, а так само неадекватність соціологічних концепцій реальним процесам суспільного життя змусили Гоулднера переосмислити теоретико-методологічні засади соціологічного знання. Прагнення «ізсередини» проаналізувати стан соціологічної дисципліни, перевірити науковість її «базових тверджень», аби позбутись згаданих ідеологічних викривлень, ілюзій і професійних міфів, дало поштовх так званій соціології соціології. Вкупі з Гоулднером у розгорненні таких аналітичних досліджень взяла участь Р. Фрідрікс, Н. Бірнбаум, Е. Тіріакян та ін.

Звернення до соціології виявило посилення теоретичного інтересу до соціальної природи цієї наукової дисципліни, до її епістемологічних підвалин. Метою таких досліджень було: за допомогою самоаналізу й самокритики скоригувати процес соціологічного відображення дійсності, його хибні інтерпретації з причини некритичного сприйняття метафізичних та ідеологічних припущень; поклавши собі змінити уявлення про роль і місце соціолога у соціальних процесах, через перетворюючи діяльність дослідника посісти активну позицію учасника соціальних новацій; сприяти соціологові стати у авангарді суспільного прогресу. З огляду на завдання радикально оновити соціологію Голднер порушив питання: якою мірою здатна вона побороти свою консервативну обмеженість і що треба зробити для підсилення науковості дисципліни, як перебороти її кволість і занепад? Вихід він убагає, щонайперше, у розв'язанні проблеми об'єктивності соціологічного дослідження, або, як її подавала тогочасна американська література — у співвідношенні «ціннісно-свободної» й «ангажованої», ідеологічно призволеної соціології.

Ідеолог радикалізму так прямо й заявив, що соціолог не може бути простим спостерігачем, безстороннім фіксатором досліджуваних явищ, він має бути поборником певних поглядів, учасником громадського життя і його активним реформатором. Стаття Гоулднера «Соціолог як поборник» у журналі «Американський соціолог» (1968 р.)¹¹ кількаразово передруковували різні видання. У ній він виклав своє розуміння світоглядних функцій соціології, значущості ідейно-ціннісних орієнтацій дослідника. За Гоулднером, соціологія, що зародилася як засіб звільнення світу від ілюзій, сама мусить позбавитись ілюзій і міфів. Найбільшою професійною оманю він вважає тезу «свободи від ціннісних суджень».

Полемізуючи з Г. Беккером, котрий на питання «На чьому ми бо-
ці?», винесене в заголовок його праці, відповідав, що симпатії соціолога
мусять бути на боці тих досліджуваних груп, що потерпають від соці-
альної кривди й несправедливості, Гоулднер указує на очевидну супе-
речність між такими заявами і об'єктивною роллю дослідника, який
виконує певне соціальне замовлення роботодавця — панівного істебліш-
менту. У царині завдань соціального менеджеризму соціолог, навіть
бажаючи того, не може стати на позицію тих, кого у США іменують
underdog — знедолених, невдах, переможених, — позаяк вони живуть у
різних ціннісних системах. Чинячи в інтересах «установників правил»

¹⁰ Див.: *Anderson Ch.* Toward a new sociology.—Homewood, III, 1974; *A. McClung Lee.* Toward humanist sociology.—Englewood Cliffs; New York, 1972; *Radical sociology*/Eds. by D. Colfax, J. Roach.—New York, 1971.

¹¹ *Gouldner A.* Sociolog as partisan//*The American Sociologist*.—1968.—N 3.—P. 103—116.

1980 № 12 5. 273.

(*rule-makers*), не можна обстоювати водночас інтереси «порушників правил» (*rule-breakers*), якими є досліджувані представники девіантних груп. Не варто, пише Гоулднер, ідеалізувати дослідників, як це робить Беккер, котрі свідомо чи несвідомо працюють на «суспільство добробуту». Соціологові не відчужитись від власних інтересів, що збігаються, як завжди, з цілями цього суспільства, через те «ми повсякчас на своєму власному боці»¹².

Розвінчання міфу про «ціннісно-свободну» соціологію невіддільне від загальної спрямованості ідеології радикалізму до критики обмеженості ліберального реформізму, який перетворився, за словами Гоулднера, на нову «інтелектуальну мафію» у суспільних науках. Ідея часткового виправлення й поліпшення наявного соціального ладу скасовує питання про його радикальну перебудову, тому «емпіризм — це не просто соціологічна методологія, а передовсім соціальна ідеологія»¹³. До того ж ідеологія консервативного штибу, апологія конформізму. Він резонно зауважує, що соціологічні дослідження (у тім числі й нібито для захисту бюрократією та нью-йоркськими фондовласниками. Як, скажімо, програма «війни з бідністю». Тут доречно аналогія з практикою колоніальної адміністрації минулого, котра підтримувала антропологічні розвідки в поневоленіх країнах. Гасла «національних» або «державних» інтересів не мусять уводити в оману, позаяк мають на думці ті ж такі інтереси істеблішменту, який править Америкою.

Намагання перетворити соціологію на «позаціннісну» науку, усунути від ідеологічних, філософських суджень, веде далі Гоулднер, спричинює відмову від самостійного осмислення завдань дослідницької діяльності, від критичної оцінки стану речей, тобто веде до виправдання «сталих форм панування». Панівний істеблішмент двоїсто конформує соціолога: перетворює його на ідеолога, адвоката державної політики, або на соціального інженера, виконавця інструментальних дій в ім'я її інтересів¹⁴. Це й робить «нейтральних спостерігачів» поборниками «істеблішмент-соціології» — респектабельної, офіційної науки панівного класу. У цьому ідеолог радикалізму вбачає фальшованість позиції «нейтралізму» стосовно ціннісних суджень, за ліберальною оздобою якої приховується охоронна функція такої соціології.

Маємо й етичний аспект проблеми. Відмовляючись від світоглядних принципів, «позаціннісний» соціолог знімає із себе відповідальність за соціальні наслідки наукової діяльності. Така позиція неначебто дає змогу відсторонитись від системи існуючої влади, моральність якої соціолог може вважати сумнівною. А проте своїм співробітництвом з нею він лишень зміцнює її. Як висловився Беккер, «я не пропоную за-тамувати подих доти, доки розкрити проблему не буде розв'язано». Замирення ж, за Гоулднером, означає підтримку. Понад те, нейтралітет щодо оцінки, відчуженість від страждань і проблем об'єкта зумовлює стагнацію соціальних вад. Він протиставляє такій позиції підхід М. Вебера, що його він витлумачує як «метод розуміння — внутрішньої близькості до об'єкта, внутрішнього об'єднання з ним»¹⁵.

Гоулднер з цієї нагоди акцентує увагу на гуманістичній сутності й завданнях соціології. Саме гуманістичне бачення проблем рятує соціальних дослідників од соромітного конформізму. Миросердність мусить бути не зверхньою, поблажливою, а діяльно гуманістичною.

Пошук засад об'єктивності в гуманістичній спрямованості соціологічного дослідження — ідея, безперечно варта виокремлення у концептуальному підході Гоулднера. Об'єктивність у нього збігається з гуманістичним змістом і цілями соціологічного аналізу.

¹² Ibid.

¹³ Gouldner A. W. The coming crisis of Western sociology.— P. 51.

¹⁴ Ibid.— P. 498.

¹⁵ Ibid.— P. 495.

Тут пролягає вододіл між радикальною й ліберальною соціологією на Заході. Оборона гуманістичних ідеалів перед лицем «панівної еліти», аналіз механізмів панування, а не тільки девіантної поведінки, роблять соціолога «співучасником», ініціатором соціальних змін. Пафос Гоулднера в тім, що просте милосердя до знедолених і гноблених мусить доповнюватись діяльною участю у розв'язанні соціальних проблем загалом. Самокритика, сміливість і відповідальність — ось ті якості нової соціології, котра має замінити «істеблішмент — соціологію», яка впала у самовдоволення й пристосуванство. «Нейтральність», «позацінність» останньої — міф. Вона є частиною системи й слугує їй. Радикальна ж соціологія мусить спрямувати свої зусилля на службу «гуманістичному єднанню людства».

Гоулднер поривався збудити інтерес колег до того, аби збагнути себе й свою роль у суспільному процесі, окреслити соціальну місію американської соціології і сформулювати її «соціальний маніфест», тобто ввести її до широкого контексту світоглядних координат та ідеалів¹⁶. Наслідком зробленої ним спроби «соціології соціології» був не тільки аналіз стану дисципліни «зсередини», а й розгляд її місця в просторі теоретичної інфраструктури ідеологічних течій.

Висновок про кризову ситуацію у західній соціології ґрунтується кінець кінцем на двох засновках: неспроможності теоретико-методологічних установок, що виявляються в панівних принципах позитивізму, утилітаризму, технократизму, позаісторизму, неадекватності надміру спеціалізованих і абстрактних понять соціологічної мови, метафізичності й антропоморфності уявлень про суспільство; безперспективності консервативної ідеологічної спрямованості, яка боронить статус-кво, акцентує інтегративність і адаптивність соціальних систем, ігноруючи їх суперечності й конфлікти.

Варто наголосити, що природничо-наукова традиція в методології соціальних наук панує й досі. Позитивістський погляд на збирання й аналіз фактичних даних, на побудову й верифікацію теоретичних моделей ще зберігає силу в соціологічній практиці. Тож бо не підлягає сумніву актуальність критичних атак радикалістського теоретика на академічну соціологію, розвінчання її псевдооб'єктивності, аполітичності, ілюзій «ціннісного нейтралізму» і ліберального демократизму. Гоулднер протиставляє їм концепцію гуманістичного соціологічного активізму. На його думку, соціальну реальність можна адекватно описати, лише визнавши «спорідненість із тими, кого ми вивчаємо», через «внутрішню об'єднаність із суб'єктом вивчення, а не зовнішню маніпулювання ним»¹⁷. І суб'єкт дослідження, і досліджуваний об'єкт він має не тільки за взаємопов'язані, але й за взаємотвірні.

Отже, намір ідеологізувати «рефлексивної соціології». У цій концепції виразно чуються мотиви світоглядно зумовленої, «ціннісно зацікавленої» наукової дисципліни. «Рефлексивній соціології належить бути плідною» науковою дисципліною¹⁸, — наголошував він.

Головні тези своєї концепції, викладені у чільній праці, Гоулднер розвивав у іншому аналітичному дослідженні — «Про соціологію. Оновлення і критика у соціології сьогодні»¹⁹. Покладалося те саме завдання: проаналізувати методологічні засади соціологічної науки, обґрунтувати прийнятні для всіх соціологічних течій вихідні принципи досліджень.

Щонайперше підкреслюється значення критики для оновлення й очищення соціологічної теорії від ілюзій. Внаслідок буму критичних оцінок ситуації в соціології на початку 70-х років у США чимала група радикалістських соціологів утворила дещо еклектичну, проте вельми

¹⁶ Ibid.— P. 26.

¹⁷ Ibid.— P. 490—492.

¹⁸ Ibid.— P. 490.

¹⁹ Gouldner A. For sociology. Renewal and critique in sociology today.— London, 1973.

популярну течію — «критичну соціологію», зазнали руйнації підвалини академічної науки (наприклад, теза про «вільну від цінностей» соціологію). «Груповий міф», «антимініотавр» (тобто такий само неможливий, як людинозвір), за словами Гоулднера, не має логічних підстав; «до Хіросіми багато хто з фізиків також уважали себе за «суто вчених»²⁰.

Вибух критики у соціології, низка скандальних викриттів її прислужницької ролі (на кшталт проекту «Камелот») мусили, за задумом теоретичних радикалів, прислужитися оздоровленню американської соціології. Критичний перегляд, за Гоулднером, має бути поширений не лише на міф про «ціннісну свободу», але й на сциентистські принципи професіоналізації у соціальних дослідженнях. Розвиток спеціалізації становить домінуючу тенденцію в американській соціології, «всеохопний настрій», за яким приховуються пристосовницькі й апологетичні функції «істеблішмент-соціології».

Посилення професіоналізації в соціології не тільки не сприяло «чистоті» досліджень, а навпаки — шкодило об'єктивності, позаяк передбачало орієнтацію на технічні методи і ціннісну злагоду як неперушні принципи. Похідні від них «методологічні заборони» щодо ціннісних суджень, ідеологізації висновків дослідження визначають тверді нормативні рамки соціологічного аналізу. Професіоналізм, стверджує радикалістський критик, корумпує науку, як владу розкладає сила, що є в її руках. Із цього погляду догми позитивізму дедалі більше набувають рис релігійних догматів. На меті ж у новій соціології — не самозаглиблення, а рекомендації щодо політичних рішень, спертих на гуманістичні, загальнолюдські ідеали. Ангажованість соціолога не тільки не суперечить вимогам об'єктивності, а становить її умову. Безнастанна самокритичність, здатність сприймати неімпонуючу інформацію, не впадати в оману щодо причин своїх ціннісних пріоритетів, творча уява, обізнаність та інші неодмінні професіональні якості мають етичну, а не технічну (сциентистську) основу, що визначає об'єктивність соціологічних висновків.

Гоулднер водночас пропонує свої методологічні вихідні понятійні конструкції соціологічного дослідження. Це «фонові здогади» — неаналізовані, неусвідомлювані метафізичні уявлення про соціальний світ, що їх поділяють чимало людей і що правлять за базові припущення теоретичних поглядів, і «предметні здогади» — сукупність вузьких, предметних здогадів, властивих певній соціальній групі, до якої належить і сам соціолог. Рівнодійова цих здогадів є метафізичною (тобто світоглядною) напрямною соціологічного аналізу. Поборники оновлення в соціологічному мисленні (або «рефлексивного» підходу) покладають своїм завданням: проаналізувати ціннісні установки дослідників, чия свідомість містить відображення ціннісно-нормативної структури соціального життя, пояснити особливості їхньої дослідницької діяльності, реорганізувати її для усунення міфів та ілюзій, змінити соціологічну самосвідомість. Аби зменшити розрив між теорією й емпірією, треба саму теорію зробити об'єктом емпіричного дослідження. Соціологія соціології дає можливість сформулювати «предметні здогади», які будуть орієнтиром дослідницьких зусиль. Це, за Гоулднером, становить перевагу ангажованої соціології порівняно з ілюзорно «чистою» наукою.

Активізм — інший опорний пункт «рефлексивної соціології». Радикалістський ідеолог наполягає на корисності політичної активності соціолога, котрий «професійно» бере участь у соціальному житті. Прихильники нового, критичного підходу в соціології, активно втягнені в її перетворення, заперечують позитивістську «риторику консенсусу» своїх ліберальних попередників. «Базові положення» (*background assumptions*) їхнього підходу, або, як ще пише Гоулднер, структура їхніх чуттів, вбирає в себе відразу до цілей суспільства «загального

добробуту», потребу в красі й демократії, жадобу гуманістичної спільності, відкинення знеособленої бюрократії, ворожисть до дегуманізації й відчуження, властивих меркантилістському суспільству, віддання переваги ширим почуттям й творчому стилю міжособової взаємодії перед індивідуалізмом та ін.²¹

Активна позиція соціолога, за Гоулднером, виявляється водночас у трьох напрямках: у виборі проблем, відданні переваги певній проблемі й у визначенні концептуальної схеми. Відтак вона постає як неподільність зв'язку між суб'єктом і об'єктом соціологічного пізнання. Відкидаючи позитивістську установку на нейтралістську відособленість від об'єкта, американський теоретик пропонує вернутися до «розуміючої методології» М. Вебера, принципу «внутрішньої спорідненості». Іншими словами, неминучу призовленість соціолога до життя суспільства потрібно спрямувати до методології соціологічного аналізу, свідомого використання пізнавальної активності. Соціальний світ не просто фіксується в дослідницькій праці, а й створюється когнітивною призовленістю соціолога до нього.

У концепції «рефлексивної соціології» людина тлумачиться як активний діяч, котрий змінює соціальне оточення. Він не пасивний об'єкт соціалізації, — як це зображується у функціоналістських інтерпретаціях суспільства з його метафізичною ієрархією соціальних систем, — а суб'єкт соціального руху, наділений свободою вибору. Стверджується автономія людини стосовно соціальної структури, можливість її змінення.

Надто підкреслюється роль соціолога як агента соціальних новацій. Його призначення в тому, щоб долати пута форм і значень, раніше створених людьми, водночас віднаходячи нові, аби вирватися з рутини інституалізованих структур, вийти за рамки традиційних нормативних приписів і ролей. Місія соціолога — вивчення чинників, що зумовлюють дії людей, осягнення їх сутності й залучення нового знання. Така соціологічна праця по суті дорівнює політичній діяльності. А позаяк західна соціологія перебуває в кризовому стані, як уже до- рив радикалістський критик, то є нагальна потреба в її оновленні, ре- вів радикалістських організацій. «Соціологія сьогодні не потребує організації соціологічних організацій. «Соціологія сьогодні не потребує К. Маркса або І. Ньютона, вона потребує Леніна»²², — категорично за- являє Гоулднер, розуміючи під цим актуальність визначення її мето- дичних завдань, удосконалення організації дослідницької діяльності, раціоналізацію соціальної теорії. Оновлення суспільства мається на- раціоналізацію соціальної теорії. Оновлення суспільства мається на- думці розпочати зі створення соціології та її практичного використан- ня для загального добра. Соціологічний активізм виходить із радика- лістської тези про те, що конформізм щодо головних принципів здійсню- ваної соціальної політики, згода з образом соціального реальності, нав'язуванням панівною елітою, — це акт зради фундаментальних цілей соціології.

Іншими словами, наспіла перебудова соціального світу, за задумом радикалістського теоретика, мусить розпочатися з перебудови свідо- мості людей, з реорганізації соціологічних інститутів, які є важливою підмогою соціальних змін. Соціологічне просвітництво Гоулднер ви- знавав за ефективний інструмент соціального поступу. Недаремно він приділяв велику увагу поширенню соціологічних знань серед усіх, хто цікавиться суспільним життям. Зокрема, видавав задля цього журнали «Трансакція», «Суспільство», «Теорія і суспільство» під девізом: при- кладна соціологія для всіх.

Критичний підхід, гуманістичний пафос і акцент на активному, творчому почині соціологічного пізнання — такі, далєбі, найвартісніші аспекти гоулднерівської концепції «рефлексивної соціології», що без- перечно збагатили американську соціологічну теорію.

Останні праці Е. Гоулднер присвятив дослідженню проблем діалек- тики в річці так званого «пост-марксизму», взаємодієвпливові соціології

²¹ Gouldner A. W. The coming crisis of Western sociology. — P. 399.
²² Gouldner A. For sociology. — P. 80.

²⁰ Ibid. — P. 17.

й ідеології, ролі інтелектуалів і новітньої технології в соціальних процесах²³. Найзнаменнішою рисою трилогії останніх праць є ще одна спроба залучити до американської соціології ідеї європейської марксистської думки, а як точно сказати — ті її моменти, які імпонують американським традиціям витлумачення соціальних процесів. Означені праці доцільно розглядати в межах загального розвитку неомарксистської теорії на Заході, позаяк вони не містять оригінальних оцінок і висновків. Вершиною ж творчого соціологічного аналізу Гоулднера лишаються згадані його праці, які проаналізовані в цій статті. Вони вже стали дороговказами в історії соціологічної думки США.

²³ Gouldner A. W. The dialectic ideology and technology: the origins, grammar and future of ideology.— New York, 1976; Gouldner A. W. The future of intellectuals and the rise of new class: a frame of reference, theses, conjectures, arguments and an historical perspective on the role of intellectuals and intelligentsia in the international class contest of the modern era.— New York, 1979; Gouldner A. W. The two marxisms: contradictions and anomalies in the development of theory.— New York, 1980.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 Р. ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГУ:

Павленко Ю. В. РАННЕКЛАСОВЫЕ ОБЩЕСТВА (ГЕНЕЗИС И ПУТИ РАЗВИТИЯ).— 16 л.— 3 р. 30 к.— План 1989 г. № 73 (III кв).

У монографії висвітлено сучасний стан проблеми становлення ранньокласових суспільств, простежуються основні умови, закономірності й шляхи трансформації соціально-економічних і потестарно-політичних структур в добу переходу від первісних відносин до класового суспільства, дано порівняльно-історичний аналіз становлення і розвитку основних типів ранньокласових соціальних організмів. Автор торкається питання про те, як на основі пропонованих теоретичних моделей визначити за археологічними матеріалами специфіку перебігу конкретно-історичного процесу. Приділено увагу теоретичній реконструкції генезису ранньокласових соціальних організмів у лісостеповій зоні Східної Європи, переважно у Середньому Подніпров'ї, у скіфський, пізньоантичний і ранньосередньовічний час; розглянуто зовнішні і внутрішні фактори, які визначали історичну специфіку становлення Давньоруської держави.

Для істориків, археологів, етнографів і спеціалістів інших дисциплін, які вивчають питання історії докапіталістичних суспільств.

АКТУАЛЬНІ ІНТЕРВ'Ю

ЮДІН Борис Григорович — доктор філософських наук, професор, зав. сектором Інституту філософії АН СРСР, гол. ред. журналу «Человек». Спеціаліст у галузі методології, доктор журналу «Человек». Автор монографій «Методологический анализ как направление изучения науки» (М., 1986); «Этика и наука» (М., 1976, у співавт., перевидана англ. в 1989); «Введение в философию» (М., 1989, у співавт.) та ін., а також багатьох публікацій у науковій періодиці. У нашому журналі виступає вперше.

«ЧЕЛОВЕК» — ЦЕ МАЄ ПРОЛУНАТИ ГОРДО!

Борисе Григоровичу, новий журнал «Человек», який ось-ось побачить світ, — це перше в СРСР періодичне видання, присвячене проблематиці людини. Як кажуть, чи не сон це! Невже дочекалися, коли серед тисяч радянських журналів з'явиться, нарешті, один, цілком відданий публікаціям про головне багатство — людину, чий всебічний розвиток — найвища мета соціалізму!

Розумію Вашу іронію, але дозвольте зустріч не запитання: хіба те, що він, нарешті, з'явився, не свідчить все ж про якийсь прогрес у нашому ставленні до людини?

Зізнайтесь, не просто було «вибивати» журнал!

Та Ви й самі знаєте — не так давно Ваша «Думка» зазнала другого народження...

Та ну, у нас плани були скромнішими. А яким буде обличчя Вашого «Человека»!

Ми хочемо поєднати в ньому атрибути наукового і популярного, громадсько-політичного і навіть художньо-публіцистичного журналу.

Дозвольте, а що ж не ввійшло до цього переліку? Хіба що немає слова «гумористичний»...

Гадаю, і гумор буде. Словом, ми хочемо зробити загальногуманітарний журнал універсального характеру для широкого загалу читачів.

Інакше кажучи, раз проблема людини — комплексна, то й журнал має бути різнобічним, синтетичним, таким, що поєднує думку і образ, доказовість і емоційність, раціональне і емоційне...

Здається, Ви вже можете давати інтерв'ю замість мене.

Мабуть, ще ні. Я, приміром, ще не зміг уявити живе обличчя Вашого «Человека» — Ілюстрації, поліграфію...

Я допоможу Вам. Уявіть, щось схоже на «Наше наследие», «Природу», «Нейшл джіографік» одночасно. Кольорові фото, офсетний друк, нетривіальна верстка, витончене художнє оформлення. І все це — за обсягу... в 23 з половиною аркуші, кожні два місяці.

Але ж це надмірна праця! При 14 творчих і семи технічних ставках!

Ну, справа не тільки в редакційних штатах, хоча їх, звичайно ж, завжди не вистачає. Головніше — підбираються однодумці й справжні професіонали. Адже нам потрібні і наукові редактори, і журналісти, які пишуть.

Ну, справжніх професіоналів непогано було б мати і серед авторів.

Гадаю, в нашому журналі читач зустріне багато відомих імен. У найближчих номерах можна прочитати статті академіка М. Мойсєєва, Б. Раушенбаха, І. Фролова, членів-кореспондентів В. Стьопіна, В. Яніна, професорів В. Зінченка, В. Казначєєва; перші розділи нового філософського дослідження «Шлях людини» М. Мамардашвілі, сторінки нового роману Андрія Бітова. І...

Ми вже вмістили в № 9 нашого журналу рекламу «Человека». Та все ж повторіть, будь ласка, хоча б коротко, перелік головних рубрик.

ISSN 0235—7941 Філософ. і соціол. думка. 1989. № 12

Це рубрики, що охоплюють проблематику людини з різних боків: соціального, історичного, природничонаукового, медико-біологічного, психологічного. Гадаю, всіх зацікавить така, наприклад, рубрика, як «Із запасників культури», де будуть опубліковані листи М. Тимофєєва-Рєсовського, автобіографічне оповідання З. Шаховської, невідомі інтерв'ю М. Гумільова про поезію та інші матеріали. Або, скажімо, рубрика «Обличчя людське» — одна із провідних у журналі. Класичний європейський портрет, фотопортрет, авангардистський малюнок — все це теж знайде своє місце на наших сторінках.

Загалом, журнал має бути багатожанровим; крім наукових і публіцистичних статей ми маємо намір публікувати прозу і поезію. Наприклад, антологію російської ліри ХХ століття про життя і смерть.

Тоді, будь ласка, коротко, так би мовити, про концептуальні жанри — про головні ідейні напрями журналу.

Насамперед, це публікації про можливість становлення цілісної людини, гуманної, розумної. Про подолання відчуженості в усіх її виявах. Про взаємовідношення людини (супільства) з природою. Про моральнісні колізії нашої технотронної епохи.

Особливий тематичний блок — про людину творчу, яка виступає суб'єктом творчої праці. Про людину як носія культури — це ще один блок. Інтерес викличе і тематичний напрям, який я назвав би «наодинці із совістю» — роздуми про душу, про призначення людини.

Окремий тематичний блок — про людину в сучасному світі — чи можливо в принципі її повноцінне існування?

Як я розумію, новий журнал задуманий «на рівні світових стандартів» — і за тематикою

і за оформленням. А чи будуть інакомовні видання?

Гадаємо розпочати з англійської. Але поки це ще задуми. До речі, ми збираємося один раз на рік випускати ще й дайджест — короткий огляд найцікавіших матеріалів, опублікованих у нас.

Тоді питання про вимоги до рукопису. Все-таки наші читачі — це, не виключено, і Ваші майбутні автори.

Вимоги звичайні, за ГОСТом. Рукопис подається в двох примірниках; обсяг — близько 18 сторінок. Журнал — гонорарний.

Ваш видавець?

Всесоюзний центр наук про людину при Президії Академії наук. СРСР.

Який тираж плануєте зібрати?

Сподіваємося, близько ста тисяч примірників.

Передплатити ще можна?

Передплата приймається протягом року. Ціна номера — 1 крб. 60 коп. За річну передплату — 9 крб. 60 коп. Індекс журналу — 71076.

Що ж, спасибі Вам, Борисе Григоровичу, за інтерв'ю. Сподіваюсь, і у нас насправді вийде новий «Человек».

«Человек» — це має пролунати гордо, і редакція зробить усе, щоб він став цікавим і неповторним співбесідником для кожного читача.

Інтерв'ю провів і підготував
Ю. Д. ПРИЛЮК

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ

В. В. Бібіхін

БІБІХІН Володимир Веніамінович — кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР. Спеціалізується на історії філософської думки та аналізові мови філософії. Автор низки праць з історії зарубіжної філософії та культури, перекладач і коментатор західноєвропейської філософської та художньої класики.

ПЕРИПЕТІЇ ІСТОРИЗМУ

(До витлумачення історії філософії на Заході)

Сприйняття історії як цілеспрямованого руху властиве було, скидається, лише відрізкові часу приблизно з початку ХІХ до першої третини ХХ ст. — до такої думки приводить дослідження Е. Гарена про історизм¹. Останні конвульсії історизму він датує кінцем 30-х років. На середину ХХ ст. історизм, яким склався він у минулому сторіччі, було демонтовано і зараз, за Гареном, вже не існує, хоча його сліди виявляються ще повсюдно.

Точніше було б, можливо, говорити про перетворення історизму до невпізнаності. Зникла у минулім не увага до часового виміру буття, а визнання за історичними подіями накопичувального та підготовчого смислу. Поширилися настрої «кінця Європи», «кінця Ренесансу», «кінця прогресу», «кінця розвитку», «кінця історії», «постісторії». На порядку денному — пошуки «іншої» історії, що не була б скута інерцією стадіального розвитку та еволюціоністським детермінізмом. Ці пошуки пов'язуються із невідкладними завданнями політико-економічного оновлення².

Занепад (чи докорінна зміна) історизму стосується й філософської історіографії. Схему кумулятивного історико-філософського процесу витіснено у ділянку популярних викладів та шкільних курсів, ще не заторкнених методологічними термінами. Скінчилася «всезагальна віра у філософію, у незаперечну значимість філософської діяльності та у підсумкову цінність її історії... Сьогодні... ця віра, навіть у найрозпливчастішій та узагальненій формі, розпадається на наших очах і хоча промовисті паралелі можна відшукати у скептицизмі усіх віків, скепсис сьогодняшнього дня спричинюють така підозрілість і така знемога, що

¹ Garin E. Lo storicismo del Novecento: (Materiali per una definizione) // G. crit. filos. ital. — Firenze, 1983, A62(64), fasc. 1. — P. 2—57.
² Див.: огляд: «Новый ренессанс» или «конец Ренессанса»? // Глобальные проблемы и будущее человечества. М., 1987. — С. 83—141.

під підозрою, хоча, подивовується Северіно, як може бути неясно, що, оскільки вони є, оце їхнє є (буття) як таке позачасове, дане раз на завжди, і навіть якщо річ перетвориться на іншу, ані той факт, що вона була, ані продовження її існування у інших формах скасувати не можна. По зробленім західною думкою виборі на користь Платона і проти Парменіда у природі почали вбачати лише бляклу подобизну зати межної істини: «техніка доводить до крайніх наслідків сенс отого метафізичного обрїю, із якого... вона не може вийти... Метафізика у метабізічному обрїю, із якого... вона не може вийти... Метафізика у метабізічного обрїю, із якого... вона не може вийти... Метафізика у метабізічного обрїю, із якого... вона не може вийти...»¹⁶. Неопараобразі техніки перетворила все з'явне... на сцену загибелі»¹⁶. Неопараменізм, як Северіно поймає свою філософію, вчить бачити у всьому сухому одвічну, незрушну, животвірну, рятівну реальність буття.

Надзвичайна актуалізація думки минулого, безпосередньо внесеної у сучасність, стала майже звичною рисою філософської публіцистики у Заході. У менш позірних формах зняття історичних дистанцій виявляє себе і в академічній філософії. Так, стоїцизм розкривається із несподівано актуального боку як соціальна ідеологія епохи римського світового панування, світоглядно забезпечуючи упокорену громадську думку¹⁷. Дослідження про засновника християнства набуває політичного відгоміння, зосереджуючись на ролі перших християн у «збройному спротиві Риму» та на їхній протидії «гнобительським режимам»¹⁸.

Заперечення прогресу у філософії або навіть констатація її регресу примушують дослідників ще більше поціновувати думку минулого. «Вбачати якийсь прогрес від Гегеля до логічних позитивістів, котрі цураться його, маючи його за темного і безглузлого,— сміх та й годі»,— писав у 1964 р. Адорно¹⁹. Погоджуючись із ним, сучасний історик філософії може знайти чимало прикладів із самого життя: у повсякденній практиці гуманітарних відділень західних університетів інтерпретація «класичних» текстів, вивчення мов та джерелознавство й надалі посідають провідне місце. «Говорити про прогрес, що веде, наприклад, від Баха та Моцарта через Бетховена до Малера та Шенберга, вочевидь безглуздо»; так само стосується це філософії²⁰. Невдоволення вузькістю філософської історіографії стає причиною зацікавлення нею та її історією²¹.

Історико-філософська спеціалізація виникла разом із належним терміном у XVII ст. (*Horn Georg. Historiae philosophiae libri septem*, 1655). XVIII сторіччя майже цілковито емансипувалося і від середньовічної містичної інтерпретації історії, і від античної моделі «життєписів» із їхніми рідкісними звичаями й мудрою дотепністю. Історія філософії замінила повчальний жанр на дослідницький. До Канта, за часів його учнівства та філософського кшталтування загальним для багатьох на той час час філософської історіографії було раціоналістично-еклетичне впорядкування матеріалу. Кант не послабив вимогу системності, але передусім у системі побачив органічну зібраність частин довкола єдиної ідеї. Кант знизив престиж історіографії, назвавши «всього лише історичним», у сенсі — «емпіричним», послідовний виклад учень чи їхню систематизацію без виведення із породжуючої засади. Але зате він приписує високу історичність самій філософії. «Саме тому, що для Канта метафізика є єдина наука, що «приводить нас до справжніх меж», і метафізичне осягнення означає передусім невідступне перебування на межовому прузі у тому довічному інтенціональному напруженні, яке

¹⁶ Ibid.—P. 230.

¹⁷ *Shaw Brent D.* The Divine economy: Stoicism as ideology//*Latomus*.—Bruxelles, 1985.—T. 44, fasc. 1.—P. 16—54.

¹⁸ Bammel E., Moule C. F. D. *Jesus and the politics of his day* — Cambridge, 1985.

¹⁹ Цит. за: Hofstadter P. Philosophie — ein endloser Weg?//Universitas.— Stuttgart, 1985, jg. 40, N 471.— S. 869.

²⁰ Ibid.—S. 873

²¹ Див.: Библихин В. В. Ревизия философской историографии на Западе // Основные тенденции развития современной философской мысли за рубежом. — М., 1987. — С. 46—91.

тим ясніше вказує на замежність, чим суворіше утримує себе на межах,— саме з цієї причини метафізичному змістові, за Кантом, властива історичність, тобто конкретність, вагомість та проблемність, які зобов'язують щоразу знову розпочинати мислєтворну працю, поновлювати інтенціональне напруження, що в ньому справжня суть метафізичного дискурсу»²². «Апріорна» (справді філософська) історія філософії, за Кантом, можлива тому, що істину як потребу вже «дано» розумові заздалегідь як позасумнівне, очевидне незнання істини та сутнісної потреби її.

Кантівський апіоризм поставив межове завдання спілки поміж безумовним знанням та конкретним історичним зусиллям, і вся «суперечка про історію філософії» 1790—1820 рр. точилася по суті довкола чистоти її розуміння. У статті Шеллінга 1798 р. («Загальний огляд найновішої філософської літератури») пропонувався — у зв'язку із ви-явленням «перспективного осереддя філософії Лейбніца» — замисел «всеосяжної системи», що включала б на правах окремих випадків будь-які минулі і майбутні системи. Спростовуючи (а насправді уточ-нюючи) Канта, Шеллінг казав, що «засадничий синтез» зачатково зав-жди живе у глибинах людського духа (не аби-якого, але «оригінально-го»), проте через непередбачуваність породжуючої здатності лише роз-гортається «апіористично», цебто із іманентних йому першозasad, але не надається до такого ж апіорного опису: нова творчість шораз при-водить історика до задивування перед здійсненим фактом.

не надається до такого ж апіоризму, як гегелівська, — каже Гадамер²³. Чільна у історико-філософській літературі XIX ст. є праця Гегеля «Різність філософських систем Фіхте і Шеллінга» (1801) із вступним розділом під заголовком «Історична панорама філософських систем». Гегель заявляє тут, що відповідно внутрішній сутності філософії у ній немає ані попередників, ані послідовників, і цим приєднується до кантівської переваги апіорної реконструкції перед «цікавою індивідуальністю» дослідженням; а гегелівська ідея «оригінальності». Погляди Гегеля органічно розвиваються із попередніх розміркувань про історію філософії, і він поціновує свою працю як підведення підсумків. По тому у «Лекціях з історії філософії», прочитаних у Йені зимового семестру 1805—1806 рр., проступає специфічно гегелівська методологія: історикові філософії належить неупереджено зануритися в конкретний, хай ніби-то малозначущий матеріал, аби у кожному факті історії думки розгледіти необхідні моменти (шаблі) єдиного процесу його розвитку. Від першої розпливчатої не(до)визначеності до завершеного цілого. Оцей підхід увіобраз у себе і кантівський апіоризм, і ідею органічного зростання, запропоновану Шеллінгом услід за Лейбніцем.

Оцей підхід увібрав у себе і Кантіаном услід за Лейбніцем.
зростання, запропоновану Шеллінгом услід за Лейбніцем.
«Жодна інша система історії філософії не перебуває під такою
загрозою втрати сутнісного змісту, як гегелівська,— каже Гадамер²³.
По ній за першого ж переходу лишаються самі лише діалектичні кун-
штуки, тоді як у Гегеля діалектику рухає розум-любов, і суть взаємно-
зціплюваних тріад не у підведенні світової історії чи історії філософії
до абсолютного поняття, а у вправлянні розумної люблячої волі, що
невідступно (у спиранні на науку, знання, досвід) і з нескінченною
винахідливістю утверджує свою здатність поєднатися із власною істо-
рією, добровільно взяти на себе усі конкретні обставини свого земного
існування. Гегелівська рівновага поміж увагою до історичного факту
та цілісним баченням історії виявилася, за Гадамером, недосяжною
наступному, ХІХ сторіччю. Шлейєрмахер, творець герменевтичного ме-
тоду, абстрагованого від досліджуваних змістів, зробив вирішальний
крок, на шляху до відшарування історико-філософського дослідження
від реальної історії. Послідовне охоплення предмету у його цілісності,
можливо, і забезпечувало повноту осягнення його змісту, як хотілося
Шлейєрмахерові, але герменевтичний рух розуміння за першоджерела-

²² Micheli G. Kant storico della filosofia.— Padova, 1980.— P. 251.
Hegel und geschichtliche Geist//Gadamer H.-G.

III.—Tübingen, 1972.—S. 127.

Потихеньку-помаленьку поняття метафізики стало втіленням усього того, у борні з чим Хайдеггер вибудовував свою натхненну християнством проблематику сенсу буття та сутності часу. Врешті «метафізика» постала перед ним вже не як запитування про буття, а як магістраль-на, доленосне утаєння буттєвого питання, як історія забуття самого буття, яке започаткувалося у грецькій думці і простерлося через філософію Нового часу аж до цілковитої бездумності розрахунково-технічної думки³⁰.

Тут, здавалося б, не лишається й сліду колишнього оптимістичного філософського історизму із його ідеєю поступного розвитку. Але ж бо думка Хайдеггера, підкреслює Гадамер, це «абсолютний історизм»³¹, оскільки буття цілком визначуване ним із часу: буття і є час³². Понад те, Гадамер завважує у Хайдеггера, як і у Гегеля, теологічне осмислення історії, тільки тепер це — «теологія із протилежним зна-ком», де верхів'ям виявляється ранній початок, а не останній кінець. «Це телеологічна конструкція, висхідна від початку, — від витоків, вже наснаженого усією наступною долею, що мало її буття у метафізиці. Та певна «неуникність» діє і тут». «Витік» у Хайдеггера — то ранне осяння істиною буття, що майже невідворотно відсилає думку до від-кризаних ним можливостей, саме полишаючись у темряві. «Від нього не могло приховатися те, що навіть у перших мислителів-починачів грецька думка все ж стояла, так би мовити, на шляху до пізнішого розгортання метафізики та ідеалізму. Саме тут Хайдеггер бачив специ-фічну долю нашої європейської історії, долю буття, яке розкривається як «сутність» сущого і тому викликає до життя невдашлиту онто-теоло-гію»³³.

Наближене до шеллінгіанського відчуття потенційності буття та органіки його розвитку — ще одна «негегеліанська» риса Хайдеггера. Але Гадамер нагадує: «До своїх останніх днів Хайдеггер знову й знову підкреслював, що будь-які розмови про розпад гегелівської системи та гегелівського ідеалізму він вважає за зовсім недоцільні і що розпалася не гегелівська філософія, а все прийшло по ній, включаючи Ніцше... Свою тезу про подолання метафізики він (Хайдеггер. — В. Б.) ніколи не хотів виставити таким чином, ніби-то він вважає за можливе для себе або, менше того, планує якийсь вихід за межі гегелівської метафі-зики. Як відомо, він говорить про крок назад, завдяки якому для думки розкривався б простір «алетейі», буттєвого «просвітку»³⁴.

Оскільки хайдеггерівське «подолання» метафізики — це її «вине-сення», а не перегравання, у діалозі із метафізикою Хайдеггер продов-жує розмовляти її мовою. «Він і взагалі говорив би лише її мовою, якби усередині самої історії метафізики, на її вищій і завершальній кривій у особі друга Гегеля, поета Фрідріха Гельдерліна не знайшов нового співбесідника, котрий доклав до його мови новий, наполовину поетичний словесний маєток. Співзвуччя поміж міфопоезією Гельдер-ліна та хайдеггерівським «назад до витоків» воістину різоче і складає врешті одну-єдину неамбівалентну ноту усередині всього діалогу, що його веде із минулим хайдеггерівська думка. Усі інші важливі йому філософські співбесідники, Геракліт та Парменід, Арістотель, Гегель та Ніцше позначені ним характерною двозначністю: вони почасти го-ворять за нього самого, почасти — відштовхують його, оскільки всі док-лали внеску до історії західного забуття самого буття... Із усіх мислет-

³⁰ Ibid. — P. 426.

³¹ Gadamer H.-G. Wahrheit und Methode. — S. 243.

³² Р. Порті вбачає «предикальний історизм Хайдеггера у іншому: «вся сила хай-деггерівської думки полягає у його описові історії філософії» (Rorty R. Overcoming the tradition: Heidegger and Dewey//Rev. Metaphys. 1976. Vol. 30. — P. 293, 303). Отто Пеггелер, навпаки, не радить приписувати Хайдеггеру взагалі який би то не був історизм з огляду на близькість мислителя до феноменологічної школи з її антиіс-торизмом. Див.: Pöggeler O. Heidegger und die hermeneutische Philosophie. — Freiburg: München, 1983.

³³ Gadamer H.-G. Heidegger und die Geschichte der Philosophie. — S. 427—428.

³⁴ Ibid. — S. 431.

ворних традицій шлях метафізичної думки — воістину єдиний, що уо-рував хоч-якийсь помітний слід у надрах мови взагалі та близьких нам мов — грецької, латинської та сучасних. Не було б такого сліду, то для хайдеггерівського прагнення зазирнути за засади метафізичного мис-летворного шляху теж не знайшлося б слів»³⁵.

Хайдеггерівське буття із його «насланням» (Geschick, в англ. пе-рекл. miffence) до цього часу однак не тільки не прийняте, але навіть не усвідомлене західною філософією загалом, якщо судити із переваж-ної карикатурності його описів та уподібнень йому (як, приміром, у Северіно; див. вище). Гадамера мають за учня Хайдеггера. Однак і для нього лишається незрозумілим брак ентузіазму у зрілого Хайдегге-ра щодо великих філософів минулого. Вони, за Гадамером, і без їхньо-го «подолання», навіть без радикального переосмислення, продовжують «працювати» і нести тягар духовного проводирства людством. На їхню «деструкцію», з позиції Гадамера, немає потреби.

Гадамер присвячує свою головну працю роздобренню відкритого Хайдеггером буттєвого аспекту герменевтичної проблеми³⁶. Головне у Хайдеггера, за Гадамером, — увага до того осяння, до того «ось», що розмикаючи суцільне зчеплення сущого, дозволяє раптово узріти його як таке. У подібному баченні той, хто бачить, майже неуникно захоп-люється побаченим. Саме осяння стає призначенням на «за-бування», губиться межі відкритого багатства. І на відміну побаченому здається за ніщо. Заслугу Хайдеггера Гадамер вбачає у тому, що мислитель з нечуваною наполегливістю знов і знов повертався від відкритого осяня сущого до невловності осяння, до «ось» як чистого вказування, яке відсилає до речей, але саме річчю не є.

«Розуміння» (у Хайдеггера. — В. Б.), — пише Гадамер, — є не ідеал відсторонення людського життєвого досвіду у старечому віковій духа, як у Дільтея, так само як і не вищий методологічний ідеал філософії, на протигагу найбністі життєвого потоку, як у Гуссерля, а, навпаки, засаднича форма самоздійснення ось-буття, оскільки це останнє є бут-тя-у-світі. Поперед будь-якої диференціації розуміння на різні напрями прагматичної чи теоретичної зацікавленості воно є спосіб бути, власти-вий ось-буттю, оскільки це останнє є схильність до буття та буттєва «можливість». На тлі подібного екзистенціального аналізу буття із усіма його далекосяжними і ще не оціненими наслідками для усезагальної метафізики, уся герменевтична проблематика наук про дух починає несподівано виглядати інакше»³⁷. Вона стає онтологією. Справді, хай-деггерівське розуміння — сутність ось-буття, а воно є місце, де знахо-дить себе будь-яке буття.

«Знову розбудивши питання про буття і отже звівшись над усією попередньою метафізикою, — а не лише над її загостренням у картезі-анстві новоевропейської науки та трансцендентальної філософії, — Хай-деггер здобув принципово новий підхід до апіорій історизму. Розумін-ня є вже не методологічне поняття, як у Дройзена. Розуміння не є та-ка, як у дільтейівській спробі герменевтичного обґрунтування наук про дух, операція рефлексії, зустрічна рухові життя до ідеальності, а тому лише вторинна порівняно із ним. Розуміння є висхідна буттєва риса самого людського життя. Якщо Георг Міш, інтерпретуючи Дільтея, назвав фундаментальною структурою людського життя «кличну до неї самої вільну далечінь», у просторі якої розгортається будь-яке розу-міння»³⁸, то хайдеггерівське радикальне осмислення слугу-вало завданню з'ясування цієї структури ось-буття на шляхах його тран-

³⁵ Ibid. — S. 432—433.

³⁶ Gadamer H.-G. Wahrheit und Methode. — S. 245.

³⁷ Ibid.

³⁸ Misch G. Einleitung//Dilthey W. Gesammelte Schriften. Bd. 5. Дільтей, схоже, попереджує хайдеггерівське, коли говорить: «знання дано безпосередньо» (das Wissen ist da) «воно без усвідомлення супроводжує переживання» (Dilthey W. Gesammelte Schriften. — Bd. 7. — S. 18). Витлумачення буття як розуміння-можливості можна простежити у німецькій філософії через Шеллінга і Лейбніца до Миколи Кузанського.

У нотатках Ясперса про Хайдеггера позначилося роздратування ентузіаста філософії щодо руйнівника сторіччями вибудовуваної ієрархії філософських величин. Хайдеггер «претендує на щось цілковито нове, гностично вбачає у бутті якийсь історичний процес, — писав Ясперс, — а я живу із засвоєння *philosophia perennis* («одвічної філософії»), жодної цінності не складаючи новацим, крокам і стрибкам... Хайдеггер захоплений більше мрійництвом — я ж живу змістовністю традиції»⁴⁸. Природно, що симпатії істориків філософії академічного гарту мусять належати Ясперсові із його вигостреним супроти Хайдеггера мотто: «Філософія не мусить йти у відставку. Особливо ж сьогодні»⁴⁹. На жаль, філософія самого Ясперса, порівняно із хайдеггерівською, виявилася не такою життєздатною. Те, що вона покидає кін, помічають і її симпатичні⁵⁰. Вже зараз, власне, вона стала фактом історії філософії ХХ сторіччя.

Побожність перед традицією, така як у Гадамера і Ясперса, — бездоганна позиція, адекватна кількості та якості європейської філософської спадщини. Різко дисонують повазі, що її відчуває кожен, кому пощастило вчитатися і вдуматися у цю спадщину, слова про те, що вся філософія Заходу є лише історія забування буття. Але ці слова, які за іншого часу можна було б не брати до уваги як недоладність або дивацтво, звучать усе гучніше і з нелюдською переконливістю, що йде немов від самого стану речей у сучасній технічній цивілізації, який наступає на людину і ось-ось витіснить її у небуття.

Мудрий історизм Гадамера та Ясперса мимоволі видається за позаісторичний поруч одвертого безісторизму Е. Левінаса, який кличе прокинутися з філософського сну. Левінасові історія — конструкт західного імперіалістичного раціоналізму, який вимірює час прогресом власних зусиль до вкладавання Природи у свою схему. Левінас не заперечує величчю наміру греко-римського Заходу «виключити інакшість природи», «включити Інше природи у задум, проект-ідею Тотожного». Але цей проект придавив собою свого творця, людина перетворилася на вузол нею ж виплетених і наставлених тенет. Декартівське «я мислю», коліска новоевропейського гегемоністичного суб'єкта, було від початку абстрактною брехнею, адже ніколи не мислить чиста думка, а завжди тільки конкретна людина. «Рука передує свідомості». Є лише одне справжнє пройшло, воно ж прийде, — «первинне буття» людського тіла, яке у своїй «немудротній мудрості» первісно втілює спільку протилежних засад, природного та духовного, запоруку прийдешньої культури як «такої згоди поміж Тотожним та Іншим, яка обійдеться без редукції Іншого до Тотожного»⁵¹.

Ідея «тоталітарного іманентизму» західної культури у Левінаса повторює хайдеггерівську думку про західне забуття самого буття у всіх деталях, окрім однієї. Крок у «давнє майбутнє», у вселюдську культуру «тіла» як «божественної зрощеності духа та матерії» за суттю думки Левінаса, може поминути будь-яку історію філософії. У Хайдеггера, навпаки, істину Буття найповніше і найвикінченніше забуто саме у західноєвропейській метафізиці, а отже, до неї можна так само повернутися, лише «долаючи» метафізику — і ніяк інакше.

Незамінність хайдеггерівської історії філософії несподівано виявилася визнаною у протилежному Хайдеггерові та Гадамерові таборі сциєнтистської думки. Спокійно погоджуючись із тим, що історико-філософські інтерпретації Хайдеггера суть лже-тлумачення, північноамериканський автор Б. Магнус запрошує, все ж, помітити разом із ним, що «констатація цього факту чомусь виявляється гнітюче нецікавою і

⁴⁸ Jaspers K. Notizen zu Martin Heidegger. — München; Zürich, 1978. — S. 72.

⁴⁹ Цит за: Wisser R. Aneignung und Unterscheidung. — S. 498.

⁵⁰ Те, що він покидає кін, помічають і її симпатичні. Див: Lotz I. B. Existenz und Ek-sistenz: Zur Gegenwartsbedeutung des Gesprächs zwischen K. Jaspers und M. Heidegger/Theol. und Philos., 1984, jg. 59, H. 1. — S. 83.

⁵¹ Levinas E. Determination philosophique de l'idée de culture//Philosophy and Culture. — Montreal, 1986.

нездатною пояснити впливовість мислителя»⁵². Дискредитувати Хайдеггера як історика філософії легко, але це означало б недозволено спростити собі завдання. За коректнішого аналізу довелося б передусім врахувати, що Хайдеггер взагалі ставить не доксографічні, а «ініціативні» завдання (введення у думку). Він, однак, розуміє те, що належало б збагнути усім: що «відношення, що є поміж думкою великого філософа, з одного боку, та викладом його філософії, з іншого, дуже скидається на відношення, що є поміж геніальним романом та переказом його сюжету: із нього ми дізнаємося про все і про ніщо»⁵³. Хайдеггер говорить про нестримне тяжіння метафізичної думки, починаючи з Платона, від вслуховування у істину буття до раціоналістичних викладок про світ як сукупність сущого. Критики зразу ж піймали Хайдеггера на гарячому; П. Фрідлендер майже вміть по виході у світ «Вчення Платона про істину»⁵⁴ довів за текстами, що Платон не перший перетлумачив «алетейю» щодо істинності висловлювання і що у Гомера *ἀληθεύειν* (казати істину) часто вживається із дієсловами потвердження⁵⁵. Хайдеггер легко визнав слушність опонента. «Якщо хайдеггерівське прочитання своїх попередників майже завжди урадливе — запитує Б. Магнус, — то чому у його метаісторії вбачають джерело плідних здогадок та дискусій, а не хибність та пряме спотворення?.. Надто багато високопрофесійних істориків філософії, однаково супротивників та прихильників, знаходили у хайдеггерівських перетлумаченнях корисні стимули, аби можна було й надалі говорити, що його впливовість — результат філософського невігластва читацької публіки»⁵⁶.

Б. Магнус наближує хайдеггерівське «непорозуміння» до відомого літературознавству феномену «творчого перетлумачення», на яке відносяться знані поети, коли до невпізнаності переосмислюють чуже слово. «Однорічне сприйняття знаним філософом своїх попередників є завжди творче перетлумачення... Вимушене Хайдеггерові визнання, що він неправильно прочитав, приміром, Платона, не дуже применшить цінність його інтерпретацій. Не применшить воно і їхньої впливовості. У перестрілках поміж коректними прочитаннями та творчими перетлумаченнями не трапляється попадань: самі лише невлучання»⁵⁷.

А поза тим, що таке «коректне» прочитання історії філософії? Говорити про нього, за Б. Магнусом, мало б сенс, якби хтось достоту знав, що воно таке історія філософії. «Парадигма філософської історії, як змістового цілого, як більш-менш стійкого набору проблем... ошукується... Краще зовсім відмовитися від моделі філософії, які нам тільки належать із певного набору позачасових питань, які нам тільки належать жити вирішувати або вирішити назавжди»⁵⁸. Ніхто ніколи не окреслив предмету філософії, її предмет та метод. «Догма, що принципово розрізняє філософський та історіографічний підхід до історії філософії, сама є продуктом мовчазного припущення, ніби філософія є праця над сталим переліком проблем усередині перманентно нейтральної матриці... Відмовитися від цієї догми важливо, щоб зрозуміти, чому мета історичне прочитання історії філософії у Хайдеггера не затоплюється ані спростуванням його (ре)конструкцій, ані його власним зізнанням, що предмет його «занять» — узагалі не філософія»⁵⁹.

⁵² Magnus B. Heidegger's metahistory of philosophy revisited//Monist. 1981, Vol. 64, N 4. — P. 445 (Далі: Heidegger's metahistory...)

⁵³ Ibid. — P. 446.

⁵⁴ Хайдеггер М. Учение Платона об истине / Пер. В. В. Библихина // Работы М. Хайдеггера по культурологии и теории идеологии. — М., 1981. — С. 175—204. — То же / Пер. В. В. Васильевой // Историко-философский ежегодник 1986. — М., 1986. — С. 255—275.

⁵⁵ Friedländer P. Platon: Seinswahrheit und Wirklichkeit 2. Aufl. — Berlin, 1954.

⁵⁶ Magnus B. Heidegger's metahistory... — P. 453.

⁵⁷ Ibid. — P. 455.

⁵⁸ Ibid. — P. 456.

⁵⁹ Ibid. — P. 461.

Із дихотомії «коректне історико-філософське прочитання» — «творче філософське перетлумачення» та «нормальний дискурс» — «аномальний дискурс» Б. Магнус надає перевагу другій, взятій із соціології науки Т. Куна. Оце останнє розрізнення позбавляє підґрунтя філософів, які сподіваються, що явища, виведені ними за межі «нормальної філософії», залишаться там назавжди. Можливо геніальна поява такої новини, що примусить відмовитися від спокусливої та заспокійливої певності, ніби будь-яка нова проблематика — це освітлена новим світлом стара.

Але, з іншого боку, мати хайдеггерівський «аномальний дискурс» за претендента на законодавцю завтрішньої норми Б. Магнус теж вважає за неможливе. Механізм Т. Куна спрацьовує тут лише наполовину. «Є непододатно сильні причини гадати, що хайдеггерівському винуватцю дискурсові дуже далеко до перспективи стати новою революційною парадигмою. Його власна байдужість до самого питання про те, чи є він у якому б то не було сенсі «філософом», перешкоджає інституціоналізації його аномального дискурсу... Хайдеггерівське «початкове» філософствування не більше обіцяє стати новою парадигмою (у тім сенсі, що його надає цьому поняттю Т. Кун), аніж ніцшевські інтуїції — професійною методологією...»

Підхід Хайдеггера до історії філософії вигострює кожен хід думки до карикатурності і таким чином допомагає нам розпізнати у академічному образі філософії теж певну карикатуру, фікцію, що є підґрунтя наших «коректних витлумачень» і що дає їм життя, але це відкриття не мусить підштовхувати своєречово і нас до «аномального» прочитання історії філософії, до її, так би мовити, «хайдеггерізації»... Спробуймо краще прочитувати історію філософії вдумливо — з чого нас постійно збиває укорінене розрізнення поміж філософською та історичною інтерпретаціями⁶⁰.

Отже, із хайдеггерівської «деструкції» метафізики, за Магнусом, руйнівні наслідки витікають лише для методології філософської історіографії, — а саме деструкція (цього разу вже у прямому розумінні) будь-якої філософської історіографії, непричетної до філософії.

Відзначену Б. Магнусом очищувальну дію хайдеггерівської думки визнано багатьма. Типовий є правдивий анекдот, що ним закінчується одна журнальна стаття, яка містить чергові порахунки із скандальним зображенням історії філософії у Хайдеггера. Його колишній учень згадує: «Відповідаючи на мої постійні прохання викласти ту чи іншу плутану термінологію його праць простішою німецькою, він здебільшого нерухомир, цілком поглинений запропонованим. Я сидів поруч нього при його столі, час від часу нотуючи його роз'яснення. Жодного разу не вдавалося мені передбачити, що зронять його вуста по таких хвилинах зосередженості; мої можливі інтерпретації часто виявлялися хибними. Він сам частенько із гіркотою відзначав, що варто було б викласти все інакше. Якось я раптово вигукнув, сам майже не розуміючи, що кажу «У Вашій філософії, пане Хайдеггер, я завше почувуюся жалюгідним новачком!» У відповідь я раптом почув від нього: «Оте ж щоранку відчуваю і я»⁶¹. Ностальгія за старим вчителем, що про неї признається оповідач цієї історії, зливається тут із ностальгією за вранішньою свіжістю думки.

Неуникно, певне, аби історизм набував у своїй історії різних обрисів; та схоже, що його необхідна суть, втративши яку, він — посеред багатства традицій — ризикує опинитися поза історією, — це передусім приналежність небувалій хвилині теперішнього, допоки її не прибрали до рук безчасові образи.

⁶⁰ Ibid. — P. 463.

⁶¹ Glenn Gray J. Heidegger on remembering and remembering Heidegger // *Man and World*. 1977. Vol. 10, N 1. — P. 75–76. Цит за: Krell D. F. Results // *Monist*. 1981. Vol. 64, N 4. — P. 477.

ВІД РЕДАКЦІЇ. Ми одержуємо чимало рукописів від читачів, які не є професійними філософами, часто-густо від тих, хто працює поза сферою науки. Нерідко це — листи, звернення, роздуми на світоглядні теми. Звичайно вони не витримують конкуренції з рукописами, підготовленими професіоналами, за рівнем аналітичності, ерудиції, аргументованості. Але бувають і такі, які цілком здатні потіснити професійні праці, бо перевершують їх за новизною, глибиною, оригінальністю.

Один із таких рукописів належить перу В. М. КОНДРАТЬЄВА... Мабуть, це найкращий з усіх рукописів, що надійшли до редакції в поточному році від, так би мовити, філософів-аматорів. Пропонуємо його увазі читачів.

В. М. Кондратьєв

КОНДРАТЬЄВ Віктор Миколайович — цікавиться проблемами історії релігій, мовознавства, психології. Досліджує історико-філософські питання традиційних культур Сходу і Заходу. На перших Лосєвських читаннях у Москві (1989) виступив з доповіддю «Неоплатонізм і патристика». Нині готується до вступу на філософський факультет Київського університету.

ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ: МИСЛЕННЯ І СУДЖЕННЯ

Мудрість — неказанна,
казане — не мудрість.

Лао-цзи

Філософія як сувора наука —
це сон, що відснівся.

Едмунд Гуссерль

Як відомо, філософія — це універсальна наука про світ. Але поворот до науковості підрубав власні корені філософії, внаслідок чого вона стала «перевертнем», який прибирає вигляду тієї або іншої науки; а їх — логіон. Філософія ж поступово втрачає дар слова, бо у поточний момент свого розвитку вона зазнає своєрідного терору з боку мови науки. Філософ нині не може і ніби не вправі філософствувати самостійно, не озираючись на так звані точні науки, а тому філософія вже не тільки «перевертень», але і служниця наук: нібито наука і філософія повинні говорити про одне і те саме одне і те ж; нібито

філософ не може мати не лише свій, незалежний від науки, предмет опису, але і свою, властиву тільки йому, мову опису¹: нібито

1 Майже всі, хто коли-небудь намагався читати праці, наприклад, Мартіна Хайдеггера, скаржаться на витончену неясність і ваговиту двозначність його висловів. Але хіба могли інакше стояти справи у мислителя, що ризикнув на свій страх повернути думці — Думку, буттю — Буття, людині — Людину, філософії — Філософію, а останній — її власну незалежну від будь-яких наук та «ізмів» мову.

науковий досвід — фундамент наук, що їх іменують фундаментальними, не виявився лише «кемприським міфом»², мета якого полягала у тому, аби призначити своїх adeptів бачити світ з певної точки зору, після чого усі явища, що дивовижно перетворюються на «факти», які підтверджують визнані погляди? Чи продов-

Перелік таких питань може бути продовжений до нескінченності, та суть їх можна сформулювати коротко: філософія вмирає не тоді, коли є вираженням глибинних переживань філософа (що чомусь зневажливо йменувалося «психологізмом»), а тоді, коли вона не тільки і не стільки апелює до науки, скільки сама намагається стати наукою. Бо думка мислителя, яка у найглибшій своїй основі становить «несказання у сказаному»³, будучи загнаною у сітку категорій,— а саме у цьому часто вбачають суть філософії,— задихається і вмирає, залишивши на своєму місці безживий кістяк, категоріальний каркас. Історія ж філософії із школи думки поступово перетворюється на своєрідну «Вавилонську бібліотеку», де зібрано і систематизовано за рубриками всіляких «ізмів» оці самі каркаси-саркофаги. Треба, отже, з'ясувати, як саме склався такий стан справ.

І одразу ж виникає питання: а що, власне, означає — з'ясувати, вияснити щось? Ви-ясно-вати означає: освітлювати, робити ясним те, що «у морощі лежить». Отже, треба вияс-нити, що саме може вияснити будь-що. Від-повідь, здавалося б, напрашується сама, бо єдиним світлом, здатним освітити і просвітити темряву і «морок неосвічених», є — розум, а те, «що у морощі лежить», звичайно ж, лежить у морощі нерозумності. І ця відповідь здава-тиметься сама собою зрозумілою, доки не мине засліплення розумом, і не стане зро-зуміло, що розум сам є проблемою, і що світліть він, мабуть, відбитим світлом. Так чим же можна освітити розум, який сам, як нас запевняють від часів Просвітництва, є про-світником? Може — світлом істини? Але ж істину, як ведеться, шукають саме за допо-могою розуму.

І тут же постає дальше питання: а що ж, власне, шукають, коли шукають — істину? Адже не шукають, справді ж, те, чого не знають, і якщо вже провадять пошук, то такі достеменно знають, що саме слід шукати, інакше коли знайдуть, то яким чином дізнаються, що знайдене і є шукане? Ми стикаємося з парадоксальною ситуацією, коли намагаються шукати світла за допомогою світла ж, а тому, природно, і не знаходять. Саме через те виникають і такі «глибокодумні» дефініції: істини не досягають, до неї лише нескінченно (!) наближаються. Акцент, отже, ставиться на русі до істини, а рух і собі можливий у будь-якому напрямку, в тому числі і від істини, а проте це буде саме рух, і рух саме відносно істини. Отож те, що вважали істинною, насправді виявляється лише обгрунтуванням руху, аводночас і —

того, що рухається, бо єдність співвідношення розуму та істини була розірвана, внаслідок чого саму істину було винесено за дужки. У підсумку виникла така ситуація, за якою з одного боку залишилося чисте відношення без усіляких «спів-», а з іншого боку залишився розум, який посів місце істини. Інакше кажучи, пошук істини став для шукачів самоутвердженням і, як наслідок, піднесенням розуму, який шукає істини, до рангу самої істини. Таке самообожнення розуму, отже, починається, здалося б, з благородного пошуку істини.

Адже і справді, шукати істину,— це зовсім не те саме, що шукати, наприклад, загубленого годинника, бо у першому випадку треба ще обґрунтувати, що вважати істиною, яку слід шукати, а у другому і без усяляких обґрунтувань відомо, чого саме шукають. І тим не менш, шукаючи істину, чинять так само, як коли шукають годинника—це і показує, що істину зводять до рівня наявної предметності, забуваючи про те, що шукати її неможливо, бо пошук істини є типовою помилкою, оскільки шукають те, чого ніколи немає серед шуканого. Отже, можна лише **виходити з істини**. Але оскільки вихід-з-істини здатний спричинити відпадиння (падіння-від) істини, то, отже, треба в істині **перебувати**. Перебування-в-істині для розуму можливе за повернення розуму до свідомості, яка і собі полягає у визнанні того факту, що свідомість існує поза і незалежно від розуму, і що сам розум — лише вияв (як може бути виявлений творець у творінні) свідомості. Розум, отже, не автономний стосовно свідомості, але навпаки — гадана автономія є ніщо інше як за-блудження (тобто блукання «за-» і «поза-» свідомістю),— його, можна сказати, гріхопадіння. Тому треба в'яснити (в описаному вище розумінні цього слова, тобто не довести, а показати) ті причини, які спонукають нас саме так підходити до проблеми розуму, що і собі зможе пролити деяке світло на той стан речей, про який і мовилося на самому початку нашого етюдю, а для цього слід розпочати з філософствування, яке і правитиме нам за спосіб просування до цієї мети.

Філософствування є досвід думки. Досвід думки полягає у переживанні думки. Переживання думки і собі виробляє навик мислити. Думку тому треба спочатку засвоїти, а потім уже сформулювати. Те, що формулює думку, є судження. Те, що засвоює думку, є мислення. Мислення, отже, є якийсь орган сприйняття, до того ж орган не менш реальний, ніж органи чуттєвого сприйняття. Понад те,— саме чуттєве сприйняття походить з можливості мисленого сприйняття, і будь-який акт чуттєвого сприйняття цим має у собі акт мислення⁴. А те, органом чого є мислення, і є свідомість.

Дуже часто так звана «думка» є ніщо інше як автоматична реакція мислительної

⁴ Чудовою ілюстрацією до цього положення є дитячі малюнки, коли діти зображають невидимий для безпосереднього спостереження бік зображуваного: на профілі — обидва ока, у вершника — обидві ноги, тощо. Діти, отож, зображають те, що бачать, а бачать вони те, що думають, нібито бачать.

звички⁵ на заданий матеріал, і це відбувається тому, що мислення, як правило, плується із судженням, а це і собі відбувається таюти із судженням, які становлять інструментарій не мислення, а судження,— привласнивши собі думку, ототожнивши її з собою, аналізуючи чого людина не мислить думками, а сподок цього людини ж повинні результати оперувати поняттями. Поняття ж повинні результувати думку, а не передувати їй, бо зрозуміти думку,— це зовсім не значить узяти її до поняттям. Поняття само має бути взятим до поняттям. Поняття саме мають бути осмисленою, тобто саме поняття має бути осмисленою. Тому, насамперед, спробуємо розрізнити:

а) мислення як с-прийняття думок; б) судження, як формулювання думок; в) твердження, як формулювання судження⁶. Це знадобиться нам для того, щоб, так би мовити, говорючи про думки, ми не плутали б їх із твердженнями і судженнями, які, вкорінившись у мислення, лише дублюють реальність на мовному плані, лише дублюють реальність на мовному (знаковому) рівні, утворюючи в такий спосіб метареальність, що визначається як культура метареальності.

Отже, треба розрізнити реальність першого і другого плану, щоб, як кажуть майстри дзену,— не плутати палець з місяцем, на який цей палець показує. А для цього слід з'ясувати, що таке судження.

Думка є **смісл** (ідея) мислимого⁷. Отже, свідомість, тобто — ідеями. Ідея ж, у буквально-смыслами, об'єктом якої є мислення, мислить, гось, і, далі, лише виходячи із свідомості, можна говорити про бачення. Так, ми дивимося на одне (скажімо, розмальоване полотно), а бачимо — інше (картину), подібно тому, як слухаємо одне (звукополучення), а чуємо — інше (музику, наприклад). Понад те, щоб бачити полотно, ми вже повинні мати поняття саме цього полотна, а також поняття полотна розмальованого у його відмінності від чистого полотна, тощо. Інакше кажучи, ми бачимо предмет — через його поняття, а поняття — через предмет, тобто предмета як такого ми, власне, й не бачимо зовсім⁸.

Отож, щоб бачити що-небудь, ми повинні мати поняття видимого, а щоб мати поняття, ми повинні бачити. Поняття ж дані нам

⁵ Чому протиставляються: у християнській аскетичній — «твердження розуму»; у буддизмі — «правильне зосередження»; у даосизмі — «недумання» (як активне нероблення думки).

⁶ Порівн.: Фреге Г. Мисль: логическое исследование // Философия, логика, язык. — М., 1987.

7 Вираженням єдності мислимого смислу та осмисленої думки може стати неологізм «смисль» (мисль+смисл):

«смысл» (мисль+смысл).
 8 Тобто предмет — це і є поняття, а поняття — це і є предмет (порівн. примітку 17). Предмет, отже, не є своєрідною «річчю-у-собі», поняття якої виникло як спроба вирізнити свідомість (яка береться як синонім «розуму») із сушого для того, щоб надати йому автономію, внаслідок чого з'явилася можливість горити про об'єктивну реальність, яка існує поза і незалежно від людини. У цьому і полягає помилка: обмежувати свідомість — людською. Свідомість і світ дані нам — це геніально продемонстрував Гуссерль — одночасно.

у мові⁹, а тому у повсякденному житті ми маємо справу не з Реальністю, а з так званою «мовною картиною світу»¹⁰, з усіма можливими наслідками.

Думка, далі, сама собою не буває ані хібною, ані істинною. Вона загалом або буває, або не буває. Але думка не просто буває, а буває так, що завжди є¹¹, і є так, що завжди є думкою чого¹². Перевірити ж, наскільки думка адекватна мислимому, можливо лише на наявності судження. Отже, судження є те, що мислиме робить пред-метом (ob-jectum) думки, і на цьому рівні можна вже говорити про те, чи є думка, пред'-явлена судженню як

⁹ З цього ми зможемо зрозуміти, наприклад, як проголошений Едмундом Гуссерлем заклик: «Назад, до самих речей!» — трансформувався у філософствування його учня Хайдеггера у заклик, щоправда, не поданий ним саме у такому формулюванні: «Назад — до самої Мови!» (див. оригінальну працю

Г. Д. Гачева: Европейские образы пространства и времени // Культура, человек и картина мира. — М., 1987.

Порівн. із «потоким вражень» у буддизмі, а також з оригінальною концепцією В. В. Налімова про «континуальність» мислення (Див.: *Налімов В. В.* Вероятностная модель языка. — М., 1974). Щоправда, у даному випадку виділяється сумнівним тверде протиставлення автором дискретної мови суджень і безперервного потоку мислення на тій підставі, що останній — позалогічний. Але ж мислення, навіть у вигляді «потоків», — оскільки воно існує, остільки і має певну структуру (якщо потік, то потік — «чого» і «у чому?»), і навіть, якщо така структура, так би мовити, «плинна», однак це все-таки саме структура, виявлена у цій «плинності», яка має, тому, своєрідну логіку (алогічності), граматику (невиразимості), гіку (алогічності), ритмику (невиразимості), ритми (тиші) тощо. А тому, скажімо, медитація або ісихія, до яких апелює автор, є не занурення у потік мислення і образів, а пауза між мисленням і судженням, тобто, у термінах Налімова — континуальним і дискретним мисленням. Причина такого нерозуміння полягає скоріш за все у нерозробленості автором проблеми свідомості, бо він розшарував феномен мислення лише до рівня другого плану, залишивши за межами свого дослідження — свідомість, а отже, і того, хто занурюється у потік мислеобразів. Тому пропонувався етюд можна розглядати як своєрідне доповнення до тих питань, які поставив Налімов.

розглядати як своєрідне питання, які поставив Налімов.
12 Основна теза Гуссерля про те, що думка може бути лише думкою чого, сам Гуссерль не поширює на «кентаврів» (див., наприклад, *Д. Фоллесааль*. Философские основания математики.— М., 1988) бо, на його погляд, акт мислення, спрямований на кентавра, має лише «сному» (=думку) кентавра, але не має «об'єкта», тобто — реального кентавра. На це слід зауважити, що часом виявляється дуже дивний і загадковий феномен — коли нерелевентна причина веде до цілком реальних наслідків (скажімо, коли людина помирає, злякавшись («уявного» кентавра). Тому, наприклад, з погляду християнської аскетички, будь-який уявний об'єкт (цей процес зветься «прираженіям» — цілком реальний і є тією реальністю, проти якої ведуть «невидиму брань».

об'єкт, хибною або істинною, а такою вона була б лише на рівні визначень.

Але що означає — визначити що-небудь? Це значить обмежити, поставити межі¹³. Без визначень неможливе судження, оскільки судження — «взагалі» — не буває, а буває ки суджень про щось і за допомогою чогось. Судження про щось і за допомогою чогось. Те, про що і за допомогою чого можливе судження, — є визначення (поняття, образ¹⁴, термін, тощо). Як судження неможливе без визначень, так без суджень неможлива людина соціальна, бо як тіло обмежує людину ззовні, так судження обмежує людину всередині¹⁵ — інакше вона випала б з «культури» у нескінченний умоспогляданий транс.

Тепер необхідно з'ясувати, як можливе саме судження. Коротко кажучи, судження можливе там і тоді, де і коли наявне суб'єкт-об'єктне сприйняття дійсності. Іншими словами, будь-яка діяльність — є, з одного боку, об'єктивація суб'єктивного (породження поняття, створення предметів побуту, творів мистецтва тощо), а з іншого боку, — суб'єктивація об'єктивного (сприйняття розуміння). Отже, все те, що тут мовилося про судження, є ніщо інше, як дискурсивне мислення. Для того щоб не ототожнювати дискурсивне мислення з мисленням як таким, треба розрізняти три рівня того, що звичайно вважають мисленням: 1) рівень інтровертний, спрямований «на-» і «у-» свідомість. Це те, що ми називаємо умоглядом, чи мисленням як таким; 2) проміжний рівень породження суджень (понять, образів, символів тощо), тобто те, що ми іменуємо дискурсивним мисленням; 3) рівень екстравертний, спрямований «від-» і «поза-», але вже не свідомості, а мислення, затверділого у судженні.

Навіть ця дуже спрощена схема відображає всю обмеженість суб'єкт-об'єктного підходу до дійсності, в якій реально існують конкретна людина і конкретна річ, а не абстрактні суб'єкт і об'єкт. Іншими словами, якщо з речі зняти філософське «прокляття» об'єкта, а з людини — «прокляття» суб'єкта, то обидва стануть у своїй істинній сутності, чіткі визначення — створіння¹⁶ (це, до речі, буквальный

¹³ Це, до речі, один з аргументів, яким послуговуються представники «ніршвар-вади» (вчення про відсутність Творця всесвіту), оскільки, як вважають представники цього напрямку думки, про Творця, — навіть якби Такий існував, — нічого не можна сказати, бо будь-яке визначення його цим обмежує Його сутність, а отже, Він автоматично втрачає атрибут Абсолюту. Але, як можна здогадатися, цей і подібний до нього «докази» усе ж таки б'ють мимо цілі, бо спрямовані вони на визначення Творця, а не на Нього Самого.

¹⁴ Отже, навіть так зване образне мислення є не мислення у власному розумінні слова, а лише різновид того, що ми іменуємо судженням, оскільки у даному разі маємо своєрідне конструювання реальності за допомогою образів, тимчасом як мислення і конструювання — «дві речі несумісні».

¹⁵ Порівн. з конфуціанськими поняттями «тянь лі» (небесний структуроподібний принцип) і «вень» (культура, як структуро-творний візерунок).

¹⁶ Порівн. «Людська істота — це людська істота, а не глядач, замкнений у свій сенсор-

смысл термина китайской философии: «у» — річ). Але що є річ?

Річ (конкретне суще), з одного боку, є смисл речі і є остільки, оскільки є смисл, ідея даної речі¹⁷, а з другого боку, — смисл речі є її інобуття. Інакше кажучи, всяке суще існує двоюко: з одного боку, воно є те, що є, а з другого, — воно є те, що є внаслідок того, що воно є інобуття самого себе. Поясню це на прикладі: сокира як оформлена річ — безумовно є. Але вона стає: «становить себе» саме сокирою лише «виходячи зі свого смислу», який полягає в «іншому» цієї ж таки сокири, — скажімо, у дровах (чи у Раскольнікові, якщо загодно). Інакше кажучи, суще ви-являє себе у своєму здійсненні.

Спробуємо тепер зробити дальший крок, поставивши у дужки поняття «світ». Світ, з одного боку, є смисл світу, який виявляє себе у здійсненні конкретно-сущого. Але з другого боку — смисл світу лежить поза світом¹⁸, в його інобутті. Це те, що мовою філософії зветься Абсолютом, чи Буттям. Отже, необхідно розрізняти іно-буття (трансцендентне) сущого та існування (іманентне) сущого. Сущо, отже, є грань, але грань не тільки і не стільки роз'єднуюча, скільки з'єднуюча іманентне (світ) з трансцендентним (Буттям). У зв'язку з цим у людини є два можливі шляхи само-

ний апарат, і не мозок, що має руки» (Toyl-min S. Foresight and understanding. N.-Y., 1961). Інакше кажучи, живу реальність треба розглядати не субстанціонально, а, якщо можна так висловитися, — «організмично». Тобто світ не стільки складається з організмів, — світ сам є організмом, де абсолютно все взаємозвулене. Більше того: не жива реальність — фікція, оскільки все суще — неминуче організоване і, таким чином, є організм. Як бачимо, смерть є момент трансформації одного організму в інший, причому що стосується людини, то тут у межах одного організму маємо своєрідне розшарування структур, внаслідок чого відбувається возз'єднання «подібного з подібним» першого рівня, тобто, якщо скористатися християнським визначенням, душа сходиться угору, а тіло — долу; у мить же воскресіння з мертвих відбудеться зворотний процес єднання подібного з подібним, але вже другого рівня, тобто — переображення возз'єданого. Більше того, для багатьох давніх культур такий процес трансформації тяжіє до нескінченності, особливо ж рельєфно суть таких метаморфоз простежується у ранньому даосизмі і, зокрема, у реченнях Чжуан-цзи, якого навіть можна назвати «співцем метаморфоз» (Див.: Малявин В. В. Чжуан-цзи. — М., 1985, особливо с. 158—163). Відблиск такого погляду на смерть можна виявити в християнстві, — тут маємо на думці не стільки ідею воскресіння з мертвих, скільки так звані «смерть першу» і «смерть другу» (Див.: Откр. 20, 14), а також гіпотезу Орігена про «передіснування душ».

¹⁷ Тобто, будь-яка оформлена річ передпокладає, як мінімум, наявність структуроутворюючого принципу (див. прим. 15), — такі, наприклад, «логоси» візантійського богослів'я та «лі» (нео)-конфуціанської думки.

¹⁸ Порівн.: Витгенштейн Л. Логико-філософський трактат. — М., 1958.

реалізації: 1) здійснити себе у сущому, тобто у світі, включаючи сюди і світ внутрішній¹⁹; 2) пре-существити себе в сущому, тобто в Бутті.

Тут я хотів би зупинитися і зробити невеликий ліричний («фізичний») відступ. Згадаймо другий закон термодинаміки, який даємо, що процеси, які відбуваються у замкненій системі, завжди прямують до стану рівноваги. Інакше кажучи, — якщо нема постійного припливу енергії у систему, процеси, які у ній відбуваються, прагнуть до згасання (припинення)²⁰. Подивімося на процес мислення з цього погляду. Спочатку відкинемо рівень самовираження для того, щоб закрити систему для виходу назовні. Потім

¹⁹ Але світ внутрішній стосовно свідомості є світ зовнішній.

²⁰ Це, до речі, чудова модель для опису того феномена, який мовою християнської аскетички зветься відпадинням від Бога.

відкинемо проміжний рівень породження суджень (тобто, якщо на першому етапі людина має замовкнути у буквальному розумінні, то на другому вона має замовкнути вже зсередини). Тепер відкинемо останній рівень, — рівень умогляду. У підсумку залишиться лише чиста свідомість, і цей стан чистої свідомості можна порівняти з «нірваною», але це ще не кінцева мета (якою звичайно уявляють нірвану буддизму). Нірвана — лише меля іманентного і можливість виходу у трансцендентне, але для цього треба розімкнути саму свідомість до Буття, а це можливо внаслідок того, що свідомість є тим рівнем сущого, який максимально наближений до абсолюту.

І проте, свідомість сама собою не може зробити цей останній крок. Розімкнути свідомість може лише Бог. Але: «Бог помер». Так у західноєвропейській метафізиці природно збігся «присмерк богів» із «занепадом Європи».

Автор «Ареопагітик» розрізняє два способи богословствування, і відповідно, два типи визначення Першопричини — катафатичний (стверджувальний) і апофатичний (заперечний). Він доводить до логічного завершення ідеї, що активно розроблялися і до нього у патристиці, зокрема, Григорієм Нисським.

«Ареопагітики» містять складну цілісну знакову систему, розроблену для всеосяжного на рівні буття визначення Першопричини. Вона ґрунтується на принципі термінологічного антиномізму і органічно містить у собі як стверджувальні, так і заперечні визначення. Добре простежується і логіка організації всієї системи, направлена на «Добре простежується і логіка організації всієї системи, направлена на ствердження «імені», що перевершує всіляке ім'я і безіменність» (Б. І. 1.6; 596 А). Вона будується на послідовному застосуванні всіх можливих взаємозаперечних варіантів визначення. Тут же обґрунтовуються, за змогою, правомірність використання кожного з них. Докладно роз'яснюються (в трактаті «Про божественні імена») катафатичні визначення. Всі стверджувальні імена Бога належать Його різноманітним виявам у бутті («розділенням»), але не Його сутності, хоча кожне ім'я «належить до усієї повноти Божества» (Б. І. 2.1; 637 А), що виходить з онтологічної антиномії повного («незлютовано з'єднаного») буття («надбуття») всього божества у кожному із виявів одночасно. Бог є суще, благо, світло, мудрість, краса, життя, причина, розум та ін., тобто передусім означається іменами, що виражають Причину існування світу (Б.І. 2.3; 640 В).

Далі йдуть апофатичні визначення, що заперечують все вищезгадане: Бог не є ані світло, ані благо, ані краса, ані життя, ані суще та ін. (Т.Б. 5; 1045 А — 1048 А). Понад те, Бог не є ані благо, ані не-благо; ані подоба, ані не-подоба; ані суще, ані не-суще; ані темрява, ані світло; ані помилка, ані істина (там же). Зрештою Бог водночас «славословиться як Все суще, і як ніщо із усього сущого» (Б.І. 1.6; 596 С), тому що «Бог, як Першопричина всього сущого, за межний всьому сущому» (Ер. 5; 1076 А). Він перевершує все суще і не-суще, все збагненне і незбагненне; Він перебуває потойбіч буття і не-буття, пізнанності і не-пізнанності, потойбіч «всеосяжного заперечення», перевершуючи будь-яке «так» і будь-яке «ні» (Б. І. 2.4; 641 А). Тут цілком закономірно з'являються стверджувальні конструкції імен із префіксом «над» («гіпер»), «які через вищість виражають заперечення» — такі як надблаго, надбожество, надмудрість, надсутність та ін. Нарешті, Псевдо-Діонісій переходить до останнього антиномічного рівня визначень типу «надсвітла темрява», «надбожественне божество», «надсутнісне суще», «надблагое благо».

Вся ця складна антиномічна система визначень в «Ареопагітиках» є основа спекулятивного щабля осягнення Першопричини. В результаті Псевдо-Діонісій доходить антиномічного висновку: «Бог пізнається у всьому і поза всім, віданням і не-віданням... Будучи всім у всьому і нічим ні в чому, Він і пізнається усіма і у всьому і ніким ні в чому» (Б.І. 7.3; 872 А), тобто пізнається (розумом) у творіннях, силою Своєї любові зіходячи у світ, і не пізнається у Своїй сутності, у Своему «надбутті».

Побудувавши на поняттєвому рівні розгорнену систему антиномій, автор «Ареопагітик» стверджує, що в сфері розуму пізнання першоснов буття, Першопричини принципово нездійсненне. Завершення процесу пізнання він переносить до сфери «надчуттєвого» та «надрозумного» досвіду (чому присвячено трактат «Про таємниче богослов'я»), або за термінологією XX ст. — в область психічного позасвідомого, континуальної свідомості тощо. «Найглибше і найповніше пізнання Бога, — писав автор «Ареопагітик», — це пізнання невіданням, коли розум, поступово вивільнюючись від всього сущого, кінець-кінцем виходить з самого себе і надмислимим єднанням з'єднується із пресвітлим сяєвом,

і ось тоді, у незбагненній безодні премудрості, він і досягає просвітлення» (Б.І. 7.3; 872 В).

Розгорнена система антиномій стала своєрідним трампліном до подальшого непоняттєвого і «надрозумного» стрибка до Істини, який в системі візантійської культури здійснювався на шляхах містичного, літургійного та художнього ґносису.

Антиномізм, констатуючи наявність протиріч в об'єкті пізнання і в системі всеохоплюючих суджень про нього робить новий після античності крок на шляху розвитку діалектичного мислення. В цьому його історична заслуга, ще не поцінована істориками філософії. Понад те, обмеживши розвиток поняттєвого мислення, антиномізм Псевдо-Діонісія сприяв перемикаючій пізнавальній енергії на глибші неформалізовані рівні свідомості, з яких середньовічній людині відкривалися інші обрії знання, неприступні рівневі формально-логічного мислення. У XX ст. ці обрії відкрились лише деяким митцям; більшості наших сучасників вони цілком закриті й донині.

Отже, ґносеологія постає в «Ареопагітиках» як специфічна система пізнання, яка не виводить своє «знання» на рівень формально-логічних конструкцій, а прагне «пережити» його у формах особливого духовного досвіду. Істинний богослов, за думкою Псевдо-Діонісія, «не лише теоретично, а й з досвіду осягає божественне» (Б. І. 2.9; 649 В), отримуючи духовну насолоду від споглядання невимовної завершеності й мудрості (Ер. 9.5). На вищому щаблі пізнання, згідно з «Ареопагітиками», має настати «обоження» — незлитне поєднання особистостей людини і Бога, за винятком суттєвої тотожності. Ця акція зводить воедино християнську онтологію, ґносеологію, етику та естетику; тут вони зливаються у ту цілісність, із якої початково були виділені і до якої постійно тяжили в системі християнської філософії.

Цей стислий нарис основних положень філософського погляду на «Ареопагітики» дає змогу, на мій погляд, сучасному читачеві, що не зовсім знається на патристичній філософії, підійти до свідомого читання текстів самого Псевдо-Діонісія. Тут ще слід зазначити, що мова «Ареопагітик» не проста для розуміння та перекладу. Автор був не лише видатний мислитель і богослов свого часу, а й майстер художнього слова. Він не просто переказує християнський світогляд, а водночас і «оспівує», «славословить» його. Тому переклад «Ареопагітик» мусить бути передусім перекладом художнім; тому ж саме й усі переклади цього тексту неодмінно нестимуть на собі відбиток особистості перекладача і значно відрізнятимуться один від одного за формою. Щодо цього переконують нас і переклади Псевдо-Діонісія сучасними західними мовами.

Пропонуємо читачеві один із можливих варіантів перекладу уривка IV розділу трактату «Про божественні імена», що його зробив Леонід Лутковський. Публікація цього перекладу створює радянським вченим, що не володіють мовою оригіналу, нові можливості для вивчення як візантійської, так і давньоруської культури.

Псевдо-Діонісій Ареопагіт

ПРО БОЖЕСТВЕННІ ІМЕНА

[Фрагмент]

4.18.

(713 Д) Однак хтось може спитати: «Коли Прекрасне-і-Благо є для всіх предметом пожадання, бажання і любові, (716 А) позаяк як було сказано, навіть не-сущо поривається до нього, прагнучи того, аби хоч якось бути причетним до того, що наділяє образом позбавлене образу і від чого навіть самі не-сущо досутньо набуває імені і буття, то чого ж до Прекрасного-і-Благого не пориваються полчища демонів, які, зробившись причетними матерії і цим позбавившись властивого ангела прагнення до ототожнення з Благом, зробились джерелом усякого зла — як для себе, так і для всіх, хто може бути причетний злому? Чому рід демонів, будучи цілковито вкорінений у Благі, позбувся благоподібності? Яким побитом могло змінитися добро, що походить із Блага? Що могло спотворити його, і загалом — що є зло? Звідкіля воно бере початок і в яких створіннях перебуває? Чому добро забажало породити його і яким побитом змогло здійснити бажання? Коли ж зло походить з якоїсь іншої причини, то в чому сутність цієї іншої, наявної нарівні з Благом, причини? (716 В) Яким побитом, за наявності Провидіння, може існувати зло, звідки воно загалом походить, чому не знищується і чому деякі із створінь пориваються до нього, а не до Блага?»

4.18.

Звісно, такі питання може поставити лишень той, чий розум опосіли сумніви, то му, бажаючи повернути його до істини, ми передовсім сміливо скажемо таке: зло не походить із Блага, а коли походить із Блага, то воно — не зло, і як вогню не властиво охолоджувати, так і Благі — творити не-благо. (716 С) І коли все сущо походить із Блага, позаяк добро внаслідок його природи властиве тільки творення і збереження, тимчасом як злу — тільки нищення і руйнування, то нічого із сущого не походить із зла і само собою не є злом, навіть коли і вважається таким. Коли ж це не так, тоді треба визнати, що не все зло є злом, позаяк, коли зло існує, воно має містити в собі деяку частку добра.

Однак [хтось може спитати]: «Коли все сущо поривається од Прекрасного-і-Благого і все створене створено добрим, а мета всіх створінь — від початку до кінця перебувати в Благі, позаяк ніщо із створеного не створено схильним до зла за природою, то чого ж зло перебуває у деяких із створінь і чого загалом вони позбавлені властивого їм прагнення до добра? І коли все сущо походить із Блага, яке потойбічне сущому, то в Благі має бути і сущо, і не-сущо, себто зло, яке не є щось сущо, (716 Д) у протилежному разі воно не зовсім зло і не є не-сущо, позаяк ні про що не можна сказати, що вони цілковито не-сущо, крім надсутнісного Блага».

Однак надприродне Благо незмірно перевершує як усе сущо, так і все не-сущо. Зло ж відсутнє як в сущому, так і в не-сущому, позаяк значно далі, ніж саме не-сущо, стоїть від Блага, через свою відчуженість від нього перебуваючи безсутнісним.

«Та звідки ж усе-таки походить зло? — [знову] питає хтось. — Адже коли зло не існує, то добродетель і порок будуть тотожні, як в усій сукупності, так і в усіх виявах — за аналогією, себто все протилежне добродетелі не вважатиметься злом. (717 А) І, проте, ми ж відрізняємо, наприклад, цноту від розпусти, а справедливості — від беззаконня. І, треба гадати, я не обмежуюсь тільки протиставленням справедливості беззаконню і цноти — розпусті, але стверджую, що перш надбання зовнішнього знання про відмінність між протилежними поняттями, чесноти і пороки загалом значно раніше розрізняються в самій душі, в якій пристрасті постають проти розуму, із чого і треба припустити, що зло — це щось протилежне добру. Справді, не може ж добро бути протилежним собі самому, та позаяк як плід однієї причини

* Фрагмент IV розділу трактату «Про те, що таке Благо, Світло, Прекрасне, пожадання, екстатичність, ревність, а також про те, що зло не існує ані в сущому, ані поза сущим». (Перекладано українською за російським перекладом з грецької Л. М. Лутковського).

воно походить з єдиного почину, воно вітається спілкуванням, єдністю і любов'ю. Достоту так само і менш добре не може бути протилежним добрішому, на зразок того як менш тепле не може бути протилежним теплішому, а менш холодне — холоднішому. Тому треба визнати, що зло не тільки присутнє в сущому, але і є самі сущо, протилежне добру. Коли ж зло і є причиною загибелі сущого, то це зовсім не означає, що воно випадає з буття, (717 В) позаяк зло [було], є і буде прабатьком усього сущого. Справді, хіба загибель одного не є часто-густо причиною породження іншого? Отже, треба визнати, що зло існує і завершує повноту всесвіту, своїм буттям убезпечуючи його цілісність від недосконалості.

4.20.

Однак той, чий розум перебуває в істині, відповідь на це так: зло, як таке, не є причиною становлення сущого, позаяк зло само собою тільки спотворює і знищує основу всього сущого. Коли ж хтось і вважає його прабатьком буття, який через знищення одного дарує початок іншому, (717 С) то правдиве заперечення на це полягає в такому: знищення не може бути джерелом становлення буття, позаяк релом становлення сущого, зло ж само собою — є тільки знищення, тому прабатьком сущого є Благо, а зло не тільки не може бути джерелом становлення всього сущого, але й саме є не-сущо, і лише завдяки Благі стає сущим, благим і добротворним. А, точніше кажучи, позаяк ніщо само собою не є ані добро, ані зло, і ніщо само собою — через відсутність здатностей самозародження і самознищення — не наділене можливістю ані знищити, ані породити себе самого, то й зло само собою не є ані сущо, ані добро, ані прабатьком буття, ані творець усього сущого і доброго, і лише Благо наділене здатністю творити досконале, бездоганне добро в усій його повноті, до того ж там, де воно само цілком присутнє; коли ж воно відчувається брак Блага, то й добро виявляється там як недосконале і не повною мірою — внаслідок меншої причетності до Блага. (717Д) і загалом, зло [само собою] не тільки не може бути добром, але й не творить добра, і добром воно стає тільки внаслідок більшого або меншого наближення до Блага, позаяк вседосконала Благість розпросторює своє світло на всіх створіннях — навіть на тих, хто найбільше віддалений від неї, а не тільки на преблагих створіннях, а інших — менше, а в деяких — найменшою мірою, (720 А) них в усій своїй повноті, а інших — менше, а в деяких — найменшою мірою, (720 А) себто мірою здатності кожного бути причетним Благі. Отже, одні з них цілком причетні Благі, інші — більше або менше позбавлені його, далші — ще меншою мірою мають причетність до Блага, а в решті створінь Благо виявляється, [можна сказати], як далеке відлуння. І справді, якби Благо виявлялося рівномірно в усіх створіннях, то найвищі і найбожественніші з них перебували б у цілком бути причетними Благі, коли здатності їх до причастя його не тотожні? Однак у тому і полягає, але й самі позбавлення можуть стати цілком причетними Благі. А коли бути до всеперевершуюча велич і могутність Блага, що не тільки створіння позбавлені його, але й самі позбавлення можуть стати цілком причетними Благі. А коли бути до решти щирим, то треба визнати, що навіть створіння, які змагаються з Благом, дістають від нього буття і можливість змагатися, і, узагальнюючи, можна сказати, (720 В) що всі створіння, позаяк вони існують, благі за своєю суттю і походять із Блага; якщо ж вони позбавлені Блага — вони не благі, а тому й не існують. Стосовно ж інших властивостей, таких, наприклад, як теплота або холод, треба сказати, що нагріті тіла існують і після того, як позбавляться тепла, і так само як і всі створіння, позбавлені життя або розуму; і навіть Бог, в якому відсутні якості, створіння, позбавлені життя або розуму; і навіть Бог, в якому відсутні якості, пресутньо існує. І загалом, зло або можливість, становлення, і тільки якихось властивостей не означає буття або можливості, жодним побитом не було, те, що цілковито позбавлене якихось слідів Блага, ніколи і жодним побитом не було, не є, не буде і не може бути. Так, наприклад, коли розпусник, скоряючись своїм шаленим пристрастям, тим самим віддаляється від Блага, то в цьому розумінні він ніби й не існує, позаяк, [потаючи похоті], бажає не-сущого; і, проте, він усе-таки причетний Благі, (720 С) позаяк у ньому зберігається ледь помітний слід єднання і любові. І навіть гнів причетний Благі, позаяк є рухом, який спрямований на виправлення позірної зла і повертає його до того, що визнається прекрасним. І навіть той, хто віддається нищим пристрастям, — причетний Благі, позаяк він бажає жити, споглядаючи щонайпрекрасніший вид буття, і загалом — просто внаслідок свого прагнення до життя, яке має він за найліпше. І лише там, де Благо цілком відсутнє:

немає ані сутності, ані життя, ані бажання, ані руху, ані зовсім нічого. Тому здатність породжувати буття з тілу належить не злу, але Богові, яке в даному разі виявляється лише меншою мірою, так само як хвороба не спотворює цілком лад буття, позаяк у противному разі і самої хвороби б не існувало; однак вона зберігається і є, (720 Д) будучи хоча й незначною мірою, але причетною до усталеного ладу буття.

Отже, те, що зовсім не причетне Благові — не існує і не є в сущому, а те, що хоч якоюсь мірою йому причетне, — існує завдяки Благові, до того ж, якою мірою воно йому причетне, такою мірою воно є в сущому й існує, себто все суще більшою або меншою мірою причетне Благові, а тому й існує, позаяк ніщо само собою не існує і не може існувати якимось побитом. Тому все суще є якоюсь мірою суще, а якоюсь мірою — не-суще, (721 А) і позаяк воно відпало від вічного Сущого — його немає, але позаяк воно причетне буттю — воно є, себто все суще цілком утримує і зберігає як буття своє, так і не-буття. Зло ж, — внаслідок свого цілковитого відпадиння від Блага, — не є добром ані більшою, ані меншою мірою. Коли ж і протиборствує Благові, будучи якоюсь мірою причетним йому, а якоюсь — ні, то протиборствує воно не Благові загалом, а лише деякій частині його, своєю причетністю до Блага стверджуючись у бутті і покриваючи позбавлення Блага можливістю зробитися цілком йому причетним, позаяк цілковите віддалення від Блага означає відсутність як Блага загалом, так і деякої частини його, і навіть самого зла. Справді, навіть коли вважати, що зло — це недосконале добро, то воно буде цілком недосконалим, [себто неіснуючим], позаяк Благо в ньому цілком відсутнє, тому зло існує і сприймається як зло тільки тоді, коли як зло протиставляється чомусь добром, віддаляючись від нього, (721 В) бо неможливо, щоб зло ворогувало і з добром, і само з собою. Отже, зло є не-суще.

4.21.

(721 С) Отже, в усьому сущому немає зла. Справді, коли все суще походить з Блага, і Благо все суще огортає і перебуває в ньому, то в сущому зла бути не може, в противному разі треба буде визнати, що зло — в Благові; але, звісно, цього немає в Благові, так само як у вогні немає холоду, позаяк не може спотворитися те, що обертає зло на добро. І загалом, як може зло перебувати в Благові? Коли припустити, що воно виходить із Блага, то це безглуздо, та й неможливо, позаяк, як правдиво сказано в Писанні, «чи може дерево добре приносити плоди погані»¹, так само як і навпаки. А коли зло не із Блага, то, очевидно, воно має якийсь інший почин і причину, в противному разі треба буде припустити, що або зло виходить з Блага, або Благо — із зла, та позаяк це неможливо, то треба визнати, що Благо і зло мають протилежні почини і причину. Справді, жодна діада не може бути почином, позаяк лише монада є почином усякої двоїстості. (721 Д) Тим паче безглуздо припускати, що два такі цілком протилежні почини (як добро і зло) виходять з однієї і тієї самої причини, і що, отже, Почин усього сущого ані простий, ані єдиний, а ділий і двоїтий, протилежний самому собі і мінливий. Звісно, існування двох протилежних починів усього сущого, які б самі між собою в усьому протиборствували, — неможливе, в противному разі треба буде припустити, що і Бог небеззлорий і не вільний від виявів гніву, позаяк існувало б дещо, що його дражнило, і, отже, весь всесвіт перебував би в одвічній борні і розладі, тимчасом як [ми знаємо, що] Благо містить усе суще у згоді, (724 А) й оспівується святими як Богословами як «Мир»² і «Миродавець»³, а всесвіт — плід Блага і єдиного Життя — прекрасний і гармонійний, і все в ньому впорядковане, взаємоузгоджене і незмінне, позаяк створений він єдино для добра, і, отже, не в Богові зло, і зло — не божестільки добро, до того ж завжди і скрізь, а не від часу до часу і десь, або він не благий, і йому властиві нестійкість і мінливість, до того ж у найбожественнішому, а саме — в причинності. Коли ж благо — це, [можна сказати], сутність Бога, то відьому притаманне благо за причастям, а часом — ні; коли ж припустити, що причину буття, і Богові часом було б притаманне, а часом — ні. Отже, зло не походить від Бога, і його немає в Богові — ані загалом, ані зокрема.

¹ Мф. 7.18.

² Мих. 5.5; Єф. 2.14.

³ Див., напр., Числ. 25.12; Вих. 26.12.

(724 В) Але зла нема і в ангелах. Справді благоподібний ангел провіщує Божественну благість, і коли він вторинний — як причетник [Блага], то з тієї ж причини він і первинний — як провісник [Блага], себто ангел — це подоба Божа, одкровення сокровенного Світла, чисте, найпрозоріше, прекрасне, незамутнене і незаплямоване свідчо, яке сприймає, коли можна так сказати, всю довершеність благовидіт богоподібності, без викривлення — скільки це можливо — і відбиває в собі самому [Божественну] благість перед престоломи Німотності, і отже, в ангелах також немає зла, і злі вони тільки в очах грішників — як [знаряддя Божої] кари. Та в цьому розумінні злі, наприклад, і судді, котрі карають злочинців, і священники, котрі відлучають непосвячених від таїнств. (724 С) Однак ані покарання, ані відлучення від святині — це не зло, та злом є вчинок, що заслуговує на покарання, так само як і не гідний святині стан гріховності і неосвяченості.

4.23.

Однак і демони злі не за природою, позаяк у цьому разі вони не могли б ані виникнути з Блага, ані змінитися і з добрих [ангелів] зробитися злими, і загалом вони не могли б існувати, будучи одвічно злими за природою. Окрім того: злі вони щодо самих себе або щодо інших? Коли щодо самих себе, то вони б [давно] самі себе взаємознищили; коли ж щодо інших, то як і що вони знищують: сутність, здатність до дії або дію? Коли сутність, то, безперечно, не всупереч природі, позаяк вони знищують тільки те, що підлягає знищенню, але не незнищенне за природою. (724 Д) А, окрім того, таке знищення не для всіх і не всюди зло, позаяк ніщо із суцього не може бути знищене в своїй сутності і природі, тому хоча закон симетрії і гармонії, який мав би лишатися незмінним і підпадає — через нехтування природним ладом, проте цей занепад — не безумовний, у протилежному разі зникло б і саме знищення, і те, що підлягає знищенню, себто таке знищення означало б самознищення всесвіту. (725 А) Однак занепад як такий — не зло, а лише брак Блага, позаяк те, що зовсім позбавлене Блага — не існує; те саме можна сказати і про знищення здатності до дії і самої дії. А окрім того, хіба можуть бути демони злими [за природою], коли вони походять від Бога? Адже Благо породжує і створює тільки благо!

І, проте, хтось може заперечити, що демони вважаються злими зовсім не тому, що вони [одвічно] були злими,—бо вони походять від Блага і добрі за природою,— а тому, що вони «не зберегли свого достоїнства»⁴.

Та скажи мені, хіба горезвісна злоба демонів не означає й насправді відречення їх від божественних здатностей і благих поривань? У противному разі, себто коли демони злі за природою, вони завжди були і будуть злими; однак зло — не стале. Отже, коли вони завжди зберігають сталість у своїх діях,— вони не злі, бо сталість властива тільки добру. (725 В) Коли ж демони не завжди були злими, то злі вони не за природою, а внаслідок свого відречення від властивих їм ангельських чеснот. І вони не зовсім відлучені від Блага, позаяк існують, живуть, мислять і навіть просто внаслідок того, що в них є деяке прагнення до руху; злими ж вони стали внаслідок занепаду в них [доброї] за природою енергії. Отже, зло в них — це спотворення спадкових властивостей, відмова від них, і, як наслідок,— роз'єднання [між собою], недосконалість, безсилля, занепад і втрата сил, що повертають їх до досконалості. А опріч того, що ще злого в демонах? — Безглуздий гнів, нестямні бажання, нестримна уява. Та хоча демонам це й властиво, однак не цілком і не в усьому, і само собою ще це не є злом. Справді, для деяких живих створінь не такий стан зло, але втрата його означає для них знищення життя, тимчасом як збереження такого стану дарує буття деяким створінням, од природи наділеним даром життя.

(725 С) Отже, рід демонів злий не тому, що така їхня природа, але всупереч їй. І не дарована їм повнота благодаті зазнала зміни, але самі вони відпали від неї. Цим ми зовсім не стверджуємо, що дарований їм ангельський хист сам зазнав змін, навпаки,— вони перебувають у цілості і в усьому сяянні своїх достоїнств, навіть якщо демони, що втратили властиві їм здатності благоспоглядання, і не помічають їх. А тому демони, котрі виникли з Блага й існують завдяки Благові, — благі і пориваються до Прекрасного-і-Благого, коли бажають стати причетними бут-

⁴ Іуд. 1.6.

Академік АН УРСР
С. І. Пекара

зицію щодо новітніх на той час досягнень квантової фізики й теорії поля, не мали вже сумнівів у питанні, «чи є новітня фізика матеріалістичною або ж ідеалістичною та шкідливою». Це дозволило їм займатися ділом, а не пустими балачками й демагогією. Адже не становить секрету, що в деяких наукових установах, навіть таких, як МДУ, подібні вагання відволікали надто багато уваги і часто просто призводили до ідейної і творчої безвиході. Київська школа теоретичної фізики, на щастя, уникла цієї біди, і в цьому — чимала заслуга С. І. Пекара. Тому повчально буде пригадати, як все це відбувалося.

Історія ця починалася ще у 30-ті роки нинішнього століття. Сьогодні, коли нас відділяє від тих часів більш як 50 років, людині, яка вивчає теорію відносності та квантову механіку, має здаватися диким, що ці теорії, що були колосальним кроком уперед у пізнанні матеріального світу, могли колись дістати ярлик махістських, ідеалістичних, реакційних та ін.

Теорія відносності об'єднала простір і час у єдине просторово-часове багатоманіття, де строки й відстані є проекціями єдиного просторово-часового вектора на часову й на просторову осі. Загальна теорія відносності встановила зв'язок простору-часу з характеристиками матерії, що її охоплює просторово-часове багатоманіття, такими як щільність маси-енергії. Теорія відносності встановила, що маса й енергія — це дві еквівалентні величини (подібно до калорій і джоулів). І оцю теорію проголосили реакційною, ідеалістичною!

Що ж до квантової механіки, то вона зосередилась на нерозривному зв'язку між енергією і частотою (формула Планка $E=h\nu$) та імпульсом і довжиною хвилі (співвідношення Де Бройля $p=h/\lambda$). Нарешті, ця теорія витримала найприскіпливішу і багаторазову перевірку практикою (основним, згідно з діаматом, критерієм істини). І цю науку в нас також проголосили ідеалістичною. Чи не дивно все це?

Коли читаєш старі статті, мимоволі думаєш — як це стільки людей водночас з глузду з'їхали? Та й не лише у нас. В Америці — Бом, в Угорщині — Яноші, у Франції — Віж'є і Лошак (учні самого Де Бройля). Якесь запаморочення!

Питання це заслуговує на те, щоб спинитись на ньому докладніше, думкою повернувшись ще на півстоліття назад.

Тепер, коли повшухали пристрасі, легше подивитись неупередженим оком і з'ясувати деякі, здавалось би, дивні речі.

Коли наприкінці минулого століття механіцизм тріщав по всіх швах, на сцену виступив порівняно маловідомий фізик Ернст Мах з

помітним внеском у світову науку. Він був організатором кафедри теоретичної фізики у Київському університеті, де вперше було запроваджено спеціалізацію, розраховану на підготовку фізиків-теоретиків. Він створив також відділ теоретичної фізики в Інституті фізики АН УРСР (з 1960 р. — відділ теоретичної фізики Інституту напівпровідників). Він створив велику школу фізиків-теоретиків, з якої вийшли десятки визначних спеціалістів і сформувалися цілі наукові колективи (у Кишиневі й Донецьку), які справедливо вважають себе його учнями. Вплив його праць можна побачити у дослідженнях багатьох радянських фізиків. Менше відомі виступи С. І. Пекара з методологічних питань природознавства. Але про їхню важливість свідчить, зокрема, те, що усі учні й співробітники Пекара, обравши за його прикладом правильну по-

критикою основ ньютонівської механіки. Ця критика мала величезний вплив на творців теорії відносності та квантової механіки. Мах відзначив по суті беззмістовний характер другого закону Ньютона, оскільки ані маса, ані сила не мають жодного визначення поза цим законом. Мах запропонував строге визначення поняття маси, що пізніше увійшло до підручників — через зворотне відношення прискорень у системі двох тіл.

Піддавши сумніву щось одне, Мах цілком слушно піддав сумніву й багато інших речей, зокрема — існування атомів (їх він визнав лише по тому, як це було встановлено прямими експериментами). Махові належить заслуга з'ясування тієї простої істини, що, крім експерименту, немає засобів до формування понять і введення фізичних характеристик. Та, звісна річ, експеримент має бути критично осмислений.

Творці теорії відносності та квантової механіки неодноразово посилалися на Маха, і не випадково. Ейнштейн критично переглянув поняття одночасності у різних точках простору, зауважив, що воно позбавлене сенсу, доки не вказаний спосіб синхронізації годинників. Він і визначив цей спосіб — за допомогою обміну світловими сигналами («на тій підставі, що швидкість світла не залежить від швидкості джерела»). Звідси — уся теорія відносності. Гейзенберг піддав критиці поняття координати й імпульсу електрона як нібито абсолютні категорії, проаналізувавши способи їх вимірювання (мікроскоп Гейзенберга), та встановив славнозвісне співвідношення невизначеності $\Delta x \Delta p \geq h$. Звідси — принцип доповняльності Бора. Пізніше Бор висловився з того приводу, що вивчення живого на якомусь етапі натрапляє на суперечність, оскільки певні експерименти вбивають живе. По тому він, скоріш вже як жарт, навів аналогію з ідеєю наддержави й національного суверенітету, і це спричинило додаткові нападки на нього.

Характерно, що творці нової фізики, як люди чесні, незмінно посилалися на той вплив, що його мав на них Мах, а отже всі разом були залічені до махістів. Як бачимо, на те були свої підстави. Та й сама постать Маха була досить суперечливою (згадаємо, що й Ленін вбачав у ньому як стихійний матеріалізм, так і суб'єктивний ідеалізм).

Отже, в наших філософів 30-х років справді були формальні підстави вважати махістами і Ейнштейна, і Бора з Гейзенбергом: вони ж самі писали про вплив Маха на них. Тут і варто було б розібратися, й відділити раціональне зерно, але годі й сподіватися... Втім, мабуть, і не можна було очікувати надто багато від тих філософів, якщо навіть основположники квантової механіки, спостерігаючи за її подальшим розвитком і усвідомивши ті світоглядні висновки, що випливали з неї, просто жажнулися. Це стосується і Планка, і Ейнштейна, і Де Бройля, які не могли визнати принцип доповняльності. У багаторічній дискусії з Бором Ейнштейн намагався вигадати мислені експерименти, які б вказали на неповноту квантової механіки. Зокрема, Ейнштейн запропонував дослід, в якому редукцію хвильового пакета, скажімо, електрона можна здійснити, коли цього електрона не торкається жоден прилад — за рахунок експерименту над іншим електроном, що з ним той взаємодіяв раніше (наприклад, електрони мали спільний сумарний імпульс $p_1 + p_2 = \text{const.}$).

Бор на це відповідав, що Ψ -функція є запис даних про мікрочастинку, одержаний через макроприлад, і що редукція пакета у загальному випадку є пізнавальною операцією. Де Бройль, у свою чергу, намагався побудувати друге розв'язання рівняння Шредингера з особливістю, вважаючи, що електрон реально перебуває у особливій точці.

Факти потрібні науці, як повітря. Факти потрібні й для розвитку філософії. Це — визначні відкриття у природознавстві. Такими фундаментальними фактами для Енгельса, коли він писав «Діалектику природи», були закон збереження енергії та еволюційна теорія Дарвіна, а на той час, коли з'явився ленінський «Матеріалізм і емпіріокрити-

цизм», — відкриття того факту, що вся маса електрона має електромагнітну природу (зростання маси зі швидкістю), радіоактивність і перетворення атомів.

Наступні успіхи фізики — утвердження спеціальної теорії відносності, створення загальної релятивістської космології і, нарешті, квантової механіки — давали ще вдячніший матеріал для подальшого розвитку не лише фізики, а й діалектичного матеріалізму, та, на жаль... На це у філософів 30-х років не вистачило ані сміливості, ані спеціальних знань, та й сам час був такий, що безпечніше було, як-то кажуть, пасти задніх, а не дивитись уперед. До того ж від них вимагали результату, і зокрема — боротьби з ворожою ідеологією... А тут, у цьому розумінні, просто-таки знахідка: адже основоположники нових ідей у фізиці прямо визнають вплив Маха. Отже, давай, бий цих ідеалістів, ату їх!, а вслід за ними і тих радянських фізиків, котрі «ідуть на повіді у реакційних учених Заходу». А те, що разом із водою виплескують і дитину, — мало кого турбувало.

Ті, хто читали журнал «Под знаменем марксизма» середини 30-х років, не могли, мабуть, забути, якими гострими були тодішні дискусії, коли як до ultima ratio вдавалися до прямих політичних (або політико-подібних) звинувачень. Наприклад, як контраргумент наводився факт еміграції одного з творців квантової механіки, Е. Шредінгера, з фашистської Німеччини, або ж, що В. Гейзенберга називали в Німеччині *weißer Jude* (білий єврей). А це заперечували так: «Шредінгер, мовляв, поїхав не через ідейну незгоду з фашизмом, а лише тому, що в нього жінка — єврейка». Якось І. Є. Тамм на запитання про те, де ж саме, у якій точці перебуває електрон, відповів, що це — все одно, що спитати: «Скажіть, а якого кольору меридіан?» Його опонент Міткевич (котрий не визнавав ані теорії відносності, ані квантів, і навіть не визнавав електронів) «відбив» цей удар словами: «Ми всі знаємо, якого кольору меридіан у мене і у професора Тамма, а от хотілося б з'ясувати, якого кольору меридіан в Іоффе, червоного чи зеленого?» Отакий був рівень тодішніх дискусій, в яких наші фізики (слід віддати їм належне) трималися з гідністю, усі — за винятком явних ретроградів, таких як Предводителєв, Кастерін, Тимірязєв (син). Згадаймо, що кінець 30-х років — це піднесення Лисенка, переслідування видатних біологів, зокрема М. І. Вавилова. Страшний то був час... 1939 року я пішов до армії і вже не бачив, що відбувалося далі. Лише пізніше мені стало відомо, що в 1943-му загинув М. І. Вавилов і з ним безліч інших, а інститут його було розгромлено.

Але я дещо забіг уперед. Зараз треба ще повернутися до 30-х років.

У 1934—1935 рр. Пекар навчався на II курсі Київського університету і ще тоді, у 18-річному віці, поринув з головою у наукову роботу, спочатку в студентському науковому гуртку.

У цей же час я з ним і познайомився, будучи студентом I курсу, і міг вже тоді помітити його інтерес до філософії. Якось він розповів мені про спробу побудувати механіку без введення поняття сил, оперуючи тільки кінетичною енергією (пізніше я дізнався, що ці ідеї були, по суті, у дусі механіки Герца), і додав, що ось, мовляв, треба було б добре почитати з цього приводу Енгельса... На III курсі їм почали читати теоретичну фізику і рік по тому — квантову механіку.

Не можна стверджувати, що Соломон Ісакович відразу й «усім еством» визнав ідеї квантової механіки. Він відзначав її парадоксальне дослівний його вираз, так мені переказували з його слів). Цілком ймовірно, що причиною цього було й те, що асистент Чередник, котрий читав цей курс, робив це дуже кепсько. Пізніше Пекар сам перечитав цю тему для своїх однокурсників і нарешті зрозумів, що до чого. Можливо, що цьому сприяло і спілкування з такими визначними фізиками, як Гвідо Бек і Натан Розен; кожен з них близько двох років

відпрацював у Києві у 1936—1938 рр.; Бек, а потім Розен завідували кафедрою теоретичної фізики, замість репресованого професора Штрума. Коли Соломон Ісакович був на практиці в теоретичному відділі Ленінградського фізико-технічного інституту (зав. відділом на той час був Я. І. Френкель), він встановив перші наукові контакти з фізиками-теоретиками.

Коли 1939 року більшість із співробітників кафедри були покликані до армії, Пекар, ще аспірантом, почав читати основні теоретичні курси, зокрема і квантову механіку.

Про те, що він і тоді та й ще раніше глибоко замислювався над філософськими проблемами сучасної фізики, свідчить одна розмова з ним, що запам'яталася мені.

Одного разу Соломон Ісакович згадав, що ось, мовляв, Ейнштейн та інші посилалася на Маха, і він почав читати Маха, але не міг збагнути, що ж таке особливе той написав і чому він мав такий ідейний вплив. Я тоді Маха ще не читав і тому нічого не міг йому відповісти. Та показовий сам факт, що Пекар взявся за вивчення Маха, якого всі тоді проклинали, його пильний інтерес до суті справи і бажання усе зрозуміти і в усьому переконатися на власному досвіді, а не брати на віру з чужих слів.

На жаль, на цьому й обриваються мої спогади про уявлення С. І. Пекара у галузі методології природознавства у передвоєнні роки. Мабуть, І. М. Дикман або М. Д. Габович, які тоді ближче знали його, могли б пригадати більше. Можу хіба що розповісти про один курйозний епізод. Щоправда, я не був його свідком, але знаю про це зі слів самого Соломона Ісаковича. Приблизно 1938 року до Київського університету приїхав з Москви професор О. О. Шишловський. На одній з філософських дискусій (і тоді вони траплялися), розмірковуючи з приводу теорії відносності, він заявив: «Гранична величина швидкості — швидкість світла. Це обмеження? Обмеження! А будь-яке обмеження — це метафізика, а від метафізики вже недалеко й до ідеалізму. Ерго, теорія відносності — ідеалістична!» Тоді Пекар і каже таким самим тоном і з такою самою мімікою і жестами: «Закон збереження енергії — це обмеження? Так, обмеження! А будь-яке обмеження — це метафізика. А від метафізики недалеко й до ідеалізму. Отже, закон збереження енергії — ідеалістичний!» Далі вже лунав гомеричний сміх усього залу.

Значно пізніше Соломон Ісакович вирішив дати мені й Ю. Є. Перліну урок щодо неприпустимості конкретних висновків, «виходячи із загальнофілософських позицій». Одного разу Перлін, одержавши на рецензію якусь паморочливу писанину, хотів якомога швидше відмахнутися від неї і написати, що вона «призводить до ідеалізму». Тоді Пекар пояснив, чому цього не можна робити, і порадив завжди аргументувати відповіді фізики й логіки, а як ілюстрацію навів згаданий епізод, коли повсякденний метод аргументації слугував тим самим «дишлом», яке можна повернути куди завгодно.

Однак звернемося до перших повоєнних років. Це було насправді відродження в усіх галузях. Відродження Інституту фізики почалося з діяльності тодішнього його директора академіка О. І. Лейпунського, але незабаром його забрали до Москви і протягом кількох років обов'язки директора виконував Соломон Ісакович. Значну роль відіграв тоді і В. Є. Лашкарьов, який повернувся з війни і працював особливо ефективно в ті роки.

Адміністрація та громадські організації аж ніяк не втручалися у робочий процес і не заважали працювати. Тоді можна було займатися чим завгодно, аби були певні результати. Справжній золотий вік! Не було боротьби за дисципліну, але люди захоплено працювали цілісніший день (та й навіть більше), функціонували наукові збори інституту, чільне місце в їхній діяльності належало доповідям В. Є. Лашкарьова, С. І. Пекара, І. В. Обреїмова, котрий наїздив час

від часу, пізніше — ще О. С. Давидова. Обговорювали й філософські питання; але в досить пристойному стилі та з науковою аргументацією.

Я добре пам'ятаю обговорення статті М. О. Маркова «Про природу фізичного пізнання» (Вопр. философии. — 1947. — № 2). Доповідь зробив Лашкар'єв, багато хто брав участь у дискусії. Сам я виступив з критичним розглядом однієї популярної книжки П. Йордана. Все було швидко й шляхетно.

Але вже через 2—3 роки все блискавично змінилося, як за помахом чарівної палички. Розпочиналося з літератури — огудою на адресу журналів «Звезда» і «Ленинград». Були спалювані Зошенко і Ахматова. Потім піддали осудові оперу Мураделі «Велика дружба», та й взагалі діяльність наших композиторів. Усі вони слізко клялися, за винятком самого лише Прокоф'єва, котрий тоді вже хворів і невдовзі помер. Потім настала черга літературних критиків і розгорнулася тривала кампанія проти космополітизму в усіх галузях діяльності. Старили всіляко доводити, що росіяни найкращі й найрозумніші за всіх і що усі відкриття та винаходи вперше з'явилися в Росії. Навіть закон збереження, сформульований у середині XIX ст. Р. Майером, Д. Джоулем і Г. Гельмгольцем, почали приписувати М. Ломоносову. Нарешті, у серпні 1948 року відбулася сумнозвісна сесія ВАСГНІЛ, що на ній офіційно утвердився авторитет Лисенка, а його «школа» монополізувала усі біологічні науки. Було розгромлено генетику, і біофізичні та біохімічні дослідження перетворилися на пасинків так званої мічуринської біології. Сам Мічурін — видатний селекціонер, автор багатьох корисних нововведень — і не здогадувався, що через якихось десять років стане він знаменом та фундатором «нової матеріалістичної науки». Щойно започаткований процес синтезу фізики, хімії та біології у вивченні живого було спинено з огляду на те, що життя — це, мовляв, особлива форма руху матерії, що її не звести до хімії та фізики. Посилалися на Енгельса. Книгу Е. Шредінгера «Що таке життя з погляду фізики» (М., 1949) було ошельмовано, а редактора її російського видання О. О. Малиновського — репресовано. Багатьох видатних генетиків було засуджено, переведено на нижчі посади або ж їх примусили взяти відставку (як, наприклад, Шмальгаузен) чи тимчасово змінити фах. Дехто знайшов притулок у фізичних інститутах. Велику позитивну роль в цьому відіграли І. В. Курчатов та І. Я. Тамм. Зокрема, у курчатовському інституті пізніше був утворений відділ радіаційної біології. В цілому ж радянські біологічні науки зазнали величезних втрат і були відкинута на кілька десятиріч назад. Досить сказати, що заперечувалися і закони Менделя, і саме існування генів.

Пригадую й тут один характерний епізод. 1950 року я читав на хімічному факультеті невеличкий курс квантової механіки та у вступній лекції, щоб проілюструвати важливість квантової механіки для хімії, між іншим вказав на ген і на те, що мутація — це квантовий стрибок, як писав Шредінгер. Один із студентів спитав: «Як це може бути, адже генів не існує?» — і послався на Лисенка. Я відповів. Але моя відповідь його, мабуть, «не задовольнила» і через кілька днів мене викликав до себе декан хімфаку Подорван і почав «шпетити» за те, що я «викладаю студентам спірні речі, точніш, вже безспірні», і таке інше. Більше у хіміків я нічого й ніколи не читав. Як не дивно, але інших наслідків цей епізод для мене не мав.

Трохи пізніше після сесії ВАСГНІЛ розпочалася кампанія у хімії. Критикували «реакційну теорію резонансу». Шельмували Полінга, Інгольда, а за одним разом і радянських хіміків Сиркіна, Дяткіна, Волькенштейна, Блюменфельда (котрий якраз перед тим обчислював молекулу, здається, нафталіну за цим самим «реакційним» методом резонансу). Активну роль у цій кампанії відіграв якийсь Шахпаронов, потім залучилися й філософи. У Києві серед хіміків особливо відзначилися Є. О. Шилова, О. З. Голик, серед фізиків — О. С. Давидов. А втім саме у Києві розгрому як такого і не вийшло, і в цьому, без-

перечно, певну роль відіграв і виступ С. І. Пекара, його авторитет.

Перша ж доповідь Давидова в Інституті фізики викликала мої різкі заперечення. Соломон Ісакович, який виступив потім як «примиритель», намагався провести своєрідну середню лінію, аби не загострювати ситуацію, але, на мою думку, схилився ліпше на мій бік і, в усякому разі, не міг погодитись із прагненням будь-що «розгромити й ошельмувати».

Місяців два по тому відбулися засідання у великому й малому конференц-залах АН УРСР. На першому з них, де головував М. Ф. Дейген, спочатку було заслухано доповіді Шилова і Давидова, далі з залу посипалося безліч запитань, що ставили під сумнів основні положення доповідачів. Дейген охоче надавав слово усім опонентам; можна сказати — перше засідання закінчилося вничю. Але за кілька днів, що залишалися до другого засідання, щось змінилося, очевидно, «було проведено роз'яснювальну роботу».

Засідання було присвячене обговоренню доповідей Шилова і Давидова. Головував академік М. Е. Омеляновський; крім того, дуже активно поведився Голик. Розпочали з виступів, спрямованих на розгром резонансу. По тому слово взяв Пекар. Соломон Ісакович виступав, як завжди, й розумно, й обережно, й по-діловому. Він помірковано критикував надмірне захоплення лінійними комбінаціями множини структур (коли пряме обчислення енергій підміняється якісними розмірковуваннями з приводу того, що може внести та чи та складова) та, в кінцевому підсумку, захищав «законність» багатоконфігураційного підходу. Гнітюче враження справив виступ академіка А. І. Кіпріанова. Визначний вчений і, безперечно, людина чесна, він був доведений до такого стану, ніби він і справді якийсь грішник, котрий кається і зрікається своїх смертельних гріхів та ересей і молить прощення. Я готував виступ, але не був упевнений, чи варто взагалі висловлюватися: атмосфера, на відміну від попереднього засідання, була не сприятливою... Однак після виступу Кіпріанова я не витримав і висловив все (чи майже все), що думав тоді з цього приводу. Зокрема, я був переконаний у правильності зведення хімічних законів до висновків квантової механіки і, до речі, згадав, що коли Енгельс заперечував проти такого зведення, то йшлося про класичну ньютонівську механіку. Голова, це мені перепало від Голика: «Рано ще критикувати Енгельса». Голова, Омеляновський, діяв протилежно тому, як вів засідання Дейген, і досить грубо переривав «небажані запитання» та репліки «небажаних людей». Від Соломона Ісаковича я одержав невеличку прочуханку за мою зайву різкість і настійливу пораду «зберігати себе як бойову одиницю». Це формулювання ще неодноразово звучало і стало в нашому відділі притчею во язицех.

(Далі буде)

І. А. Галін

ПРИВАБЛИВІСТЬ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ПРАЦЕЮ У СФЕРІ НАУКИ *

Поповнення науки талановитою молоддю багато важить для її успішного функціонування, від якого неабияк залежить суспільний прогрес. Потреба у цьому тим відчутіша, що разом із політичним посиленням впливу науки на розвиток суспільства увіч позначилася тенденція постаріння корпусу наукових кадрів нашої країни. Так, наприклад, якщо у 60-х роках при науці залишався кожний восьмий випускник вузу, то наприкінці 70-х — лише кожний двадцять другий, а пересічний вік науковців збільшився з 38 до 45—50 років¹. Такий перебіг подій спричинила, зокрема, тривала недооцінка значущості наукової праці державними плановими організаціями, що й привело останніми десятиріччями до падіння її суспільного престижу і привабливості².

Метою нашого дослідження було виявити і проаналізувати фактори, які впливають на формування задоволеності науковою працею, взаємозв'язків між цією задоволеністю і привабливістю науки (як професійного заняття) для молоді. Привабливість наукової праці розуміють як стійку орієнтацію особистості на науку, як сферу професійної самореалізації. Вона розглядалась нами радше не як елемент професійного вибору, а як показник адаптованості до наукового середовища, бо нашими респондентами були ті, хто вже зробив свій професійний вибір на користь науки.

Висновок про міру привабливості науки для опитуваних робився на основі їх відповідей на запитання: «Якби Вам з якоїсь причини не довелося займатися науковою працею, то як би Ви поставились до цього?». Годилося підкреслити одну з таких відповідей: 1) «Для мене це був би сильний удар, рівноцінну заміну я навряд чи знайшов би»; 2) «Я був би засмучений, але, гадаю, знайшов би собі інші заняття до душі»; 3) «Я б не засмутився і певен, що зміг би реалізувати себе в інших видах діяльності».

Пропонований підхід до вивчення привабливості певного виду праці не є єдиним можливим. Традиційно її визначають також і за допомогою списку професій, де респондентів пропонують відзначити ті з них, з якими він бажав би і не бажав пов'язати свою роботу³. Плодотворність цього методу незаперечна, але обмежена контекстом вивчення закономірностей формування професійного наміру. Враховуючи статус наших респондентів, ми вимушені обрати інший шлях.

Для визначення задоволеності науковою працею ставилось пряме запитання про оцінку респондентами різних характеристик своєї наукової діяльності і життя загалом. Правомірність такого підходу показано в спеціальних методичних розробках, здійс-

ГАЛІН Ігор Арсланович — старший інженер відділу досліджень соціальних структур Інституту філософії АН УРСР. Галузь наукових інтересів — проблеми формування і функціонування масової свідомості. Друкується вперше.

* У обробку матеріалів дослідження, за результатами якого написана ця стаття, великий внесок зробив колишній старший інженер відділу методології і методики соціологічних досліджень Інституту філософії АН УРСР О. П. Бойко.

¹ Див.: Аргументы и факты. — 1986. — 9—15 дек.

² Див.: Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза. — М., 1988. — С. 24.

³ Див.: Черноволонко В. Ф., Оссовский В. Л., Паниотто В. И. Престиж профессии и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи. — К., 1979. — С. 128.

ISSN 0235—7941 Філософ. і соціол. думка. 1989. № 12

нених Ф. М. Ільясовим⁴. Тут ми не брали до уваги, як ставиться вчений до наукового закладу, в якому він працює. Це значне спрощення дійсності, але воно дає можливість уникнути соціально-психологічного трактування розглядуваних проблем, котре відзначається, як відомо, суттєвою неоднозначністю і потребує інших методичних підв'язано відповідь про задоволеність професією, а не роботою. А як окремі її вияви вивчались оцінки респондентів щодо перспектив реалізації найближчих особистих планів, умов роботи над дисертацією, рівня матеріального забезпечення, житлових та побутових умов та ін.

Під час дослідження, проведеного нами у 1986 р., було опитано 418 початкуючих наукових працівників академічних інститутів Києва, які працювали над дисертаціями. Серед них маємо: аспірантів стаціонару — 28,3%; аспірантів без відриву від виробництва — 12,8%; стажистів-дослідників — 11,1%; осіб, які бажають здобути науковий ступінь, — 47,8%.

Відповіді на запитання про міру привабливості наукової праці поділились на три групи залежно від ступеня орієнтації респондентів на науку: максимально виражена орієнтація (20,5%); середня орієнтація (58,1%); мінімальна орієнтація (21,4%). Такий розподіл свідчить насамперед про недосконалість наявного механізму добору кадрів у науці. Серед науковців-початківців багато тих, хто зробив свій вибір здебільшого випадково, не орієнтований виключно на науку і розглядає її в ряду інших видів діяльності. Однак показово, що молоді науковці в принципі (як це з'ясувалось із бесід) не мають наміру поривати з наукою за будь-яких обставин, хоча більшість із них і не впадуть у відчай, якщо їм раптом доведеться залишити своє місце в академічному інституті і перейти на виробництво чи зробитись викладачами.

Але можлива й дещо інша інтерпретація цих даних. А саме: різниця в ставленні початківців-дослідників до наукової діяльності — це вияв суперечності образу сучасної науки, який створювався в громадській думці й індивідуальній свідомості під впливом засобів масової інформації, мистецтва, літератури. В ньому нарівні з рисами, характерними для індустріального етапу розвитку науки (наприклад ідентичність науки деяким іншим видам професійної діяльності, які потребують високого рівня спеціальної підготовки), зберігаються релікти наукової романтики 60-х років, котрі й досі стабільно виносять наукові професії на перші позиції шкали професійного престижу. Як наслідок — кожний молодий вчений бачить «свою» науку такою, що відповідає його цінностям, мотивам, інтересам, а також і собі формує їх.

Статистичний аналіз емпіричного матеріалу показав, що з вірогідністю 96% можна казати про зв'язок орієнтації на науку з формами підготовки до наукової діяльності. Аналогічний зв'язок виявлено і з типом батьківської сім'ї, хоча він виявляється вірогідним тільки у 70% випадків (тобто може йтися лише про тенденцію). В дослідженні виділено чотири типи батьківської сім'ї: тип I — батько й мати робітники або один із них — службовець без вищої освіти (10,9%); тип II — батько й мати — службовці без вищої освіти (10%); тип III — батько й мати або хтось один із них має вищу освіту (49,5%); тип IV — батько й мати або один із них — науковці працівники (29,5%).

Зіставлення показало, що найбільше орієнтовані на науку, з одного боку, аспіранти стаціонару й особи, які бажають здобути науковий ступінь, а з другого — вихідці із сімей, де батько й матір або хтось один із них мають вищу освіту, а також із сімей, де батько й мати або хтось один із них зайняті у сфері науки.

Очевидною видається така інтерпретація: у цих сім'ях система виховних впливів сприятливіша для формування орієнтацій на науку. Однак можливо також, що менша гнучкість інтересів вихідців із цих сімей і відсутність у них достатньої інформації про інші, крім науки, сфери зайнятості, змушує їхній професійний вибір і змушує додержуватись раніше прийнятого рішення як єдино можливого. Тобто, деяких наших респондентів наукова діяльність може приваблювати («утримувати») вже тільки через те, що вони нічого не знають про інші види діяльності і не готові до них⁵.

⁴ Ільясов Ф. Н. Сравнительный анализ методик изучения удовлетворенности трудом // Методические и методологические проблемы сравнительного анализа в социологических исследованиях. — Кн. I. — М., 1982. — С. 91—105.

⁵ Аналіз цих даних з точки зору формування морально-ціннісних установок молодого вченого і проблем наступності у відтворенні кадрового складу науки див. у статті Б. В. Нехоци у цьому ж номері журналу.

ISSN 0235—7941 Філософ. і соціол. думка. 1989. № 12

8. 273.

ності (наприклад робота над дисертацією) і цінності, безпосередньо з професією не пов'язані (наприклад можливість мати вільний час, умови розвитку в інших сферах життєдіяльності), посідають протилежні позиції на шкалі емоційного внеску (знажтєдіяльності): на першому місці — професійні цінності, на останньому — «позапрофесійні», чужості): на першому місці — професійні цінності, на останньому — «позапрофесійні». Для груп мінімально орієнтованих на науку характерна слабка диференціація емоцій. Діагностика, що свідчить про рівнозначність для них професійних і «позапрофесійних» цінностей. Нарешті, група з нечітко визначеною орієнтацією на науку дуже вирізняється високою диференціацією емоційної структури, її суперечливістю, пов'язаною з об'єднанням суперечливих цінностей у блоки — твердо відмінні, слабо пов'язані між собою і такі, що змагаються між собою в силі та емоційній значущості (наприклад до різних блоків належать такі емоційно майже рівнозначні цінності, як «аспірантура» і «матеріальна забезпеченість», котрі вельми суперечать одна одній на даному етапі молодого науковця). Це й визначає суперечливість соціально-професійної орієнтації представників даної групи. Загалом же для всіх трьох найзначущими виявились цінності професійної діяльності: вибір професій, аспірантура, особисті творчі плани, дисертація.

З нашими даними, максимальна привабливість науки супроводжується тісним зв'язком між задоволеністю життям і задоволеністю реалізацією найближчих творчих планів. Тобто для науковця привабливість його праці буде тим вища, чим дужче задоволеність життям визначається для нього перспективами реалізації його особистих творчих планів. У цьому виявляється найважливіша роль особистого інтересу в розвитку здатності до праці (в тому числі й до наукової) як властивості живої особистості людини¹².

Дослідження показало, що на даному етапі життєвого шляху молоді науковці АН УРСР орієнтовані на матеріальні жертви, але в майбутньому розраховують досягти наукового визнання і відповідного йому (як правило) матеріального добробуту. Однак це стосується тих, хто «пішов» у науку. Для тих же, можливо не менш талановитих молодих людей, хто зробив інший професійний вибір або незабаром має намір полишити наукову діяльність, дуже низька матеріальна забезпеченість могла (або може) виявитись вирішальним фактором такого вибору.

Перебудова в науці об'єктивно ставить завдання поліпшити соціально-економічне стимулювання праці вчених. Ліквідувати бюрократичне нехтування наукою, покінчити з залишковим принципом фінансування і недооцінкою праці вченого закликала XIX Всесоюзна конференція КПРС¹⁴.

Але для підвищення привабливості наукової праці і задоволеності нею замало самого підвищення зарплати вчених і поліпшення їхніх житлових і побутових умов. Для цього потрібно, щоб становище науковця на шкалі соціальних статусів відповідало реальній оцінці кваліфікації і суспільної значущості його праці як у нашій, так і в інших розвинутих країнах. Орієнтація вітчизняних учених на наукові досягнення найвищого світового рівня має підкріплюватись орієнтацією відповідних державних органів на забезпечення їм такого соціально-економічного становища, яке також відповідало б найвищим світовим стандартам.

¹² Див.: НТР и формирование духовного облика советского рабочего.— К., 1982.— С. 129.

¹³ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 165.

¹⁴ Див.: Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза.— С. 24.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЛЮДИНА, СУСПІЛЬСТВО, ОСОБИСТІСТЬ *

Філософія науки. На чотирьох засіданнях секції з філософії науки під головуванням Л. Кона, Д. М. Гвішіані, А. Полікарпова і К. Ділворт виступили 17 доповідачів. Розглядалися питання, пов'язані з дискусіями між реалізмом і релятивізмом, раціоналізмом і релятивізмом, а також проблеми пізнання і філософські питання сучасної фізики.

На обговоренні питань реалізму і релятивізму позначилися ідеї Т. Куна та Едінбурзької школи соціології науки. Із спробою сформулювати таку модель релятивізму, яка переважала б усі різновиди реалізму, включали і найрозвинутішу, виступив Д. Ж. Муніер (США). У зв'язку з особливостями наукової термінології і виходячи з можливості одержання різних інтерпретацій реальності, І. Булхоф (Нідерланди) зробила висновок про те, що існує не одна, а багато можливих реальностей.

Чатопадх'я (Індія) заперечував науковий (природничо-науковий) реалізм, тому що, на його думку, той спричиняє розмежування природничих наук і наук про культуру і мистецтво. Він запропонував такий різновид реалізму, який би враховував зв'язок між природними і суспільними науками та образотворчими мистецтвами.

Ван ден Брінк (Нідерланди) відхилив заперечення проти реалізму, які випливають з тези про неповну (неоднозначну) визначеність теорії про емпіричні дані, посилюючись на відмінність в емпіричних наслідках еквівалентних (в емпіричному відношенні) теорій на майбутньому етапі їх розвитку.

На відміну від пізнавального (інтерналістського) і соціологічного (екстерналістського) розгляду науки І. Хронські (Угорщина) обстоював поєднання реалізму з науково-соціологічним підходом. На його думку, наукове пізнання є не лише соціальною практикою, але й практика освоєння світу шляхом послідовного поєднання духовних і матеріальних моделей.

Спроба обґрунтувати прогрес науки містилася у доповіді У. Кістнер (ПАР). Вона пов'язує цей процес із зростаючою абстракт-

ністю наукового (природничо-наукового) знання. Однак такий критерій є надто невизначеним для обґрунтування за його допомогою шляхів розвитку науки.

К. Сундарам (США) розглядав питання про творчість у зв'язку з формуванням аналогій і, зокрема, індуктивних аналогій, вважаючи, що творчість ґрунтується на з'ясуванні подібності у відмінностях. К. Ділворт (Швеція) запропонував модель наукового пояснення, альтернативну відомій дедуктивно-номологічній, — модель так звану абстрактно-теоретичну, яка включає ідеї, ідеалізації та абстракції. Ця модель викликала заперечення з боку А. Полікарпова, А. Стефанова, І. Нікілуото та ін., оскільки вона не є альтернативою дедуктивно-номологічній моделі, тому що остання пояснює факти через закони, а в даному виразі робиться спроба пояснити емпіричні закони через теорію. Крім того, модель К. Ділворта ґрунтується на концепції про індуктивне узагальнення теорії і, відповідно, має обмежене застосування: ця модель ілюструється підібраними прикладами (конструктивна теорія) та ігнорує важкі випадки (принципові теорії).

У доповіді «Філософські науки і деякі проблеми природничих наук» А. Полікарпов (НРБ) зіставив суттєві результати та ідеї фізичних наук (антропний принцип, ефект Ейнштейна — Подольського — Розена, 10-мірний світ, модель галузистого Всесвіту) з основними концепціями філософії науки (інструменталізм, реалізм, емпіризм, раціоналізм та ін.).

Марксистська філософія на конгресі. За твердженнями філософів-марксистів, на конгресі в Брайтоні особливо виявилася роль марксизму як філософії. Марксистські соціалістичні і західні країни своїми фундаментальними доповідями стимулювали дискусії з актуальних проблем історії філософії, обговорення сучасних філософських концепцій на пленарних засіданнях у рамках дискусій «круглого столу», а також на засіданнях секцій. На численних групових дискусіях йшлося про гуманістичну роль марксистської філософії; переважний інтерес викликав марксистський

* Закінчення. Початок у № 11 за 1989 рік.

кий підхід до глобальних проблем сучасності, до ролі філософії у нинішню епоху, до сутності людини і до інтерпретації наукових даних.

Позиція багатьох філософів, які виступили, була нечіткою, вираженою дуже загальною або занадто прагматично. Це змушує говорити про кончину потреби в серйозних працях з цих галузей для того, щоб наступний конгрес, який має бути проведений в Москві, був забезпечений солідними працями з аналізу тенденцій всесвітньо-історичного розвитку, з питань взаємозв'язку філософії з іншими формами духовного життя в різних культурних регіонах, з питань гуманізму. Оригінальність, глибокий аналіз нових явищ і чітка позиція марксистів потрібні для конструктивного наукового діалогу. Численна радянська делегація брала активну участь у конгресі і поставила на обговорення важливі ідеї, досвід і стратегічні міркування про роль людини як біологічної і соціальної істоти, про діалог з іншими філософіями, про філософію світу і про гуманне розв'язання глобальних проблем.

У центрі уваги багатьох дискусій була філософія світу. Потрібна теорія відповідальності, яка охоплювала б розум, гуманність і солідарність. Виразно виявився зв'язок між розробленням і розвитком. Гостро обговорювалися моделі суспільства майбутнього, в якому забезпечено соціальну справедливість і екологічно правильну поведінку. На особливу увагу заслуговують пошуки діалогу між представниками різних світоглядів, релігій та ідеологій. Дослідження з екології важливі, але все ще надто загальні, оскільки досі більшість учених, що займаються екологією, відкидала філософські концепції. Якщо на конгресі в Москві братимуть участь представники природничих, технічних, суспільних наук і мовознавства, то це сприятиме розгляду актуальних філософських проблем на високому рівні.

Філософія і політика. Численні доповіді й виступи, присвячені переважно аналітичній філософії, могли дати привід запідозрити філософів у відриві від злободенних життєвих проблем і висловити їм докір за надмірну схоластичність, елітарність, якщо взагалі не за аполітичність; так, власне, і вчинили кореспонденти однієї з англійських газет у перші дні роботи Брайтонського конгресу.

Однак незабаром навіть скептикам стало зрозуміло, що не ці настрої є на конгресі визначальними. Стара традиція, згідно з якою політичні філософи звертаються до політичних же філософів, ігноруючи суспільні інтереси, сьогодні поступається місцем зацікавленішому обговоренню животрепетних питань сучасного суспільного життя. Більше того, намітився поворот і в самій аналітичній фі-

лософії до прикладних галузей дослідження — до філософії права, політики, економіки. Широке коло філософських аспектів пізнання, логіки і методології науки, думки і мови часто ілюструвалося прикладами з політичного життя, проблема людини «вбудовувалася» в політичний контекст.

Конгрес переконливо показав, що серед філософів найрізноманітніших напрямів зростає інтерес до професіонального осмислення політичних питань на фоні посилення тенденції до політизації ряду галузей філософського знання. Багатьом стало зрозуміло, що зростає і значення політичної філософії як спеціальної галузі філософських досліджень. Про інтерес філософів до політики свідчила значна кількість засідань секцій, колоквиумів і «круглих столів», де проблема людини в політиці стала центральною під час обговорення. Так, протягом усього конгресу працювала спеціальна секція з питань ролі людини в соціальній, політичній і правовій філософії. За «круглим столом» «Філософські проблеми політики» під головуванням чл.-кор. АН СРСР В. В. Мшвенірадзе відомі філософи із США, Китаю, СРСР та інших країн аналізували провідні тенденції сьогодення. На секції «Загроза ядерної війни: світ як умова людського життя» розглядалися шляхи виживання людства і моральна відповідальність філософів за умов загрози ядерного катаклізму. Її роботу спрямовував відомий американський філософ Дж. Соммервілл, який за своє довге життя пройшов шлях від переконаного антикомуніста до одного з організаторів руху «Філософи — за відвернення ядерної загрози» і активного прихильника радяно-американського діалогу в міжнародному житті. Крім спеціальних засідань, ці теми фігурували і під час обговорення загальних питань морального і соціального характеру.

Незважаючи на широту і розмаїтість тематики доповідей і виступів, у них досить виразно виявляються дві лінії. Одна з них — зосередження на традиційних питаннях, таких як: права людини, досягнення справедливості і вільного суспільного устрою, побудова гуманістичних підвалин теорії права, тероризм і насильство та ін. Інша ж лінія пов'язувалася з новими проблемами розвитку людства, які не мають прецедентів в його історії: можливістю знищення людини як роду, загрозою глобальної екологічної, воєнної чи економічної кризи. Під час аналізу цих положень акцентувалося вироблення нової філософської картини світу, нове розуміння самої природи людини.

Відкриваючи роботу секції «Соціальна, політична і правова філософія», чл.-кор. АН СРСР

В. С. Стьюнін відзначив, що глобальний контекст є в усіх традиційних соціальних, політичних і правових проблемах сучасного світу, визначаючи нове прочитання «одвічних» філософських питань про взаємовідношення людини з суспільством, державою, владою. Загроза знищення людського роду по-новому висвітлює і проблему людини як найвищої цінності суспільного розвитку, актуалізує перегляд технократично-маніпулятивного ставлення до людини в політиці та праві і зумовлює певну цілісність дальшої дискусії з вузькіших положень.

Одним із найзлободенніших було питання про права людини. Грецький філософ М. Драгона-Монахоу дослідив його з методологічного погляду. Він запропонував використати для філософського обґрунтування цієї категорії новітні досягнення контрактуалістів, а також теорію Алана Гевірта, які дозволяють тлумачити права людини як центральну категорію в теорії держави. До цієї ідеї близька позиція І. Кучурадї (Туреччина), яка припускає, що держава в політичній філософії розглядається не як виключно політичний інститут, а передусім як інститут, покликаний забезпечити права та інтереси громадян. С. Гулд (США) проаналізувала співвідношення загального і часткового інтересу за умов демократичного процесу, піддала критиці холістські концепції загального інтересу, розглянула у зв'язку з цим ідеї Руссо, сучасні праці Готьє. Доповідка торкнулась також питань про гарантії проти обмеження прав людини і про вірогідність відчуження індивідами свого особистого інтересу на користь «громадської скарбнички» при збереженні його автономності.

Інша позиція була висловлена у виступі П. М. Федосеева на засіданні «круглого стола» «Філософські проблеми політики». Щоб подолати антиномію суспільного та індивідуального, важливо зрозуміти, наголосив доповідач, що індивід — це не просто одинична емпірична істота, «вкраплена» в суспільство, а індивідуальна форма буття.

За теоретичною полемікою про те, що ж є первинним у філософії політики: держава чи людина з її правами (які формально визнають усі), стоїть реальна політична картина світу. Управлінська функція держави набирає бюрократичного перекозачення і набуває антитегуманного характеру. У дискусії наголошувалося, що хоча це явище тією або іншою мірою спостерігається в усіх політичних системах, найпоширеніше воно у країнах третього світу, де особливо кричущі відчуження особи від політики, зневага до її прав, часто густо нікчемною є сама цінність життя.

Важливе місце в дискусіях посіло обговорення понять рівності, справедливості, свободи. Ці теми завжди перебували у фокусі філософського аналізу; однак значення окремих категорій історично надто мінливі і залежить як від теоретичної активності тієї або іншої школи, так і від власне політичної кон'юнктури. Так, у 50—60 рр. основні дискусії у західній політичній філософії точилися навколо категорії справедливості під впливом ліберальних за своїми політичними поглядами теоретиків неоегалітаризму. Ідеї провідного представника цього напрямку, американського політичного філософа Дж. Роулса, враховуються у політичних програмах багатьох партій. Отже, уявлення про необхідність вирівнювання стартових умов різних верств населення були взяті на озброєння демократами у США, дістали відображення у промовах Мартіна Лютера Кінга.

З початком «консервативної хвилі» теорія Роулса, як і практика державних програм соціальної допомоги, зазнала гострої критики «справа». Протягом останніх десяти років ця полеміка здійснювалася з явною перевагою на користь неоконсервативно інтерпретованої «свободи» і на шкоду неоегалітаристського тлумачення «справедливості». Багатьом здавалося, що теорії Д. Белла, І. Крістола, Г. Шелльскі, Г. К. Кальтенбруннера та інших консерваторів безнадійно відсунули концепцію Дж. Роулса.

Тому варто уваги, що на XVIII філософському конгресі дискусія про свободу і справедливість знову поставила у центр розгляду ідеї Роулса. Мало не п'ята частина всіх доповідей і багато виступів на секціях були присвячені полеміці з Роулсом. Таке відродження інтересу до неоегалітаризму тісно пов'язане з коливанням маятника реальної політики у Великобританії; наприклад, спрямовані на приватизацію політичного і економічного життя заходи консервативного кабінету, які супроводжувалися різким зменшенням соціальної допомоги населенню з боку держави, викликають нині гостре роздратування не лише найбідніших верств, але й «середнього класу». Усе це знову актуалізує погляди Роулса на соціальну справедливість у сучасному суспільстві.

У виступах ряду делегатів проводилася думка про те, що теорію Роулса треба тлумачити не лише як політико-правову. Вона має фундаментальний характер, оскільки з неї виходить етична модель справедливої і демократичної рівності (Г. Лафранс, Канада). Інші доповідачі вважали, що час переходити від розробки загальної гуманістичної основи справедливості до конкретних, прикладних.

насамперед юридичних, аспектів. Так, Дж. Бейкер (Ірландія) зауважив, що такі принципи неоєгалітаризму, як недискримінація, рівність у правах та ін., мають пропагуватися не просто як окремі ідеї, а як система, включена у систему права.

Американський філософ Е. Макленнен дискутував з Роулсом з питання про тлумачення справедливості як чесності щодо партнерів. Він запропонував доповнити психологічну модель Роулса, згідно з якою соціальна стабільність є наслідком задоволення індивідом свого почуття соціальної справедливості, — положенням про такий стабілізуючий фактор, як прихильність людини до своєї громади. Було зроблено спробу поєднати ліберальні настанови Роулса з неоконсервативними ідеями Р. Нісбета, хоча останні і не називалися. Популярний рецепт політичної стабільності, запропонований консервативною політичною філософією, полягає у протиставленні зв'язку людини з державою — його зв'язком з общиною. С. Кеймп (Канада) висловив незадоволення роулсівською моделлю справедливості, єгалітаризм не дозволяє врахувати особистий внесок різних людей, а це робить безглуздими розумування про справедливість як про їхні рівні можливості. У поглядах Кеймпа відчувався вплив теорії мерітократії, яка також має характерне неоконсервативне забарвлення.

Критика теорії Роулса «справа» доповнювалася також рядом зауважень «зліва». Так, американський філософ китайського походження С. Лі та південноафриканський філософ Г. Лоттер говорили в основному про недостатність рекомендацій, які дав Роулс для досягнення рівних можливостей тими, хто стоїть на різних соціальних щаблях. При цьому Лі пропонував надати більшій стартовій шанси расовим та етнічним меншостям, а Г. Лоттер показав непридатність американського досвіду для країн третього світу, стосовно яких роулсівська теорія просто втрачає характер загальності.

Деякий інший аспект поняття справедливості був поставлений на симпозіумі «Справедливість і свобода», яким керував один із патріархів британської моральної філософії Х. Льюїс. Задуманий як розмова про категорії свободи і рівності, справедливості і обов'язку в межах моральної філософії, симпозіум був політично вельми актуальним і гострим насамперед, завдяки виступам Л. Сеа (Мексика) та Л. П. Буєвої (СРСР). Л. Сеа підкреслив, що свобода без матеріальних умов — пустий звук. Він критикував поширені в Латинській Америці погляди, ніби, якщо ці країни досягнуть європейського рівня багатства, то гро-

мадяни латиноамериканських держав автоматично стануть вільними. За умов диктатури одного Логосу недостатньо.

Л. П. Буєва проаналізувала співвідношення гуманістичних цілей — свободи і справедливості — із засобами їх досягнення на сучасному етапі. Доповідка порушила питання про гуманізацію цілей і засобів як теоретичне і практичне завдання перебудови, що здійснюється в СРСР.

Виступи філософів права, незважаючи на певну тематичну розкиданість, за загальною спрямованістю примикали до дискусії про рівність, справедливість і свободу. Цікавою була доповідь американця У. Л. Макбрайта про посмертно видані праці Ж.-П. Сартра «Зошити з моралі» (1983 р.) і другий том «Критики діалектичного розуму» (1985 р.). Макбрайт вважає, що ці праці дали нове трактування категорій обов'язку, права, свободи, закону. Інший американський філософ, Р. Беліотті, проаналізував діяльність нового руху юристів за критичні правові дослідження, який об'єднує вчених, не задоволених станом нинішньої політичної і правової системи. Основоположною темою у програмі руху є прийняття юридичних рішень як способу встановлення єгалітарнішого правового порядку.

Одним із найважливіших напрямів роботи секцій з філософських проблем політики стало обговорення нових політичних і соціальних умов життя людини. Практично всі учасники дискусій виходили із загального переконання у необхідності філософського осмислення нової життєвої ситуації людини і людства, в існуванні нагальної суспільної потреби розроблення нової картини світу, яка відповідала б життєвим інтересам усього людства.

На секційних засіданнях були виявлені в проблемі нового політичного мислення свої соціальні аспекти: методологічний, морально-етичний, ідеологічний та психологічний. Так, у виступі В. С. Стьопіна відзначалося, що радянська концепція нового політичного мислення сприяла небувалому інтересу вчених до людського компоненту соціальних і політичних процесів. Це, у свою чергу, створило нову методологічну ситуацію в соціальній та політичній філософії: проблема людини у них висулася на перший план. В. В. Мшвенієрадзе наголосив, що реальною основою об'єднання суб'єктивних та об'єктивних інтересів народів у сучасному світі є боротьба за ліквідацію ядерної зброї. Це надає міждержавним відносинам нового політичного виміру, безперечно висуваючи на перший план боротьбу за єдність життєвих інтересів усіх людей і порятунок цивілізації.

Важливий теоретико-пізнавальний ракурс теми був поставлений у доповіді І. С. Нарсько-го. Аналізуючи дискусії, які точаться у постпозитивізмі протягом останнього десятиріччя, автор дійшов висновку, що різні альтернативи стратегії пізнання (інтерналізм — екстерналізм, взаємоперекладність — непере-кладність теорій, редукованість — нередукованість тощо) мають розв'язуватися не через відкидання однієї з протилежностей, а шляхом їх поєднання. Це положення має важливе методологічне значення для соціальної і політичної філософії, для соціальної практики при виробленні у наш час стратегії нового політичного мислення, для опанування представниками науки культури більшої терпимості до протилежних думок і, насамперед, у пошуку способів ефективного синтезу альтернативних рішень.

«Світ як соціально-філософська проблема» — тема виступу Т. О. Алексеевої. Розглянувши питання «позитивного» і «негативного» в інтерпретації шведського вченого І. Галтуна, доповідка підкреслила, що поняття «мир», так само як і «війна», сповнене конкретного соціально-політичного змісту. Уявлення про мир просто як про відсутність війни не відображає його глибинної сутності, що висуває на порядок денний дослідження якості миру, його структури і умов забезпечення.

Дискусія показала зростання інтересу дослідників до морально-етичних проблем війни і миру, у тому числі ядерного «стримування». Особливу увагу представників західної філософії привернуло питання про те, чи припустимо з морального погляду загрозувати ядерним знищенням, навіть якщо ця загроза «стримувує» опонента від того, щоб розпочати конфлікт? Філософи утилітаристського напрямку (а їх на конгресі було порівняно небагато) до останнього часу взагалі не були схильні давати подібне формулювання. Але саме специфічність ядерного «стримування», жорсткість самої загрози змушують навіть утилітаристів обмежувати принципи вигоди. У найзагальнішому вигляді питання сьогодні ставиться так: чи можемо ми використовувати зло для блага? Переважна більшість учасників дискусії підкреслила неспроможність такого підходу. У доповіді В. Майєрса (США) відзначалося, що, незважаючи на уявний практичний «успіх» ядерного «стримування», сама його логіка неминує вимагати, щоб його прихильники бажали поганого кінця, і тому «стримування» загроза, навіть якщо «успішно» спрацює, у найзагальнішій перспективі є аморальною.

Деякі промовці намагалися ввести проблеми війни і миру у ширший контекст традиційних

питань філософії, зокрема політичної філософії. Так, темою доповіді Д. Джорджа (США) була проблема справедливості у застосуванні до сучасних міжнародних відносин. У ряді виступів аналізувалися ідеологічні і психологічні аспекти політичного мислення. Л. Берес (США) підкреслював, що проблема зниження ролі категорії воєнної сили як детермінанти міжнародних відносин нерозривно пов'язана з усвідомленим відходом від «стадної» філософії, яка тісно переплітається з «політикою реалізму» та іншими школами американської політичної думки, що висувають силу на перший план. Автор убагає вихід у поверненні до індивідуалізму, до моралі окремого індивіда, яка протистоїть розбурханій масі, що прямує до свого кінця.

У доповіді Г. Хемпша (США) основна увага приділялася доцільності ідеологічної боротьби. З його погляду, ідеологічна боротьба є іманентною умовою миру і, реалістично розглядаючи проблему, жодна із сторін, навіть за обставин загального забезпеченого миру, не відмовиться від своїх ідеологічних установок. Тому відмінності у баченні перспектив світового розвитку потребують ретельного вивчення. Як твердить Хемпш, ідеологічна боротьба набуває нині особливо важливого значення у зв'язку з можливістю в перспективі якогось нового варіанту конвергенції, однак дещо іншої, ніж це уявлялося в 60-ті роки, оскільки обидві системи зазнають нині фундаментальних змін. Отже, мир, може бути забезпечений перенесенням центру ваги змагання на ідеологічну боротьбу, гострота якої то зростатиме, то зменшуватиметься, сприяючи взаємопроникненню ідей.

О. Б. Шестопаля торкнулася питання формування нового політичного мислення в індивіда у процесі його політичної соціалізації. Врахування закономірностей цього процесу надзвичайно важливе в практиці політичного виховання нових поколінь у дусі миру, терпимості, врахування взаємних інтересів. У політико-психологічному плані нове політичне мислення становить різнобічну картину світу людини, куди входять як окремі настанови, цінності, ідеї, так і їх «пакети» (наприклад, пріоритет загальнолюдських цінностей над національними і класовими; подолання технологічного ставлення до людини та економіки, політики, екології; відмова від військової сили і насильства як засобів розв'язання соціальних суперечностей тощо). Іншим аспектом нового політичного мислення є сам характер мислення, його стиль, менталітет загалом. Нове політичне мислення як особливий менталітет відзначається гнучкістю, реалізмом, здатністю до взаємопроникнення протилежних

підходів. Формування такого менталітету відбувається в боротьбі з усталеними політичними та ідеологічними стереотипами, нерозвинутістю політичної культури тощо. Для прискорення цього процесу потрібне серйозне вивчення психологічних механізмів політичної соціалізації та активний вплив на них у дусі нового мислення.

Дискусія про нове політичне мислення показала, що серед філософів зростає кількість прихильників активної позиції на захист людини, її виживання. У багатьох виступах висловлювалась думка про високу моральну місію філософа, його професійну відповідальність активного впливу на її формування в дусі миру. Так, Г. Парсонс (США), добре відомий радянській філософській громадськості, по-новому сформулював кантівський категоричний імператив. За Парсонсом, сьогодні він обмежений, по-перше, тому, що виходить з практично одвічного існування навколишнього світу, тоді як нині зрозуміло, що цей світ може зникнути і, таким чином, єдиною категоричною метою є і збереження людського життя. По-друге, імперативна вимога поважати людські істоти як такі може бути виконана сьогодні лише спільними пошуками для них миру, життя й розвитку. По-третє, для цього потрібні істотні зміни в людському мисленні: від неущта до критичного знання, від закритості — до відкритості, від байдужості — до свідомої дії, від страху — до довіри, від егоїзму — до кооперації, від фантазії — до реальності, від насильства — до розрядки. Г. Парсонс наголосив, що для філософа сьогодні немає важливішого завдання, ніж створення філософії світу, яка була б не просто абстрактною теорією, але стала б своєрідною ідеологією масових рухів за мир, сприяла б їх консолідації.

Дж. Соммервілл (США) присвятив свою доповідь еволюції політичного мислення від Ейнштейна до наших днів. Одним із елементів нового мислення Соммервілл вважає перегляд самого поняття ядерної війни як війни у прямому розумінні цього слова. Він називає її «омніцидом» — усепаленням, самознищенням людства. Отже, до поняття ядерної

війни не застосовні ті епітети, які супроводили звичайні війни: революційна, справедлива, патріотична та ін. Соммервілл також аналізував питання про можливість перемоги традиційних гуманістичних цінностей: добра, братерства, любові у боротьбі з ядерною загрозою. Відзначивши, що ці, вироблені людством у доядерну добу цінності, не зуміли досі відвернути навіть звичайні війни, доповідач, однак, солідаризувався з думкою Ейнштейна про те, що розум зможе перемогти війну, якщо люди використають його для освіти і пропаганди в дусі миру.

Думки Соммервілла і його прихильників стали далішим імпульсом розвитку міжнародного руху «Філософи за відвернення ядерної загрози», який оформився під час попереднього Всесвітнього філософського конгресу у Монреалі 1983 року.

На думку багатьох учасників конгресу необхідність вироблення нового політичного мислення була центральною темою цього конгресу, поряд з проблемою людини і в тісному взаємозв'язку з нею. Ця ідея дістала велике поширення і підтримку серед філософів найрізноманітніших орієнтацій значною мірою завдяки тому резонансу, який мали лекції і виступи членів радянської делегації. Так, кореспондент газети «Гардіан» писав про те, що «література та ініціативи східноєвропейських філософів, здається, помножуються з кожним днем, а дух російського тотюну стійко тримається у брайтонському конференц-центрі».

Доброзичливість, увага до думки опонентів, високий науково-теоретичний рівень доповідей і дискусій характерні для атмосфери обговорення найважливіших філософських питань на XVIII Всесвітньому філософському конгресі у Брайтоні, що породжує надію на можливість досягнути взаєморозуміння також і в осмисленні фундаментальної філософської проблеми — проблеми людини, як вона постає сьогодні, наприкінці XX століття.

М. О. ПАРНЮК, О. Б. ШЕСТОПАЛ,
Т. О. АЛЕКСЄЄВА

ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, ВМІЩЕНИХ У ЖУРНАЛІ «ФІЛОСОФСЬКА І СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА» 1989 РОКУ

Теоретичні
і практичні проблеми перебудови

№	стор.	№	стор.
Аза Л. О. Особливості професійного самовизначення молоді (на прикладі вчительської професії)	6	3	
Бекеш З. (УНР). Соціальна нерівність і молодь	8	10	
Булатов М. О. Про новий зміст діалектики сучасної епохи	1	6	
Бурґін М. С., Гончаренко С. У. Методологічний рівень практичних завдань педагогіки	4	3	
Буткевич В. Г. Права людини у радянському суспільстві. Стаття перша. До історії питання	11	3	
Буткевич В. Г. Права людини у радянському суспільстві. Стаття друга. Радянське законодавство і права людини: уроки застою і помилки перебудови	12	19	
Вишняк О. І. Соціальні проблеми радянської молоді	8	3	
Вирост Я. С. (ЧССР). Національна самосвідомість: проблеми визначення аналізу	7	20	
Донченко О. А., Шаповал С. І. Молодь: витоки нігілізму і соціальної апатії	9	13	
Загороднюк В. П., Філатов В. П. (Москва). Перебудова мислення як наукова проблема	7	3	
Кобко Г. Л. Розвиток національних культур: діалектика інтернаціоналізації і суверенітету	7	11	
Козлова Н. М. (Москва). Про проблему фетишності свідомості за соціалізму	5	3	
Кушерець В. І. Соціальна справедливість у дзеркалі громадської думки	2	4	
Лавриченко С. Л. Ми всі за перебудову. Але	1	35	
Лавриченко С. Л. Соціальні проблеми управління містом	11	30	
Мартинюк І. О. Проблеми розвитку творчого потенціалу інженерів	4	11	
Немировський В. Г. (Красноярськ). Учніська молодь: проблема сприйняття інших соціальних груп	5	14	
Ракитський Б. В. (Москва). Ракитська Г. Я. (Москва). Перебудова: теоретична експертна концепція і практичної політики	10	3	
	11	14	
	12	3	
Рудич Ф. М. Політика як об'єкт системного дослідження. (Філософсько-методологічний аналіз)	1	18	
Ткаченко О. О. (Бердянськ) В ім'я чого нам потрібен світоглядний діалог з віруючими? (Деякі уроки з досвіду атеїстичної роботи в Бердянську)	1	26	
Широков О. І. Створення СРСР: деформація лєнінських принципів національної політики	9	3	
Соціологічний репортаж			
Бєбик В. М., Обозов М. М., Тарасенко М. Ф., Якобук Р. В. Протистояння?	12	35	
Бєбешкіна І. Е. Що думають кияни про національну символіку?	10	28	
Войтович С. А., Мартинюк І. О. Перспективи «неперспективної» мови	5	22	
Кушерець В. І., Орлов О. В. Національно-культурний розвиток: основні аспекти і деякі результати дослідження	10	24	
Матвєєв В. І. Мовна ситуація у студентському середовищі	6	3	
Моцак І. В. Кияни про міську телепрограму	6	15	
Онофрійчук А. М. Голова колгоспу: проблеми діяльності в умовах перебудови	2	13	
Полторак В. А. (Дніпропетровськ). Молодь про себе	9	22	
Полторак В. А. (Дніпропетровськ). Як іде перебудова?	3	3	
Полторак В. А. (Дніпропетровськ), Наринський О. В. (Дніпропетровськ). Милосердя в нашому житті	6	13	
Попова І. М. (Одеса), Безсокирна Г. П. (Одеса). Місто як соціально-просторове середовище діяльності трудових колективів	3	8	
Тарасенко В. І. Тверезість, але яка?	1	41	
Українець В. М. Що заважає сучасному Лівш?	12	37	
Шишова А. В. (Одеса). Інформованість трудового колективу	3	14	
Колонка редактора			
Звернення до читачів	1	4	
Вогнище культури	2	3	
Демократизація у дзеркалі соціології			
Небоженко В. С. Вибори завершилися. Вибори починаються	10	30	
Нехожа Б. В. Наступність поколінь у науці	8	18	
Паніна Н. В. Легенда про радіофобію	1	47	
Фінберг Л. К. Імітація, або Як ми 1977 року обговорювали проект Конституції СРСР	10	36	
Соціологічний репортаж			
Бєбик В. М. Ваша думка про з'їзд?	10	53	
Буров І. В. Яким би ми хотіли бачити свого депутата?	10	57	

№	стор.	№	стор.		
Донченко О. А. Соціальна пасивність молоді: зондаж проблеми	8	29	Кулаєва М. Д. (Харків). Ідеологічні інтенції сучасних західних філософсько-педагогічних доктрин	6	21
Мартинюк І. О. Вибори у дзеркалі громадської думки	9	25	Нодія Г. О. (Тбілісі). До філософської інтерпретації деяких психологічних теорій гри	2	36
Мартинюк І. О. Чи стане «Народний рух...» всенародним?	10	60	Павленко Ю. В. Зародження філософії. Історико-культурний нарис	11	54
Мойн В. Б. (Одеса). Думки про вибори: критерії реальні та гадані	10	48	Шевченко О. К. Естетичні ідеї М. М. Бахтіна у світлі неklasичного ідеалу раціональності	7	26
Небоженко В. С. Вибори: сподівання і результати	8	32	Шоркін О. Д. (Сімферополь). Схеми універсуму і генезис наукової раціональності	3	25
Онофрійчук А. М. Адміністративно-командна система і мотиви діяльності керівника	8	26	Резонанс		
Паніна Н. В., Чурилов М. М. З'їзд очима виборців	10	45	Вечерський В. В. Міжнародний досвід охорони культурної спадщини	5	36
Соболева Н. І. Що думають про національні відносини майбутні педагоги?	9	27	Наукові повідомлення		
Репліка			Кремь Л. О. (Москва). Проблема формування морального обличчя людини у творчості А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена	11	65
Паніотто В. І. Маленькі хитрощі демократичної процедури. (Про процедуру виборів до Верховної Ради СРСР)	10	62	Немировський Д. Е. (Чернівці). Ставлення молоді, яка навчається, до питань статі й статевого життя	7	36
Соціальна статистика			Філософське розуміння людини		
Кульчицький С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні	6	32	Бакрадзє А. Т. (Тбілісі). Ідеал людяності і цінність людського життя	2	17
Повідомлення Держкомстату УРСР	9	12	Бородай Ю. М. (Москва). Проблема совісті у психоаналізі	12	45
Прибиткова І. М. Без усмішки про усмішку Джоконди	5	25	Валевський О. Л. Біографія в контексті філософського аналізу	8	45
Прибиткова І. М. Єва і Адам у дзеркалі статистики	4	34	Кессиді Ф. Х. (Москва), Кондзюлка В. В. (Львів). Чи був стародавній грек особистістю?	11	37
Прибиткова І. М. Семєро по лавках?	6	28	Лой О. М. Проблема свідомості: смисли і досвід	10	62
Прибиткова І. М. Час жити і час помирати	12	41	Субботський Є. В. (Москва). Картезіанські структури у свідомості дитини	1	61
Прибиткова І. М. Чи загрожує депопуляція українському селу?	3	22	Шинкарук В. І. В. І. Вернадський та І. Кант	1	56
Актуальні інтерв'ю			Rostra nostra		
Бутні філософом — це доля!.. Інтерв'ю з М. К. Мамардашвілі	2	28	Баршполец О. Т. Чим захищений соціолог?	8	54
Для мене перебудова — це моральнісна революція. Інтерв'ю з М. З. Чавчавадзе	2	24	Гарань О. В. Про зарубіжне українознавство без упередженості	10	78
«Человек» — це має пролунати гордо! Інтерв'ю з Б. Г. Юдіним	12	71	Кондратьєв В. М. Проблема свідомості: мислення і судження	12	87
Соціологія повинна стати самостійною наукою. Інтерв'ю з В. О. Ядовим	7	40	Лисенко О. А. Історичне мислення і перспективи перебудови	6	40
Чи є перебудова справою молоді? Інтерв'ю з І. С. Коном	1	79	Малахов В. А. Філософія і світовідношення	1	76
Філософське товариство і перебудова. Інтерв'ю з В. І. Столяровим	6	18	Методієв Р. Т. (НРБ). На що хворіють суспільні науки?	1	74
Культура і світогляд			Михальченко М. І. Глухі кути лібералізації і романтичний «біг на місці». (До аналізу розстановки соціальних сил перебудови)	11	71
Барков В. Ю., Мусієнко Н. Б. Контркультура і неоконсерватизм: протилежність чи спадкоємність розвитку?	4	25	Ткаченко О. О. (Переяслав-Хмельницький). Як нам викорчувати культурове древо?	9	30
Бегіашвілі А. Ф. (Тбілісі). Нормативні і ціннісні аспекти філософського пізнання	2	46	Травін І. І. (Ленінград). Міфологеми і передсудди Адміністративної системи (Досвід систематизації)	2	55
Бистрицький С. К. Феномен особистості: буття і діяльність (Онтологічний підхід)	8	38			
Гальперін Б. І. (Запоріжжя). Атеїзм — це творення людини	9	37			
Завгородня О. Д. (Димер, Київ, обл.) Проблема духовності людини в контексті перебудови загальноосвітньої школи	11	48			
Зоц В. О. Культурна спадщина, православ'я, сучасність	5	28			
	4	18			

Логіка, методологія
і філософія науки

№ стор.

Бальцер В. (ФРН). Снід Дж. Д. (США). Новий структуралізм . . .

№ стор.
9 47
10 81

Безжанишвілі М. М. (Тбілісі). Семантика «можливих світів» — критерій онтологічних допусків. (З приводу однієї тези Я. Хінтіки)
Героїменко В. О. (Мінськ). Наукова метафора як засіб вираження неявного знання

4 52

Каватс Ю. А. (Таллінн). Екстенсивна стадія в розвитку наукового знання

4 56

Ліпський Б. І. (Ленінград). Істина і час

4 45

Мікеладзе З. М. (Тбілісі). Кант і Брауер: трансценденталізм і неопітунізм

2 58

Мчедлішвілі Л. І. (Тбілісі). Доведення через виділення в силігистичі Арістотеля

2 63

Нугаєв Р. М. (Казань). Зіткнення фундаментальних теорій як рушійна сила розвитку природничо-наукового пізнання

5 42

Смирнов В. О. (Москва). Творчість, відкриття і логічні методи пошуку доведення

3 39

Тулчинський Г. Л. (Ленінград). Ідея як нормативно-ціннісний синтез знання

4 39

Шрейдер Ю. А. (Москва). Інформатика — нова і традиційна . . .

3 47

Наукові повідомлення

Курбатов В. І. (Ростов н/Д). Проблема практичних міркувань у філософії і логіці

3 60

Огляд редпорфелю

11 98

Щавинський Є. М. (Запоріжжя). Комп'ютеризація і стиль наукового мислення в теоретичній фізиці .

5 52

Філософські проблеми історії культури

Абрамов О. І. (Москва). Коваленко О. В. (Москва). Історико-філософська спадкоємність у російській філософській думці XVIII століття

6 47

Бацер М. І. (Петрозаводськ). Реформаційні тенденції в російському розколі XVII—XVIII століть . .

7 86

Бібіхін В. В. (Москва). Перипетії історизму (Підходи до історії філософії на Заході)

12 73

Горський В. С. Образ світу в Софії Київській

6 59

Забужко О. С. До характеристики філософсько-історичної концепції Лесі Українки

4 86

Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Політичні ідеї Т. Г. Шевченка: від стереотипів до нового прочитання

3 71

Подкошин С. О. (Мінськ). Філософська і суспільно-політична думка епохи Відродження в Білорусії як об'єкт дослідження

5 66

Попіашвілі А. Д. (Тбілісі). Проблема нігілізму у філософії Фр. Ніцше і М. Хайдеггера

2 99

Попович М. В. Нескорені думи . . .

3 82

Ставицький В. І. Софія Київська як перше історичне втілення ідеї спільної власності на Руську землю . .
Чорная Л. О. (Москва). Гуманізм у вітчизняній культурі другої половини XVII — початку XVIII століття

6 67
7 75

Шевчук В. О. Відродження і Реформація в українській культурі XV—XVII століть. (Кілька думок до проблеми)

4 73

Шпак В. Т. (Черкаси). Ідеї гуманізму в творчості Т. Г. Шевченка

5 59

Київське коло

Микола Бердяєв. Воля до життя і воля до культури

11 86

Сигов К. Б. Вигнання і свобода: шлях Миколи Бердяєва

11 76

Методологія і методика конкретних соціологічних досліджень

Налескін С. Л. Перспективи застосування імітаційного моделювання і експертних систем у соціології

7 47

Рукавишников В. О. (Москва), Серов М. К. (Ленінград). Соціологічний моніторинг у контексті методолого-методичних проблем соціального пізнання

9 57

Наукові повідомлення

Здравомислова О. М. (Москва). Теоретичне і емпіричне: процес формування пояснювальних концепцій. (На прикладі соціології художньої культури)

7 54

Новиков С. Г. (Москва), Петренко О. С. (Москва), Соколов А. Б. (Москва), Тарусін Н. А. (Москва). Всесоюзна територіальна вибірка для опитувань ВІДГД

9 60

Сучасна зарубіжна філософія

Колесников А. С. (Ленінград). Рассел і Вітгенштейн: проблеми філософського взаємодіювання

8 56

Кошарний С. О. Феноменологія Гуссерля і досвід герменевтичного основоположення гуманітарного знання в історичному науковчому Дільтея

8 67

Сучасна зарубіжна соціологія

Танчер В. В. Е. Гоулднер: політичний радикал в соціології («Оновлення і критика» в американській соціології)

12 60

Наукове життя

Береговий М. Н. (Ровно), Голіченко Т. С. Грецька культура і вітчизняна філософська думка доби Середньовіччя

3 112

Бурган М. С. Всесоюзна конференція «Творчість і педагогіка» . .

2 118

Вандишев В. М. (Суми), Крисаченко В. С., Мірсаїдов Р. С. Філософія і проблема генезису людини

5 105

Вечерський В. В. Установча конференція Української асоціації захисту історичного середовища

10 118

123

№	стор.	№	стор.
Жулінська Е. В. Х Міжнародний з'їзд славістів	1 110	Бичков В. В. (Москва). З історії Візантійської гносеології (До публікації творів Псевдо-Діонісія Ареопарита)	12 92
Заїченко Г. А. (Дніпропетровськ), Шубін В. І. (Дніпропетровськ). VI Всесоюзні Кантівські читання. Калінінград, 12—14 жовтня 1988 р.	5 111	Наука—мистецтво—мораль. (З листування О. О. Любічева і Б. С. Кузіна, 1944—1970)	9 90 10 107
Клименко Б. В. Премія Карлу Попперу	9 122	Псевдо-Діонісій Ареопарит. Про божественні імена (Фрагмент)	12 96
Константинов В. М. (Владимир), Романко І. М. (Івано-Франківськ). Обговорення навчальних посібників з марксистсько-ленінської філософії	2 120	Чистякова Е. І. (Александров, Володимир. обл.) Символ як число в теорії символізму. (З приводу філософських роздумів Андрія Белого)	6 87
Семашко О. М. Художня критика і сучасний культурний процес	4 114	Чистякова Е. І. (Александров, Володимир. обл.), Свобода, гармонія і математика. (Про філософські погляди М. В. Бугаєва)	5 76
Парнюк М. О., Алексеева Т. А., Шестопал О. Б. Людина, суспільство, особистість	11 123 12 115	Ретроспектива	
Уйомов А. І. (Одеса), Цимба-люк В. Д. (Одеса). Роздуми про шляхи демократизації нашого суспільства. (Наукова конференція Одеського відділення ФТ)	3 110	Видрін Д. Г. «Царство свободи зростає повільно, але неухильно...» (М. І. Туган-Барановський в історії вітчизняної соціально-політичної думки)	6 73
Ходаківський М. С. Краєзнавство — наука про Батьківщину	1 107	Джіоев О. І. (Тбілісі). Актуальність соціології мислення К. Р. Мегрелідзе	2 80
Шудря К. П., Аза Л. О., Шкляр Л. Б. Актуальні питання комуністичного виховання за умов перебудови	9 118	Корнієнко Н. М. (Москва). Леся Курбас: етична енергія театру	1 93
Банк нових ідей		Мегрелідзе М. К. (Тбілісі). Два слова про батька	2 87
Артюх А. А. Про мову іконопису. (До постановки проблеми)	3 37	Ростальний В. М. (Чернігів), Табачник Д. В. Червоний Лев революції (Штрихи до політичного портрета Л. Д. Троцького)	8 77 9 77 10 98
Буров І. В. Свобода обертання соціальної інформації як показник динаміки розвитку суспільства	2 78	Толпиго К. Б. (Донецьк). Спогади. Дійові особи і виконавці. (Академік С. І. Пекар у дискусіях 30—50-х років з філософських проблем фізики)	12 103
Бухалов Ю. Ф. (Харків). Про предмет марксистсько-ленінської філософії	2 76	Чи був Сталін агентом охоранки?	11 109
Степаненко І. В. Чи можливе синтетичне визначення категорії «суспільні відносини»?	10 96	Поезія як філософія	
Далі буде?		Сєдакова О. О. (Москва). Поезії	9 110
Ахундов М. Д. (Москва), Баженов Л. Б. (Москва), Ігнат'єв В. М. (Москва). Природознавство і філософія в СРСР очима американського вченого	7 102	Шевченко О. К. Лист про смерть, кохання і кошеня	9 105
Головаха Є. І., Паніна Н. В. Емоції, розум і взаєморозуміння	4 105	З викладацького досвіду	
Головаха Є. І., Паніна Н. В. Кола спілкування і рівні розуміння	3 102	Актуальні інтерв'ю	
Головаха Є. І., Паніна Н. В. Психологічні правила спілкування	5 97	Нова навчальна програма з філософії. Інтерв'ю з М. Ф. Тарасенком	7 59
Грехем Л. Р. (США). Дискусія з проблеми «природа-виховання»	8 100	Програма з марксистсько-ленінської філософії для філософського факультету Київського державного університету	7 68
Грехем Л. Р. (США). Історичний огляд	7 108	На допомогу учасникам методологічних семінарів	
З історії вітчизняної філософської думки		Волошин В. В., Ступницький О. І. Нове зовнішньополітичне мислення і концепція міжнародної економічної безпеки	11 105
Громов М. М. (Москва). Визначення філософії у давньоруській писемності	1 87	Наше листування	
Тевзадзе Г. В. (Тбілісі). Проблема сили уяви у філософії Я. Б. Шада	4 64	Кримський С. Б. Як змінювались уявлення про простір і час	1 104
Черних А. І. (Москва). О. О. Козлов і «Філософський тримісячник» (Забута сторінка з історії вітчизняної філософії)			
Першодруки			
Андрій Бєлий. Культура думки	6 84		
Бугаєв М. В. Математика і науково-філософське світоглядання	5 79		

№	стор.	№	стор.
Галін І. О. Привабливість наукової діяльності і задоволення працею у сфері науки	12 114	Соц В. О. (Москва). А. С. Капто. Идеинная закладка личности	10 122
Ліпа О. Я. (Івано-Франківськ). Категорія «буття» і проблема єдності світу	2 114	Кизима В. В. О. С. Разумовский. Экстремальные закономерности и категории наибольшего и наименьшего	8 121
Матієць Є. Є. (Одеса). Естетичний компонент інженерного мислення (методологічний аспект)	4 97	Кінцанс В. П. (Рига). В. И. Мазепа, В. П. Михалев, А. В. Азархин. Культура художника	9 123
Мірсаїдова Р. С. Методологічний аналіз форм зв'язку біології та матеріального виробництва	8 95	Коноплін Ю. С. (Москва), Градінар І. Б. (Ленінград). А. В. Місун. Методологічні проблеми комплексного підходу в комуністичному вихованні	1 115
Навроцький В. В. (Харків). Часова інтервальна логіка	7 97	Малишко Л. М. Марксистсько-ленінська філософія	9 124
Нижник Н. Р., Ільясов Р. А. Наступність як властивість і принцип розвитку	7 95	Мирошніченко П. М. Методы логических исследований	2 125
Тихонов О. М. Рациональное использование работы молодых специалистов	5 93	Пацація Г. (Тбілісі). О. І. Табідзе. Людина — дійсність і мрія	2 123
Чекаль Л. А. Компенсаційна функція релігії	2 111	Свінницький В. М., Поручник А. М. В. М. Федосов. Сучасні капіталістичні податки і питання методології і історії	1 116
Якуба О. О. (Харків). Формування соціальної активності молодого спеціаліста у вузі	5 89	Сетров М. І. Э. А. Гансова. Социально-экономическое управление	7 129
Про книги		Соколов П. О. (Вінниця), Ратников В. С. (Вінниця). Концепция целостности. Критика буржуазной методологии науки	3 117
Андрос Є. І. Категорії «закон» і «хаос»	4 117	Старченко Т. Я. (Львів), Данков Є. Б. (НРБ). А. Поликарпов. Ориентирание в методологии на науката	4 119
Бакіров В. С. (Харків), Якуба О. О. (Харків). А. О. Ручка. Ціннісний підхід в системі соціологічного знання	1 113	Шевцов В. Д. Актуальные проблемы развития национальных отношений, интернационального и патриотического воспитания	5 117
Барякін В. М. (Запоріжжя), Хуль З. (ПНР). К. Валощик. Воля життя	3 118	Шкляр Л. Е. В. С. Поликарпов. Время и культура	9 127
Бурейн М. С., Кузнецов В. І. В. Бальцер, К. У. Мулінес, Дж. Д. Снід. Архітектура для науки	3 120	Книжкова полиця	
Бухалов О. Ю., Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора	10 121	Роздуми над книгою	
Бухтеев М. І. (Макеевка), Чернин О. М. (Запоріжжя). А. П. Бутенко. Власть народа посредством самого народа	7 127	Дем'янов В. О. Філософський аналіз необхідності і випадковості	4 101
Гогоберішвілі А. Г. (Тбілісі). А. О. Брегадзе. Внутрішня природа людини і її зовнішнє виявлення	2 122	Крисаченко В. С. Моделі пояснення еволюції: уніформізм чи катастрофізм?	6 92
Горський В. С. В. Ю. Франчук. Літописні оповіді про похід князя Ігоря	1 112	На довільну тему	
Гурін Е. О., Грабовський С. І. І. В. Бичков. Від сталінізму до гуманізму	4 120	Тевзадзе Д. Д. (Тбілісі). Падав сніг у Тбілісі	2 108
Загороднюк В. П. В. Ю. Боров, А. В. Коваленко. Культура и массовая коммуникация	8 120	З потоку свідомості	
Загороднюк В. П. Б. А. Параконський. Язык культуры и генезис знания	9 125	Видрін Д. Г. Асистент Бурбаки — сноб. (З циклу «Прогулянки з асистентом Бурбаки»)	3 122
	3 116	Казанський А. М. Філософія в малюнках	3 124
		Офіційний відділ	1, 2, 3, 9, 10
		Хроніка	1—12

Українська філософська громадськість зазнала тяжкої втрати — 16 жовтня після важкої нетривалої хвороби на 60-му році життя помер доктор філософських наук, професор Володимир Ілліч Губенко.

В. І. Губенко народився 4 липня 1930 року у м. Харкові. Закінчив Київський державний університет. Працював у Луцьку лектором-методистом обласного лекційного бюро, а з 1952 року — викладав у педінституті.

З 1960 року В. І. Губенко працює у Києві в Інституті філософії АН УРСР. З 1971 р. виконує обов'язки завідувачого соціологічною групою Українського Республіканського центру з наукової організації праці та управління виробництвом лісової та деревообробної промисловості УРСР. З 1973 року — старший науковий співробітник одного з відділів Українського НДІ науково-технічної інформації.

У 1975 р. Володимир Ілліч повертається до педагогічної роботи — доцентом кафедри філософії та наукового комунізму Київського технологічного інституту харчової промисловості, а з листопада 1977 року і до останніх днів життя працює професором кафедри марксизму-ленінізму Київського вищого військового авіаційного інженерного училища.

В. І. Губенко був мислителем широкого діапазону. Коли його інтересів ставали проблеми теорії пізнання, філософської антропології, історії філософії, діалектичної логіки, етики тощо.

Праці В. І. Губенка відзначалися глибоким знанням матеріалізму, оригінальністю підходів до розв'язання складних проблем, фундаментальністю філософського аналізу. Високу оцінку філософів здобули його монографія «Знання та перетворення дійсності» (К., 1968) та докторська дисертація «Співвідношення знання та перетворення дійсності» (1969).

Скромний у житті та у стосунках з людьми, В. І. Губенко був завжди безкомпромісно принциповим у виконанні свого громадського та професійного обов'язку. Усіх, хто його знав особливо, вражала творча продуктивність розуму і працездатність Володимира Ілліча. Він ще багато сподівався зробити і міг би зробити, якби не передчасна смерть. Це ще сильніше загострює почуття непоправної втрати.

Світла пам'ять про Володимира Ілліча Губенка назавжди збережеться у наших серцях.

Українське відділення
Філософського товариства СРСР

B. V. RAKITSKY, G. Ja. RAKITSKA. *Perestroika: Theoretical Examination of the Concept and Practical Policy.*

It is especially interesting that the authors have made an attempt to present scientific chronology of perestroika since April, 1985 with the emphasis laid on main socio-political tasks of each of its stages. Arrangement and interaction of social forces of the Soviet society in the course of perestroika transformation are analyzed.

Ju. M. BORODAI. *A. Problem of Conscience in Psychoanalysis. An Open Problem.*

Psychogenic processes associated with a phenomenon of conscience as a moral-altruistic directive are analyzed. Normal and clinical manifestations of autistic altruism, compassion, repentance are considered in the context of psychoanalytic notions. Inner antinomy of autism is determined as prime ambivalence of ejected inclinations — both social and antisocial tendency.

V. V. TANSHER. *E. Goldner: Political Radical in Sociology. «Renovation and Criticism» in American Sociology.*

Combination of ideological sharpness of sociological criticism with penetration of social sciences into theoretical-methodological fundamentals is one of the most peculiar feature in works by T. Goldner, which distinguishes him in a cohort of outstanding figures of the American sociology in 60-70 s. Critical approach, humanistic passion, accent on active transforming principles of sociological cognition — these are the most valuable aspects of the Goldner concept of «reflexive sociology».

V. V. BIBIKHIN. *Peripetia of Historism.*

First decades of the 20th century gave birth to a radical change of historism: perception of the history as purposeful motion, recognition of historical events as having accumulative and betokening sense fell sink. The history of philosophy is enriched with new aspects, new approaches to understanding ideas of the past develop an interest to a literary form of the philosophic heritage grows. Views of Heidegger, Gadamer, Yaspers differently reflect a process of the evolution of historism and realization of its belonging to the present.

B. M. KONDRATIEV. *Problem of Consciousness: Thinking and Judgement.*

The paper presents an experience of essay-like philosophizing on the subject of a correlation of the categories of thinking, judgement, consciousness in their historical and modern significance. The material is given in the polemic discussion key.

Concerning Publication of a Fragment from the Treatise «On Divine Names» by Pseudo-Dionysius the Areopagitus.

One of possible variants of the translation from the 4th chapter of the treatise «On Divine Names» made by Leonid Lutkovsky is offered to the readers. The publication of the translation gives new possibilities for the Soviet scientists who do not know the language of the original to study both Byzantine and Old-Rus culture.

S. V. TOLPYGO. *Participation of S. I. Pekar in Discussion on Philosophic Problems of Physics.*

Reminiscences about a course of discussions on philosophical problems of modern physics in 30-50s in the Ukraine reconstitute a historical background where collisions of new ideas with dogmatism of the official ideology occurred. The paper gives a notion on arrangement of forces in the discussion, on those who supported the official line, prepared an onslaught of new physics resembling the Lysenko onslaught of genetics as well as on those who opposed to them. A role of S. I. Pekar as one of the participants of this drama of ideas is elucidated. Disputing ideological accusations concerning relativistic physics and quantum mechanics he, in particular, showed a scientific and general methodological groundlessness of a statement on a contradiction between principles of dialectic materialism and fundamentals of nonclassical physics.

I. A. GALIN. *Attractiveness of the Scientific Activity and Contentment of Labour in the Sphere of Science.*

Data obtained from questionnaire of young scientists working at institutes of the Ukr. SSR Acad. Sci. (Kiev) permit studying factors that favour satisfaction in scientific labour and its attractiveness for scientific youth with regard to peculiarities of its valuability orientations for science. It is shown that attributive characteristics of the scientific activity (social-economic, organizational ones) assume an ever growing value at present for youth with simultaneous stabilization and relative decrease of its essence characteristics (creative character of the scientific work). In this connection a cardinal change in the practice of the material stimulation of scientific work is a leading factor that makes the science attractive for youth.

До уваги наших читачів!

Протягом 1990 року редакція планує опублікувати чимало матеріалів, які безперечно зацікавлять вас. Серед них — відповіді відомих радянських учених на нашу анкету «Перспективи та глухі кути перебудови», оперативні статистичні дані, «Соціологічні репортажі» з актуальних проблем суспільного життя та ін.

● БУДУТЬ ОПУБЛІКОВАНІ СТАТТІ З СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ:

- С. Глузман. Зловживання психіатрією: соціальні та правні витoki.
- В. Даниленко. Співробітництво у рамках РЕВ: критичний аналіз.
- В. Лук'янчук, С. Москвін. Про тіньову економіку торгівлі.
- В. Федотова. Істина і правда повсякденності (про подолання утопічних концепцій соціального розвитку).
- З. Шабарова. Час життя і девіантна поведінка: психологічні аспекти.
- В. Ямпольський. Деякі аспекти розвитку ядерної енергетики на Україні.

● З ФІЛОСОФСЬКИХ ПРОБЛЕМ:

- В. Блюменкранц. Шлях особистості крізь демонізм у ніщо. (Спроба внутрішньої біографії Миколи Ставрогіна).
- Р. Гальцева. «Нові філософи» сучасної Франції.
- М. Мамардашвілі. Філософія і культура.
- В. Порус. «Науковий реалізм»: проблеми, дискусії, перспективи.
- В. Сяльвестров. Про походження універсального тексту в сучасній культурі.
- М. Юречко (США). Філоідеїзм — система мислення для третього тисячоріччя.

● ВПЕРШЕ В ПЕРЕКЛАДІ РОСІЙСЬКОЮ І УКРАЇНСЬКОЮ МОВАМИ БУДУТЬ ОПУБЛІКОВАНІ ПРАЦІ:

- Х. Ортега-і-Гассет. Про спортивне походження держави.
- Х. Ортега-і-Гассет. Роздуми про Ескоріал.
- К. Поппер. Злиденність історизму (фрагменти).
- М. Хайдеггер. Річ.

● З ІСТОРИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ:

- О. Гуржій. Про об'єктивність історії та суб'єктивізм істориків. (Спроба нового підходу до концепції історії України у працях М. С. Грушевського)
- В. Жмир. На шляху до себе. (Історико-соціологічний аналіз становлення української національної свідомості)
- К. Гюмозда, Д. Яневський. Українська національно-державна символіка. Походження, традиції, доля. (Публікується в трьох номерах журналу)

● З СОЦІОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ:

- В. Волович. Дисципліна праці: проблеми формування і дослідження в умовах перебудови.
- Б. Докторов. Преса й закономірності розвитку екологічної свідомості.
- О. Манас. *Circulus vitiosus* у діяльності засобів масової інформації.
- К. Саганенко. Як не піддатись на магію слів (про розвиток соціологічного мислення)
- Б. Хасан. Парадокс конфліктофобії.
- О. Чернин. Відповідальність політичного лідера.
- Л. Козер (США). Переваги критичного бачення у соціології.

У рубриці «Поезія як філософія» — публікація віршів П. Мовчана і В. Стуса
у рубриці «На візьму тему» — поезія С. Аверинцева.